

МІЖНАЦЫЯНАЛЬНЫЯ
(МІЖЭТНІЧНЫЯ)
АДНОСІНЫ

КАМИН

Ігар Чаквін (Мінск)

Нацыя ліцвінаў у этнагенезе беларусаў: Параўнальная-тыпалагічны і гістарычны аспекты

Амаль з канца XIX ст. у айчыннай навуковай літаратуры і грамадскім ужытку пачынае шырокая выкарыстоўвацца паняцце “беларуская нацыя”. Само яно вельмі варыятыўнае — пад ім разумеецца то асобны этнас, што знаходзіцца на пэўным этапе гістарычна-сацыяльнага развіцця, то агульная сукупнасць людзей (часта рознага этнічнага паходжання), якія пражываюць на тэрыторыі адной дзяржавы і з’яўляюцца яе падданымі¹. Абодва такія падыходы і разуменіі нацыі вядомыя ў Еўропе яшчэ з старажытнасці², аднак ніколі не звязваліся з называй “беларусы” — народам, які сталі называць нацыяй (спачатку “сляянскай”, потым “савецкай”, “сацыялістычнай”) толькі з канца XIX — першай паловы XX ст.

Між тым нават беглы аналіз шмат якіх гістарычных матэрыялаў сведчыць, што беларускі этнас складаў нацыянальную супольнасць і раней, калі на яго пачало распаўсюджвацца паняцце “natio Lithuanus”. Гэтая нацыя (у дадзеным выпадку — дзяржаўна-палітычная супольнасць) пачала актыўна складацца з другой паловы XVI ст. і праіснувала амаль што да пачатку XIX ст., пасля чаго трансфармавалася ў шэраг зусім іншых этнасацыйных утварэнняў. Навуковая цікавасць вывучэння гэтай старажытнай нацыянальной супольнасці грунтуюцца на паступовым пашырэнні ўжывання ў гістарычных дакументах (пераважна польскіх, нямецкіх, лацінамоўных) паняцця “natio Lithuanus” у дачыненні да ўсяго насельніцтва³ Вялікага Княства Літоўскага (ВКЛ) пасля Люблінскай уніі 1569 г., дэмографічную большасць якога складала славянскае, менавіта бе-

¹ Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М., 1983. С. 57–87; Філіп Л.Уайт. Што ёсьць нацыянальнасць? // Беларускі гістарычны агляд. Мн., 1994. С. 82–109; Smith A. The Ethnic Origins of Nations. Oxford, 1988.

² Lellner E. Ethnicity and Faith in Eastern Europe // Daedalus. 1990. Vol. 119.

³ У мясцовых дакументах у тым жа сэнсе часцей ужываліся паняцці “літоўскі” ці “ліцвінскі” народ.

ларускае насельніцтва. Так, адной з мэтаў Люблінскай уніі, згодна з дакументамі, было спалучэнне дзвюх дзяржав (Каралеўства Польскага і ВКЛ) у адзіную дзяржаву і адпаведна дзвюх нацый-народаў (“natio Polonus” і “natio Lithuanus”) — у адзіную нацыю Рэчы Паспалітай.

Пра якую ж з нацый-народаў зямель Вялікага Княства ішла тады гаворка? Вядома, што насельніцтва гэтай дзяржавы доўгі час падзялялася на “русинаў” (альбо “русь”, “русічаў”, “руськіх”) і “ліцвінаў”, а таксама “жамойць” ці “жмудзь”. Першыя з гэтых назваў мелі не столькі этнічны, колькі канфесійны змест. Яшчэ Я.Длугаш падкрэсліваў, што “русінамі” называлі і літоўцаў, якія прынялі праваслаўе⁴, а таксама іншых людзей, “што суть веры руское”⁵. Словы “рускій”, “руsin” перш за ёсё вызначала веравызнанне, але не толькі. Доўгі час існавалі ўстойлівыя паняцці “землі Літвы” і “землі Русі”. Пра гэта сведчыць дакумент XV ст., у якім вялікі князь літоўскі жадае “землі Літоўскія і Рускія прывесці ў парадак і справы іх давесці да найлепшага стану [...] каб паміж народамі гэтых зямель не было ніякага разладу ці непатрэбнага ўрону [...] каб яны карысталіся роўнымі міласцямі і тым больш горача і настойліва імкнуліся заўсёды да адзінства душ і дапамагалі захаванню найчаслівейшага стану гэтых зямель”⁶. Аднак у дакументах XVI ст. пры рэтраспектыўным апісанні мінульых падзеяў адбылося цікавае перапляценне гэтых назваў, калі адны і тыя ж землі называліся то Літвой, то Руссю. Напрыклад, пра Браслаўшчыну: “...хотячи отчизну свою размножити, и собравши силы свои литовские и жомойцкие и пойдут на Русь к Браславлю и ко Полоцку...” Пазней жа пісалі ўжо інакш: “Пановал на всей земли Литовской Завельской по границу Латыгольскую и по Завельски Браславль аж по реку Двину”⁷. Тоэ ж — пра іншыя тэрыторыі, напрыклад: “У Литве держал Новогородок князь Фёдор”⁸ ці “Скирмонтам князем литовским и руским [...] достовал собе Новогородка, Берестя, Хмелника, Дрогичина, Гродна и иных замков отчистых руских”⁹. У некаторых летапісах ёсьць звесткі пра “Русь” на заходніх беларускіх землях і нават на Віленшчыне. Напрыклад: “...князество Новогородское и Подляское, также и все краины руские от Вилны аж до Жродел Неменовых, где ся за Копылем в пяти милях Немен, где починается...”¹⁰. Аналагічны прыклад

⁴ Krzyżaniakowa J. Pojęcie narodu w Rocznikach Jana Długosza // Sztuka i ideologia XV wieku. Warszawa, 1978. S. 142–152.

⁵ Собрание древних актов и грамот городов Вильны, Ковна, Трок. Вильна, 1843. Ч. 1. С. 5.

⁶ Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. Мн., 1959. Т. 1. С. 119–120.

⁷ Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). М., 1975. Т. 32. С. 155; ПСРЛ. М., 1980. Т. 35. С. 57–60.

⁸ ПСРЛ. Т. 35. С. 160.

⁹ Тамсама. Т. 32. С. 22.

¹⁰ Тамсама. С. 20.

прыводзіць П.Урбан паводле працы С.Борнбаха (XVI ст.), дзе землі Вільны, Коўна, Трокай вызначаюцца, як “Русь”¹¹.

На цікавы працэс атаясамлівання паняцця “Русь” і “Літва” яшчэ ў XIX ст. звярнуў увагу І.Бяляеў, які лічыў яго сведчаннем “абрусення” балцкай Літвы¹². Некаторыя даследчыкі нашага часу (М.Ермаловіч, П.Урбан і інш.) таксама адзначаюць, што ў старажытнасці актыўна адбывалася асіміляцыя (славянізацыя, беларусізацыя) Літвы пры стабільным захаванні самой назвы. Мала таго, паняцце “Літва” ў якасці скарочанай назвы дзяржавы з XVI ст. пашыраецца на “рускія воласці”, да якіх пасля 1569 г. у ВКЛ адносіліся ўсходнія, паўднёвые і цэнтральныя землі Беларусі.

Трэба падкрэсліць, што і да Люблінскай уніі, і пасля яе землі “ўкраінскай Русі” Літвой ніколі не называліся. Вельмі рэдка ўжывалася гэтая назва і ў дачыненні да Жамойці-Жмудзі, якая канчаткова ўвайшла ў склад ВКЛ толькі ў XV ст.¹³ Такім чынам, ядром дзяржаўна-нацыянальнай тэрыторыі ВКЛ пачынаючы з другой паловы XVI ст. выступалі перш за ўсё землі Літвы і Беларусі, стабільна аб’ядноўваючыся адзінам паняццем “Літва”, што было яскравым сведчаннем складання адзінай дзяржаўной назвы¹⁴ для шэрагу тэрыторый з насельніцтвам рознага этнічнага паходжання, але з перавагай славянскага, “рускага” (г.зн. беларускага) элемента.

Другім сведчаннем складання нацыянальных (у заходненеўрапейскім сэнсе гэтага слова, г.зн. дзяржаўна-палітычных, сацыяльна-палітычных) адносін з’яўляецца ўзнікненне і пашырэнне адзінай назвы для ўсяго народа дзяржавы. Так, калі яшчэ ў XIII–XIV стст. этнонім “ліцвіны” (“літоўцы”, “літва”) ужываўся пераважна ў адным шэрагу з этнонімамі “prusy”, “борці”, “яцвягі”, “жамойты”, якія належалі балцкім народам, то ўжо з XV–XVI стст. пачынаеца пасля блытаніна, калі ўзнікаюць складаныя этнанімічныя формаўтарэнні тыпу “ліцвін рускага роду”, “ліцвіны рускія па паходжанні”, “з поколенія рускаго”,

¹¹ Урбан П. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцвінаў. Мн., 1994. С. 94.

¹² Беляев И.С. Рассказы из русской истории: История Полоцка или Северо-Западного края с древнейших времен до Люблинской унии. М., 1872. С. 24–25, 66–69, 83–84.

¹³ Напрыклад, у “Запісках” С.Герберштэйна XVI ст. гаворыцца: “... гэтыя дзве вобласці (Літва і Самагіція, г.зн. Жамойці) перамешваюцца з рускім і маюць уласную мову і рымскую абрааднасць, аднак жыхары іх пераважна рускія”. Гл.: Герберштэйн С. Записки о московских делах // Россия XV–XVII вв. глазами путешественников. М., 1986. С. 35.

¹⁴ Складанасць аналагічных працэсаў характэрна і для гісторыі еўрапейскіх краін. Напрыклад, “Францыяй” землі Нармандыі, Бургундыі, Праванса пачалі называцца толькі пасля рэвалюцыі 1789 г. і наступных напалеонаўскіх дэкрэтаў. “Дойчланд” — гэта ўсе нямецкія землі пасля іх аб’яднання Бісмаркам у адзінную дзяржаву ў XIX ст.

¹⁵ Пачатак гэтага працэсу відаць ужо ў дакументах XIV–XV стст. Гл.: Урбан П. Да пытання этнічнай прыналежнасці старажытных ліцвінаў. С. 94.

“родом он литвин белорусец”. Назва “ліцвіны” ў другой палове XVI–XVII ст. паступова ахоплівае амаль што ўсё насельніцтва Літвы і Беларусі¹⁵. Захоўваеца яна ў шэрагу рэгіёнаў Палесся і Заходніяй Беларусі і цяпер, але ўжо ў іншым семантычным гучанні¹⁶. Пісцовыхыя кнігі Маскоўскага Разраднага прыказа XVII ст. літаральна насычаны запісамі “сказаўся ліцвінам беларусцам” ці проста “ліцвінам”, “з Літвы” — у дачыненні да жыхароў усёй Беларусі. Безумоўна, гэтая назва для ўсходнеславянскага насельніцтва ВКЛ была ў той час перш за ўсё палітонімам, г.зн. вызначэннем дзяржаўнага падданства, т.зв. нацыянальнасці, нацыянальнай (але не этнічнай) належнасці. Пра гэта сведчыць і тое, што як ліцвіны вызначалі сябе і прадстаўнікі іншых этнасаў з зямель Літвы і Беларусі, напрыклад яўрэі (“літвакі”), палякі (“gents Polonus, natio Lithuanus” — “родам паляк, па нацыянальнасці ліцвін”), латышы (“родом он литвин латыш Оршанскага повета”) і г.д.¹⁷ Аднак паказальна тое, што дадзеная назва адносілася амаль выключна да насельніцтва зямель Літвы і Беларусі. За невялікім выключэннем (Чарнігаўшчына, Жытоміршчына і Валынь) жыхары Украіны ліцвінамі ніколі не называліся; вельмі рэдка лічылі сябе ліцвінамі жэмайты¹⁸.

Назва “ліцвіны” была распаўсюджана сярод прадстаўнікоў усіх саслоўяў тагачаснага грамадства Беларусі і Літвы — сялян, гараджан, шляхты. Аднак найбольш выразна ліцвінская самасвядомасць выяўлялася ў шляхты, якая толькі сябе атаясамляла з паніццем народ-нацыя. Некаторае выключэнне складала частка ўласна літоўскай (балцкай) шляхты, якая выводзіла сваё паходжанне не ад сарматоў ці варагаў-нарманаў, як польская, украінская, беларуская, руская, а ад легендарных перасяленцаў з Рыма на чале з Палімонам. Доўгі час шляхта была галоўнай часткай таго грамадства ВКЛ, якое добра ўсведамляла сваё выключнае дзяржаўна-нацыянальнае становішча. У XVIII ст. значная яе частка паланізавалася, але працэс гэтых ўсё ж суправаджайся праявамі яскравага “ліцвінскага” патрыятызму. Так, калі раней прадстаўнікі шляхты ВКЛ падкрэслівалі, што яны ліцвіны ці літоўскія русіны і пануюць на ўласных землях, а палякі — у Польшчы, то ўжо ў XVIII ст. многія з іх лічылі сябе адначасова і палякамі, і ліцвінамі. Адпаведным чынам пачала праяўляцца і ідэнтыфікацыя шляхты — ад мясцовага, “краёвага” (лідскага, слуцкага,

¹⁶ Чаквін І.У. Гістарычнае этнаніміка Палесся // Весці АН БССР. Сер.грамад.навук. 1985. № 4. С. 74–80; Цітоў В.С. Народная спадчына: Гістарычныя шляхі і этнакультурныя стасункі. Мн., 1994. С. 47.

¹⁷ Сборник документов, объясняющих историю Западно-Русского края и его отношение к России и Польше. СПб., 1865. С. XX–XXX; Русско-белорусские связи: Сборник документов (1560–1667). Мн., 1963. С. III; Ochmański J. Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Poznań, 1972. S. 41–42, 46.

¹⁸ Напрыклад, у дакуменце пачатку XVIII ст.: “В одной Вильне вымерла можно сказать целая Жмудь и отчасти Литва”. Цыт. па кн.: Смирнов Ф. Виленский Свято-Духов монастырь: Историческое описание. Вильна, 1888. С. 149.

пінскага і інш.) да больш шырокага “ліцвінскага” (у Вялікім Княстве Літоўскім), а потым і агульнадзяржаўнага (у межах Рэчы Паспалітай), “польскага” патрыятызму. Аднак ад уласна палякаў яны часта імкнуліся адмежавацца, вызначаючы апошніх як “караняжаў” (г.зн. падданых Кароны — Польскага каралеўства).

Можна знайсці ў дакументах цікавыя прыклады, калі паляк па паходжанні і па месцы нараджэння Л.Галамбескі пачаў лічыць сябе ліцвінам (“...я літвін, да касцей літвін, а да таго ж пінчук”), а польскі пісьменнік, родам з Валыні, Г.Жавускі, які доўга жыў на Міншчыне, пазней пісаў: “Маё разумовае жыццё збудзілася ў Літве, і калі б хто не лічыў мяне літвінам, той мяне пакрыўдзіў бы”¹⁹.

Адначасова і палякамі, і ліцвінамі лічылі сябе прадстаўнікі амаль што ўсіх буйных магнацкіх і шляхецкіх сем'яў Беларусі і Літвы XVIII ст. Іх агульнадзяржаўны (польскі) і ліцвінскі патрыятызм шмат разоў выяўляўся ў складаны перыяд гісторыі Рэчы Паспалітай — у апошнія дзесяцігоддзі яе існавання. Тут можна прыгадаць імёны Т.Рэйтана, Ю.Копаця, І.Жылінскага, М.Агінскага, І.Патоцкага, Т.Касцюшкі, Я.Ясінскага, Ф.Тышкевіча і інш., якія розным чынам змагаліся за “непадлегласць” як сваёй малой радзімы, так і ўсёй краіны, дзяржавы ўвогуле. Асабліва яскравым прыкладам можа служыць ураджэнец Беларусі Т.Касцюшка, які па сваіх поглядах, дзеяннях і свядомасці быў і палякам, і ліцвінам з старажытнага рускага роду, які змагаўся і за свой родны кут, і за Літву, і за Польшчу.

Спраба ўзнавіць уласную нацыянальную дзяржаўнасць была зроблена пад упльывам напалеонаўскай дыпламаты ў 1812 г. Аднак гісторыя распарацілася інакш. У выніку ў пачатку XIX ст. ліцвіны Беларусі і Літвы вымушаны былі змяніць свою гістарычную форму самавызначэння. Назва “ліцвіны”, згубіўшы свой дзяржаўна-палітычны (нацыянальны) змест, захавалася як гістарычна-этнаграфічнае самавызначэнне.

Такім чынам, у пачатку XIX ст. зніклі гістарычныя, былі знішчаны палітычна-сацыяльныя ўмовы і формы існавання беларуска-літоўскай (ці літоўска-беларускай) дзяржаўна-нацыянальнай супольнасці. “Natio Lithuanus”, пераважна шляхецкая “нацыя ліцвінаў”, якая так інакш уцягнула ў XVI–XVIII стст. у працэсы свайго фармавання і існавання ўсе саслоўі тагачасных грамадстваў Беларусі і Літвы, растварылася ў стракатай поліэтнічнай масе насельніцтва паўночна-заходніх губерняў Расійскай імперыі. Але народы, на глебе якіх яна існавала і прадстаўнікі якіх яе складалі, працягвалі сваё этнагістарычнае жыццё ў выглядзе шэрagu раз’яднаных і дэцэнтралізаваных (у нацыянальна-дзяржаўным сэнсе) субэтнічных і этнічных супольнасцей. Кансалідацыя іх у новыя нацыі адбывалася ў наступныя гістарычныя эпохі — ужо ў іншых палітычных, сацыяльных і этнічных межах.

¹⁹ Цыт. па кн.: Мальдзіс А.І. Беларусь у люстэрку мемуарнай літаратуры XVIII ст. Мн., 1982. С. 93–95.

Віктар Цітоў (Мінск)

Беларусь на гістарычных картах: Эвалюцыя паняцця

Тэма, заяўленая ў назве, бадай, не новая. Да яе звязталіся многія даследчыкі. Тым не менш яна па-ранейшаму застаецца да канца навырашанай, дыскусійнай.

У дадзенай працы ўвага засяроджваецца на гістарычных картах з адначасовым выкарыстаннем больш позніх этнографічных матэрыялаў, што дае крыніцаўны грунт для параўнальнага рэтраспектыўнага аналізу.

Гістарычныя карты маюць даволі каштоўную інфармацыю пра этнічную геаграфію асобных краін і кантынентаў. Яны адлюстроўваюць не толькі ўзоры ведаў, але і змены ў культурным ландшафце, тапанімі, расселенні народаў, гістарычнай этнаніміцы. Параўнальны аналіз картаў, іх супастаўленне з іншымі крыніцамі даюць магчымасць прасачыць эвалюцыю поглядаў на назвы “Белая Русь”, “Літва”, “Чорная Русь”, “Палессе”, як і на этнонімы “беларусы”, “русыны”, “літвіны”, “літоўцы”, “палешуکі”, “падляшане” і інш. І справа тут не толькі ў саміх поглядах як суб’ектыўных катэгорыях, але і ў гістарычных рэаліях, аб’ектыўных шляхах эвалюцыі тых ці іншых паняццяў, іх “блуканні” ў просторы і часе, у тых парадоксах, якія адбываюцца з многімі гістарычнымі паняццямі. Не з’яўляюца тут выключэннем і ўжо звыклыя для нас назвы — “Беларусь”, “Літва”, “Русь”, “беларусы”, “літоўцы” і інш.

На адной з самых старажытных — карце Сярэдняй Еўропы Мікалая Кузанскага, выдадзенай каля 1450 г., тэрыторыя Беларусі пазначана як “Літва” (Lithuania). На карце мы знаходзім і тагачасныя “літоўскія” гарады — Палацк, Барысаў, Крэва. У сваю чаргу тэрыторыя Літвы (Летувы) фігуруе тут пад найменнем “Самагітія” (Samogitia), інакш — Жамойція. На гэтай карце мы бачым таксама Польшчу (Polonie), Мазовію, Прусію, Падолію і Русь (Russia). Апошняя размешчана на тэрыторыі сучаснай Украіны, пераважна яе заходнія часткі, яна атаясамлялася з Галіцка-Валынскай зямлёй. Нарэшце, на гэтай жа карце мы ўпершыню знаходзім і “Белую Русь”, якая атаясамляецца з Маскоўскай Руссю (Russia alba sive Moskovia — Белая Русь або Масковія) і размяшчаецца на ўсход ад старажытнага Дняпра (Барысфена)¹. Такім чынам, назва “Белая Русь”, вядомая паводле летапісных крыніц з XII ст., у адносінах да Паўночна-Усходняй Русі трывала захоўвалася за гэтым рэгіёнам на працягу ўсяго сярэдневякоўя аж да XVII ст.

М.Кузанскі як высокаадукаваны чалавек свайго часу, вядомы сваімі філософскімі і астронамічнымі працамі, што папярэднічалі геліяцэнтрычнай сістэме М.Кеперніка, не мог не ўлічваць вопыт папярэднікаў, рэальна адлюстроўваў

¹ Кордт В. Материалы по истории русской картографии. Киев, 1910. Вып. 2. С. XIX, XX; Ширяев Е.Е. Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах. Мн., 1991. С. 9—10; Дитмар А.Б. От Птолемея до Колумба. М., 1989. С. 228.

географічныя веды і тагачасныя ўяўленні адукаванай заходнеўрапейскай грамадскасці пра краіны і народы Еўропы. Яго карта з'явілася асновай для цэлай серыі картай, што выдаваліся ў далейшым яго паслядоўнікамі — Маркам Беневіцкім, Бернардам Вапоўскім, Себасцянам Мюнстэрам.

На карце С.Мюнстэра, выдадзенай праз 90 гадоў (1540), больш дэталёва пададзены тапанімі і культурны ландшафт Сярэдняй Еўропы. Белая Русь падразнену размяшчаецца на ўсход ад Дняпра і займае тое ж месца, што і на карце М.Кузанскага. Яшчэ больш дэталёвый і блізкі да сучасных картаграфічных праекцый карты Маціса Струбіча (1589) і Мікалая Радзівіла Сіроткі (Т.Макоўскага). Апошняя была падрыхтавана ў Нясвіжы, адным з буйнейшых культурных асяродкаў у Еўропе, і выдадзена ў 1613 г. у Амстэрдаме. Тут мы знаходзім дэталёвую географію прыродных аб'ектаў, розных тыпаў пасяленняў і хараکтару расселення; дадзены падзел краіны на асобныя землі і гістарычна-этнаграфічныя вобласці (Палессе, Валынь, Падляшша, Жамойція або Самагіція). Аднак на вялізных абшарах Вялікага Княства Літоўскага нідзе не згадваецца назва “Белая Русь”. І гэта не выпадкова. Як сведчаць пісьмовыя крыніцы (“Хроніка Еўрапейскай Сарматыі”, 1578), краёвы тапонім “Белая Русь” эпізадычна пачынае сустракацца ў дачыненні да верхняга Падзвіння і Падняпроўя толькі ў канцы XVI – пачатку XVII ст., аднак тады ён яшчэ не паспей замацавацца за гэтым рэгіёнам.

Карта М.Радзівіла паслужыла ўзорам для выдання шэрагу картай Літвы, якія ўвайшлі ў спецыяльна выдадзеныя атласы Я.Сандарта, М. і В.Сансонаў, І.Блаў і інш.

Назва “Белая Русь” у адносінах да сучаснай Беларусі, дакладней яе падночна-ўсходнія часткі, з'яўляецца на картах толькі ў сярэдзіне — другой палове XVII ст. Прычым найменні “Літва” і “Белая Русь” нярэдка перакрыжаўваюцца і часткова сумяшчаюцца паміж сабой. У гэтай сувязі заслугоўвають увагі карты Гільёма дэ Баплана, французскага картографа, які шмат гадоў працаваў на каралеўскай службе ў Рэчы Паспалітай. На яго карце, выдадзенай у 1687 г. Я.Сандартам (яе асновай паслужыла карта Баплана 1651 г.), Белая Русь лакалізавана ў раёне Падзвіння і займае параўнальна невялікую частку ў агульным “літоўскім” масіве. Звяртае ўвагу, што сама назва “Белая Русь” вынесена ў загаловак карты: “Вялікае княства: Літва і Белая Русь” (Magnus Ducat: Lithuania & Russia Alba). Аднак на самой карце яна паказана неяк не выразна і малапрыкметна, нібы спешна “накладзена” ў апошні момент нядайным шрыфтом на ранейшую тапанімію. Тым не менш з гэтага часу “Белая Русь” усё часцей і часцей з'яўляецца на географічных картах і як этнаграфічная назва паступова пашыраецца на раён Падняпроўя, у той час як назва “Літва” адцясняецца ўсё далей на захад, за Бярэзіну, у раёны ўздоўж Віліі і Нёмана.

На карце Польшчы, Літвы і Прусіі, выдадзенай Тэадорам Кітчынам (Лондан, 1740), тэрыторыя Беларусі пазначана пад назвай “Русь Літоўская”

(Lithuanian Russia), якая, у сваю чаргу, падзяляеца на тры гістарычна-этнаграфічныя вобласці — Белую Русь (White Russia), Чорную Русь (Black Russia) і Палессе (Polesie). Белая Русь тут займае паўночна-ўсходнюю частку сучаснай Беларусі (на поўдні — да Гомеля), Чорная Русь — Панямонне і Случчыну, Палессе — басейн Прывіці і часткова Заходняга Буга ад Брэста на заходзе да Мазыра на ўсходзе.

Нарэшце, звернем увагу яшчэ на адну карту, выдадзеную Тобіашам Маерам (Нюрнберг, 1750), дзе назва “Белая Русь” (Russia Alba) упершыню ўжыта амаль для ўсёй сучаснай тэрыторыі нашай краіны ад Заходняга Буга на паўднёвым заходзе да Падзвіння на паўночным усходзе. Размешчанае на поўдні Палессе паказана тут больш дробным шрыфтам як састаўная частка, этнаграфічная вобласць Белай Русі. Аднак замацаванне за ўсёй этнічнай тэрыторыяй сучаснай назвы адбылося пазней — у канцы XIX ст.

Вывучэнне гістарычных картаў і іх супастаўленне з адпаведнымі пісьмовымі і этнографічнымі крыніцамі дазваляеца нам больш крытычна паставіцца да розных версій пра паходжанне тэрмінаў “Белая Русь” і “Літва”. Пры гэтым трэба мець на ўвазе, што іх асэнсаванне не было адназначным на розных гістарычных этапах і ў розных народаў, вар’іравала ў просторы і часе, таму адна версія не абавязковая павінна выключачыць усе астатнія.

Тая акалічнасць, што краёвы тапонім “Белая Русь” устойліва захоўваўся на працягу XII–XVI стст. за Паўночна-Усходній Руссю, нягледзячы на 250-гадовы перыяд панавання там мангола-татарскага прыгнёту, ставіць пад сумненне даволі распаўсюджаную версію пра яе гістарычную семантыку як вольнай ці свободнай Русі. Найбольш аргументаванай і забяспечанай крыніцай аছым падмуркам уяўляеца нам версія, што тлумачыць паходжанне “Белай Русі” як “Русі Заходній”. Вядома, што ў старажытнай усходній традыцыі існавала касмаганічнае асноўнай гамы колераў, якія атаясамляліся з бакамі свету: белы — з заходам, блакітны — з усходам, чорны — з поўначчу, чырвоны — з поўднем². Таму існаванне на геаграфічнай карце ў сярэдневякоўі розных тапонімаў і этнапалітычных утварэнняў з “прыкметамі” колеру (Белая Арда, Сіняя Арда, Белая Харваты і інш.) з’яўляеца даволі пашираным. Не сталі выключэннем з гэтага шэрагу і назвы “Белая Русь”, “Чорная Русь” і “Чырвоная Русь”. З XVI–XVII стст. гэтае асэнсаванне слова набывае свой рэальны змест, калі “Белая Русь” пасля некаторых блуканняў па просторах славянскага свету перамяшчаеца на заход і паступова замацоўваеца ў верхнім Падзвінні і Падніпроўі.

Замацаванню назвы ў дадзеным рэгіёне садзейнічалі і этнаграфічныя прыкметы, якія цалкам асацыяваліся ў свядомасці іншаземцаў з “Белай Руссю”. Амаль кожны з іх, хто ўпершыню наведваў Беларусь (яе ўсходнюю частку),

² Імя тваё Белая Русь. Мн., 1991. С. 118–120.

міжволі звяртаў увагу на пануючы тут белы колер адзення — ад світак і казушкоў да мужчынскіх нагавіцаў і шапак-магерак. Такім чынам, геаграфічны змест назвы набываў адначасова і этнографічны сэнс.

Італьянец Аляксандр Гваныні, які шмат гадоў жыў у Віцебску, у сваёй кнізе “Хроніка Еўрапейскай Сарматы” (1578), пісаў: “А ёсьць Русь траякая: адна Белая, другая — Чорная, трэцяя — Чырвоная, Белая каля Кіева, Мазыра, Мсціслава, Віцебска, Орши, Полацка, Смаленска і Северскай зямлі, якая здаўна належыць Вялікаму Княству Літоўскому. Чорная — у Маскоўскай зямлі каля Белага возера і далей усюды да Азіі. Чырвоная — каля гор, якія называюцца Бескідамі” (гаворка ідзе пра Карпаты)³. Такое геаграфічнае становішча асобных частак Русі якраз адпавядзе той самай еўраазіяцкай традыцыі, калі краіна ці зямля, што размяшчалася на заходзе, называлася Белай, на поўначы — Чорнай, на поўдні — Чырвонай. Яно адлюстравана і на згаданых картах Г.Баллана, В.Сансона (1655). У далейшым краёвая назва “Чорная Русь” была штучна перанесена на тэрыторыю нашай краіны (як антыгэза Белай Русі) і ўжывалася ў дачыненні да яе паўночна-заходнай часткі паarelельна з традыцыйным найменнем “Літва”.

У выніку шырокіх комплексных даследаванняў у другой палове XIX ст. выявілася, што на геаграфічнай прасторы ад Беластока на заходзе да Ржэва і Бранска на ўсходзе, нягледзячы на рэгіянальныя этнакультурныя асаблівасці, жыве адзіны і своеасаблівы славянскі народ. Адны называлі яго літвінамі, другія — беларусамі, русінамі, не гаворачы пра шэраг іншых краёвых называў-этнонімаў: палешукі, падляшане і інш. У той жа час існаваў і падзел нашай краіны на Літву і Беларусь, як гэта мы сустракаем у шматлікай літаратуры другой паловы XIX ст. У прыватнасці, аўтары добра вядомай “Живописной России” (Т. З. 1882) падзялялі заходнія губерні на беларускія і літоўскія; да першых яны залічалі Смаленскую, Магілёўскую, Віцебскую (без ліфляндскіх паветаў) і Мінскую, да другой — Гродзенскую, Віленскую і Ковенскую губерні. Іншыя аўтары абмяжоўвалі тэрыторыю Беларусі Падзвіннем і Падняпроўем (на ўсход да Бярэзіны), як гэта мы бачым у гістарычна-краязнаўчых працах В.Турчыновіча і М.Без-Карніловіча (1857, 1855). Такое “супрацьстаянне” Літвы і Беларусі на адзінай этнічнай тэрыторыі было свайго роду кампрамісам двух падыходаў; адзін з іх адлюстроўваў устойлівую традыцыю наймення гэтага края “Літва”, а мясцовага насельніцтва “літвіны” (традыцыя, якая трymалася больш за 500 гадоў), другі — больш позні погляд, які падтрымліваўся культурным уплывам і палітычнай экспансіяй з усходу.

Якраз па названых акалічнасцях вынікі статыстычнага ўліку насельніцтва Беларусі, праведзенага ў сярэдзіне XIX ст. па матэрыялах спісаў мясцовых прыходаў, утрымліваюць з пункту гледжання сучаснага разумення адпавед-

³ Guagnini A. Kronika Sarmacyej Europskiej. Kraków, 1611. R. 3. S. 13–14.

ных этнонімаў шмат супяречнасцей і парадоксаў. Так, паводле гэтых спісаў, у Гродзенскай губерні значылася болей 200 тыс. “літоўцаў” — у асноўным за кошт беларускамоўных, мясцовых “літвінаў” (заўважым, што 130 тыс. з іх былі праваслаўнымі), 193 тыс. палякаў (у большасці акаталічаных беларусаў), 132 тыс. “рускіх” (за кошт мясцовых “русінаў”, “руськіх”) і толькі 25 тыс. беларусаў, прычым амаль палова з іх — у Беластоцкім павеце. У прыходскіх спісах фігуруюць таксама яцвягі (30 927 чал.) і бужане (5 463 чал.).⁴ Аналагічная сітуацыя назіралася таксама ў Віленскай губерні, дзе колькасць літоўцаў (летувісаў) і палякаў аказалася завышанай за кошт беларускіх літвінаў і католікаў. Тут жа ўпамінаюцца і крывічы (23 016 чал.), што пражывалі ў Лідскім і Ашмянскім паветах, у прыватнасці ў басейне Дзітвы і Бярэзіны, правых прытокаў Нёмана. Нягледзячы на ўсе хібы і недакладнасці, што ў асноўным былі выкліканы адсутнасцю адзінных падыходаў і крытэрыяў уліку “племяннога складу” насельніцтва, вынікі такога ўліку не могуць не адлюстроўваць пэўныя ўяўленні сучаснікаў пра беларусаў (як і летувісаў, палякаў), існаванне сярэдневяковых формаў краёвага (зямляцкага) самавызначэння, этнічнай са-
майдэнтыфікацыі.

Першы ўсерасійскі перапіс насельніцтва (1897) у якасці асноўнай этнавызначальнай прыкметы прыняў родную мову, што дало магчымасць у значнай ступені прайсніць рэальную сітуацыю ў Расійскай імперыі, у прыватнасці ў яе Паўночна-Захаднім краі. Паводле перапісу, у Віленскай губерні паказалі сваёй роднай мовай беларускую — 891 903 чал. (56,05 % усяго насельніцтва), літоўскую (летувіскую) — 279 720 (17,58 %), яўрэйскую — 202 374 (12,72 %), польскую — 130 054 (18,17 %), расійскую (“вялікарускую”) — 78 623 (4,94 %), німецкую — 3 873 (0,24 %), турэцка-татарскую — 2 148 (0,14 %), украінскую (“маларускую”) — 913 (0,06 %)⁵. Звяртае на сябе ўвагу, што ў матэрыйялах перапісу побач з літоўцамі фігуруе жмудзь, што пражывала ў асноўным у Ко-
венскай губерні; у Віленскай губерні паказалі ў якасці роднай мовы жмудскую ўсяго 157 чалавек.

Да канца XIX ст. краёвая назва “Беларусь” стала дамінуючай на ўсёй этнічнай тэрыторыі ад Беластока да Бранска, а ранейшая назва “Літва” адцяснялася ўсё далей на паўночны захад і перамяшчалася на тэрыторыю Аўкштайціі і Жамойці. Гэты працэс ішоў супяречліва і адлюстроўваў, з аднаго боку, вынікі настойлівай і паслядоўнай палітыкі “захаднерусізму”, з другога — узмацненне культурна-еканамічнага адзінства, ажыўленне кансалідацыі беларускага этнасу, рост нацыянальнай самасвядомасці.

⁴ Лебедкін М.О. О племенном составе народонаселения Западного края Российской империи // Записки Русского географического общества. 1861. Кн. 3. С. 152–153.

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Виленская губерния. СПб., 1904. Тетр. 3. С. IX.

Рышард Радзік (Люблін)

Паміж Расіяй і Польшчай: Нацыянальна-культурная эвалюцыя беларускага грамадства на працягу двух апошніх стагоддзяў

Гаворка пра Беларусь праз вызначэнне яе гістарычна-культурных узаемадачыненняў з дзвюма галоўнымі суседкамі: Польшчай і Расіяй, а не — як бы гэта вынікала з тэмы кангрэса — у суднясенні з паніццямі Усход і Захад, — справа не выпадковая. Калі Расія з'яўляецца сама па сабе Усходам (так тут, прынамсі, яна будзе разумеца — адасоблена ад арыентальных культур усходняй Азіі), Польшча, пачынаючы ад сярэдневякоўя, была інтэграцыйнай часткай Захаду, хаця і яго перыферыйнай тэрыторыяй, што нярэдка адчувала эканамічную і грамадскую дэградацыю. Расія з часоў эпохі Асветніцтва падвяргалася на ўзорні элітай частковай, але яўнай акцыдэнталізацыі, а Польшча (у некаторыя перыяды свайго развіцця) — слабай, хутчэй у сферы матэрыяльнай, чым духоўнай, арыенталізацыі. Спрадвеку дзве суседкі Беларусі ўпłyвали на яе ў розных галінах грамадскага быцця.

Зразумела, што ў сціслым даследаванні немагчыма выказаць нават павярхойнае стаўленне да галоўных проблем, якія вынікаюць з акрэсленай у загалоўку тэматыкі: таму па неабходнасці я засяроджуся толькі на некаторых з іх, выбіраючы, хутчэй, форму эсэ — свядома абмінаючы пуз'ныя з'явы. Генадзь Сагановіч слушна заўважыў, што ў часы Рэчы Паспалітай мяжа паміж беларусамі і расійцамі, якая падзяляла таксама дзяржавы, была адначасова мяжой паміж дзвюма цывілізацыямі — заходній і ўсходній: “Гэта былі, — піша беларускі гісторык, — два розныя светы, два розныя грамадствы”¹. Беларусь у межах Вялікага Княства Літоўскага і былой Рэчы Паспалітай — галоўным чынам праз свае акцыдэнталізаваныя эліты і палітычную сістэму, у якую яна ўваходзіла, — усё больш становілася элементам Захаду. Гэты працэс быў гвалтоўна павернуты ў адваротным кірунку разам з падзеннем Рэчы Паспалітай і ўмацаваннем расійскай культуры ў Беларусі пасля паўстанняў 1830 і 1863 гг. Гэта пераарыентация адбывалася ў некалькіх плоскасцях.

Мова

На працягу значнай часткі XIX ст. сярод элітав Беларусі “gente Lithuani (Rutheni), natione Poloni” надалей пераважаў палітычны, постшляхецкі вобраз народа, абсяг якога не супадаў з этнічнымі межамі. Значэнне мовы ў працэсе пераходу ад палітычнага да “культуравага” народа пачало ў Беларусі ўсё хутчэй змяняцца ў апошнія дзесяцігоддзі яе знаходжання ў складзе Расійскай імперыі ў сувязі з

¹ Саганович Г. “Русский вопрос” с точки зрения белоруса // Народн. газ. 1993. 13 крас.; Терешкович П. Русские в Беларуси: Постинтернациональная рефлексия // Неман. 1992. № 6.

перайманнем культуратворчай і нацыятиворчай функцыі інтэлігенцыяй, слоем, які ў адрозненне ад шляхты, што стварала сваю своеасаблівасць, абапіраючыся на саслоўныя, палітычныя правы, засяроджваўся вакол сваіх культурных адметнасцей, асабліва мовы. Узнікненне пасля 1905 г. беларускага нацыянальнага руху адбывалася адначасова з ростам свядомасці і адасабленнем абедзвюх моваў, перайманнем імі ролі чыннікаў, што робяць канстытуцыйнымі абодва народы, змяншэннем (апрача міжваеннага перыяду, калі беларускія землі ўваходзілі ў склад Польскай Рэспублікі) уплыву польскай мовы на беларуское грамадства, а з часам радыкальным абмежаваннем яе абсягу ў межах савецкай Беларусі. У адрозненне ад XIX ст. і асабліва ад часоў перад падзеннем Рэчы Паспалітай сёння польская мова з'яўляеца носьбітам нацыянальнай ідэалогіі, якая абвяшчае выразную адасабленасць ад мясцовага беларускага пространодзяя. Дзвесце гадоў таму абодва бакі, польскі і беларускі, не ўяўлялі сабе магчымасці ўзікнення такіх падзелаў. Руская мова была ўведзена ў Беларусі два стагоддзі таму як мова (у адчуванні мясцовай грамадскасці, асабліва яе элітаў) чужая, накінутая сілай адміністрацыйнага прымусу. Яна сімвалізавала сабой культурную, нацыянальную і дзяржаўную іншасць. Паступова засвоеная праваслаўнымі элітамі краіны, яна непазбежна несла з сабой змест, што толькі ў невялікай ступені быў носьбітам мясцовых каштоўнасцей, якія паўсталі ў культуры беларускага грамадства. Тому творцамі беларускай літаратуры XIX ст. былі амаль выключна прадстаўнікі польскамоўнай (каталіцкай) шляхты. Пасля некалькіх стагоддзяў прысутнасці польскасці на землях Вялікага Княства Літоўскага польская мова Адама Міцкевіча, а на побытавым узроўні Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча вырастала з мясцовых рэаліяў, несла ў сабе багацце зместу, часткова ў Варшаве невядомага. Сярод элітаў Беларусі ажывалі вынесеныя з традыцый Вялікага Княства Літоўскага сепаратысцкія імкненні, якія слабелі разам з усё больш адчувальнымі (асабліва пасля 1863 г.) узмацненнем русіфікацыйных працэсаў.

Сітуацыя рускай мовы пачала змяняцца ў канцы XIX ст. разам з укараненнем у мясцовую грамадства імігрантаў, што прыбылі з Расіі, пашырэннем расійскай мовы сярод сялянства, узнікненнем праваслаўнай, але мясцовай па паходжанні эліты, выхаванай ў расійскіх школах імперыі. Працэс моўнай русіфікацыі краю прыйшоўся, што вельмі важна, на перыяд канчатковага развалу постфеадальных структур у вёсцы, пераарыентациі на адкрытасць вясковых супольнасцей, раней ізаляваных ад вонкавых уплывau, а цяпер гатовых выйсці па-за лакальныя, побытавыя сувязі і прыняць куды больш аўтаматычнай паводле зместу ідэалагічныя сувязі (у тым ліку нацыянальныя). Запачаткованы ў БССР у 20-я гады гэтага стагоддзя нацыятиворчы працэс быў досыць гвалтоўна пераплынены шляхам шэррагу адміністрацыйных дзеянняў, уключчана з фізічнай расправай над беларускай нацыянальнай элітай. Месца нацыянальнай ідэалогіі, носьбітам якой мелася стаць беларуская мова, заняла класавая ідэалогія, носьбітам якой была руская мова, што насаджалася адміністрацыйна.

Здаецца, аднак, што ў адрозненні ад польскасці даўнейшых “gente Lithuani (Rutheni), natione Poloni” і, што відавочна, беларускасці руская мова выконвае сёння ў Беларусі крыху іншую функцыю. Што вельмі важна, яна была прынята беларусамі не як нацыянальная мова, а, хутчэй, як сродак усеагульной грамадской камунікацыі.

Руская мова, як адносна новая на абшары Беларусі, не з’яўляецца носьбітам шматвяковай культурнай традыцыі беларускага простанараддзя, а таксама дзяржаўной традыцыі Вялікага Княства Літоўскага, важнай часткай якога была Беларусь. У XIX ст. яна была мовай царскіх чыноўнікаў і арміі, у XX — сродкам саветызацыі беларускага грамадства.

Руская мова прымалася як “лепшая” за беларускую, мова не “селянская”, а “гарадская”, мова добрых манераў у кампаніі і “вышэйшай” культуры га-лоўнага народа вялікай імперыі, які ёсць свету свецкую ідэю збаўлення, у тым ліку (што важна для народных масаў, якія расчыняюцца на свет) мову палітычных структураў гэтай імперыі. Яна прымалася прагматычна — разам з каштоўнасцямі, якія яе суправаджалі — з увагі на сваю прыдатнасць, а не таму, што яна была мэтай самой у сабе.

Спрабы пошуку ў аналогіі паміж моўнай сітуацыяй, якая існуе ў Беларусі, і той, якая пануе ў Ірландыі, Бельгіі ці Швейцарыі, у значнай ступені неаб-грунтаваныя. Бо не мова канстытуяла нацыі на заходзе Еўропы, але дзяржава ў цэлым, палітычныя каштоўнасці. Сённяшніх цалкам нацыяналізаваных ірландцаў адрознівае ад англічан (брэтанцаў) моцна ўсвядомленая рэлігійная адасобленасць, гістарычна свядомасць, чаго беларусам бракуе ў супастаўленні з расійцамі, а таксама багатая нацыянальная літаратура на англійскай мове, якая моцна звязана з гісторыяй і культурырай краіны. Брытанцы — палітычны народ, які не лічыць, што кожная англамоўная супольнасць з’яўляецца ў нацыянальных адносінах брытанскай.

Руская мова калісьці лёгка прымалася, таму што яе акцэнтацыя не азначала нацыянальнай русіфікацыі. Беларускамоўнае, этнічнае простанараддзе мела сваю мову як катэгорыю “свойскасці”, “тутэйшасці”, а не як ідэалагізаваную нацыянальную каштоўнасць, моцна прасякнутую эмоцыямі. Падобным чынам яно ставілася да рускай мовы, прымаючы яе ў перыяд прыспешнай урбанізацыі і развіцця прамысловасці ў краіне. Беларусы, якія не нацыяналізаваліся, не маглі ўсвядоміць таго, што, адмаўляючыся ад уласнай мовы, учыняюць культурнае вераадступніцтва ў нацыянальным маштабе. Мысленне ў гэтых катэгорыях патрабавала адначасова падпарадкавання іх нацыятворчым працэсам (нацыянальной беларусізацыі або русіфікацыі)².

² Калі падыходзіць гіпатэтычна, сённяшні зварот да беларускай мовы, разам з адна-часовым развіццём беларускага нацыястраўральнага працэсу, можа выклікаць схільнасць да нацыянальнай русіфікацыі некаторых расійскамоўных асяроддзяў грамадства Беларусі. Гл.: Radzik R. Kim sə Białorusini? // Kamenka. 1991. № 1. S. 8.

Грамадскія структуры

Класава-саслоўны склад беларускага грамадства безумоўна ўпłyваў на працэс фармавання беларускай культуры. “Адсутнасць беларускіх класаў, пры-вілеяваных эканамічна — землеўласніцкага, буржуазіі, мяшчанства, а такса-ма інтэлектуальнай эліты, існаванне якой звычайна з’яўляецца істотнай умо-вай развіцця нацыянальнай ідэалогіі і культуры, прыводзіла да анемічнасці беларускіх патрабаванняў на фоне інтэнсіўнага сутыкнення польскіх і расійскіх упłyvaў. Дробнамашчанства — звычайна адзін з найважнейшых носьбітаў нацыяналізму — у беларускім выпадку маламестачковае, набліжанае па сваім характары да сялянскага саслоўя, не ўяўляла сабой дынамічнай сілы, якая рэвалюцыянізowała народы на этапе фармавання іх нацыянальнай свядомасці. Плебейскі характар гэтай супольнасці прыводзіў да таго, што грамадскія, а не нацыянальныя праблемы вызначалі яе свядомасць”³. Прычын такога стану шмат. Класавая ідэалогія была эфектуўна накінута расійскімі элітамі ўсюму кантыненту ўсходняга праваслаўя. Яна не знішчала ідэі расійскага народа (хаця дэфармуючым чынам паўпłyвала на яе змест), але прадухіліла выразнае фар-маванне беларускага і ўкраінскага народаў (у рамках тых тэрыторый, якія належалі да Расіі працяглы час).

Культуратворчай і нацыятиворчай праслойкай была ў Цэнтральна-Усход-ній Еўропе інтэлігенцыя. У Беларусі ўплыў на грамадства асяроддзяў, што прэтэндавалі на такую назуву, быў меншы, чым у Польшчы, не толькі з-за іх колькаснай мізэрнасці. Можна здагадвацца, што прычыны такога стану былі, між іншым, у спецыфічных адносінах, якія існавалі паміж інтэлігенцыяй і на-родам у Расіі, перанесеных часткована на праваслаўны беларускі грунт. Калі ў Польшчы, у сітуацыі адсутнасці да 1918 г. уласных дзяржаўных структур, селянін нацыяналізаваўся, прымаючи свет каштоўнасцей нацыянальнай куль-туры ад інтэлігенцыі (з яе постшиляхецкім этасам), то ў Расіі актыўнай ініцыятывай ініціятыўны ў культурных адносінах стаяла значна далей ад народа, чым у Польшчы, і з гэтай прычыны вельмі камплексавала, востра крытыковалася дзяржаўным апаратам і нават высмеивалася (царызм усладжляў народ, трима-ючыся ад інтэлігенцыі на дыстанцыі). Вялікі ўплыў на сялянскія масы, іх мен-тальнасць мела царская ўлада (а пазней — ўлада савецкая). Яна ўмацоўвала ў народзе грамадскую пасіўнасць у штодзённым жыцці. Гэта ў значнай ступені ўпływy ўсходній суседкі прывялі да таго, што ў беларускім народзе больш укараніўся не бунт у дачыненні да ўлады, а культ яе, не інтэлігенцыі этас незалежнасці, які ў Польшчы мабілізаваў народ да нацыянальнай актыўнасці, а актыўізм новай бюрократычна-інтэлектуальнай праслойкі.

У СССР, адсякаючы беларускае асяроддзе ад ранейшых элітаў, абмяжоўвалі паняцце народа. Так зразуметая беларускасць, што апелявала да фальклору,

³ Mironowicz E. Białorusini w Polsce 1944–1949. Warszawa, 1993. S. 18.

сялянскай пасіўнасці і пакорлівасці (да бунту ж толькі ў класавым вымярэнні), мела малыя шансы на існаванне як незалежны грамадска-культурны элемент. Новы бюрократычна-інтэлектуальны клас адрозніваўся ад былога, польскага і расійскага, шляхецкага па паходжанні, тым, што часта маніфестацыйным чынам адмяжоўваўся ад сваіх грамадскіх і сямейных каранёў, быў падатлівым грунтам для новай ідэалогіі, больш накіраванай на “мець”, чым “быць”, таму менш здольнай да дзейнасці ў агульнаграмадскіх інтарэсах коштам уласных. Яна неахвотна звяртаеца да характэрных для нацыянальнага мыслення супаднісенні ў з мінулым і будучым.

Каштоўнасці і пазіцыі, якія ў іншых краінах — у тым ліку ў Заходній Еўропе — прызнаваліся нацыянальнымі, у Беларусі атаясамляліся з нацыяналізмам — тэрмінам, які нёс значна мацнейшы зарад негатыўных эмоцый, чым на Захадзе.

Выразна мацнейшая ў Расіі, чым на Захадзе, схільнасць да бачання грамадства паводле катэгорыі “мы” і “яны” была прыշчэплена да беларускай культуры. Калі на Захадзе ў значнай ступені абмежавалі вастрыню гэтых падзелаў праз наданне грамадской культуры градацыйнага характару, асабліва шляхам разбудовы сярэдняга класа, дык у СССР была зроблена спроба радыкальна вырашыць праблемы праз прынцыпу ўсеагульнай грамадской роўнасці. Як гэта вядома не толькі сацыёлагам, эгалітарызм стрымлівае грамадскую ініцыятыву на ўзору іншых асобы, нараджае абыякавасць, знішчае творчы нонканфармізм. У эгалітарным грамадстве людзі думаюць больш пра захаванне сваёй грамадской пазіцыі, чым пра павышэнне яе ў адносінах да іншых. У перыяд гаспадарчай трансфармацыі агромністая частка намаганняў людзей скіравана на стрымліванне працэсу грамадской дыферэнцыяцыі. Адсутнасць акцэнтациі працэсаў расслаення грамадства тармозіць не толькі грамадскае і гаспадарчае развіццё сучаснай Беларусі, але таксама прыводзіць да таго, што новыя фінансавыя эліты выходзяць частковая з асяроддзяў, што існуюць па-за межамі дзяржавы.

Калі ў дачыненні да Польшчы, Чэхіі і Венгрыі можна гаварыць пра пачаткі фармавання сярэдняга класа, то ў Беларусі гэты працэс неадчуvalы. На Захадзе гэта — найбольш шматлікая частка грамадства, якая ў найбольш заможных дзяржавах складае часта яго большасць. Гэта — незалежны ад дзяржавы клас, зацікаўлены ў дэмакратычнай ладавай сістэме, стабілізацый правы і пашане да свабоды. Для яго характэрны “жыццёвая актыўнасць, сімптомы індывідуалізму, антытрадыцыяналізму, антыэгалітарнага тэндэнцыі, эканамічныя і ліберальныя, звычайнікі талерантнасць”⁴.

Традыцыі вынішчэння незалежных асяродкаў, што з'яўляюцца паміж уладай і народам, у Расіі вельмі даўнія. У Беларусі прыкладам такой дзейнасці

⁴ Domański H. Społeczeństwa, klasa średnia. Warszawa, 1994. S. 203.

можа быць працэс паступовай ліквідацыі царскімі ўладамі ў XIX ст. дробнай шляхты, пераўтварэнне яе ў вёсцы ў блізкіх да сялянства “аднадворцаў”. У Расіі незалежныя грамадскія сілы не вырашалі пытанняў аб форме дзяржавы, улады, умовах грамадскага ладу, а ўлада стварала грамадства і існуючыя ў ім падзелы. Форма грамадской структуры, якая будавалася ў СССР (і сістэма каштоўнасцей, што за ёй стаіць), не дынамізуе грамадскае і гаспадарчае развіццё, не стварае мадэль “self made man”. У Беларусі не ўтвараюць сярэдні клас як бюрократызаваныя слаі работнікаў разумовай працы, так і адносна яшчэ нешматлікія групы бізнесу па той простай прычыне, што гэтыя асяроддзі моцна падпарадкованы дзяржаве непасрэдна праз зарплату або пасрэдна — праз сістэму канцэсій фармальных і нефармальных сувязей, якія робяць іх эканамічнае існаванне залежным ад улады, яе арбітральных рашэнняў.

У Расіі існуе моцная традыцыя рэфармавання краіны зверху, што абавіраеца на актыўізм уласных вышэйшых слоў — раней дваранства, пазней — інтэлігенцыі, а перш за ўсё ўласны дзяржаўны апарат. Беларусь жа не мае аніводнага з гэтых чыннікаў мадэрнізацыі краіны, паколькі сувязі з Расіяй ёй гэтага не забяспечылі і ў той жа час пазбавілі ўмення масавай грамадской самаарганізацыі знізу. Адсутнасць уласных элітарных традыцый уплывае на вынікі дэмакратычных зваротаў да народа. Беларусь зрабілася правінцыяй Расіі ў значна большай ступені, чым яна была правінцыяй Рэчы Паспалітай. Таму ў часы крызісу адчуваеца слабасць механізму, які робіць магчымым самастойны выхад з яго.

Рэлігія — нацыя

Сумесная трактоўка заключаных у назве параграфа паняццяў рэлігіі і нацыі — не выпадковая. Каталіцызм і праваслаўе — не столькі праз sacram, колькі праз сферу profanum, што суправаджае абодва веравызнанні — упłyвалі значным чынам на ход нацыятаўрочых працэсаў у грамадствах, якія іх вызнавалі. Рознай была нацыятаўрочая сіла абодвух веравызнанняў, а таксама каштоўнасцей, якія іх суправаджалаі. Цікава, што на тэрыторыі паміж Польшчай (палякамі) і Расіяй (расійцамі) цалкам нацыяналізіваліся толькі лацінскія супольнасці (каталіцкія або пратэстанцкія): літоўцы, латышы, эстонцы і галіцкія украінцы. Яны здолелі эфектыўна супрацьстаяць працэсам паланізацыі і германізацыі (а таксама русіфікацыі). Беларускія католікі таксама нацыяналізіваліся хутчэй, чым беларускае праваслаўне насельніцтва: паланізуючыся (што тычылася іх большасці) або ствараючы пачаткі беларускага нацыянальнага руху. А праваслаўне насельніцтва Беларусі і Украіны ўвесь час у сваёй асноўнай масе ўспрымаеца больш у катэгорыі этнаграфічнай асонасці, этнічнай мадыфікацыі, а не нацыянальной. Яго слаба сфермаваная нацыянальная свядомасць мацней там, дзе даўжэй працягваліся лацінскія (польскія) упływy. Гэта заўважаеца таксама ў Беларусі, калі парунаць яе заходнюю частку з усходняй. Прычын такога становішча шмат.

У праваслаўі асаба была вельмі моцна заглыблена ў багаты свет этнічнай культуры. Да таго ж у праваслаўі былі значна больш развітыя, чым у рымскім каталіцызме, сфера фальклору, культуры, слоўнага пераказу, звычаёвых сувязі. Каталіцызм выразна абмяжоўваў багацце народнай культуры (нярэдка дахрысціянскай), ствараў умовы, якія спрыялі хутчэйшаму раскрыццю лакальных сялянскіх супольнасцей, павялічваў іх гатоўнасць да заключэння ідэалагічных сувязей, асабліва нацыянальных. Наплываючае з Расіі праваслаўнае духавенства, наогул значна менш заможнае і горш адукаванае, чым рымска-каталіцкае, распаўсюджвало дысфункцыянальную ў дачыненні да нацыятворчых працэсаў ідэю класавых падзелаў, прыпыняла развіццё нацыянальнага салідарызму. Праваслаўе, кансервуючы этнічную свядомасць народа, запавольваючы фармаванне адкрытасці сялянскіх супольнасцей, не спрычынілася да нацыятворчых працэсаў з нізоў. Яны ініцыяваліся перш за ёсё зверху, дзяржаўнымі ўладамі і элітамі краіны; народ пачаў нацыяналізацца адносна позна.

Царская адміністрацыя, ліквідуючы ў 1839 г. унію і ўводзячы на яе месца праваслаўе, садзейнічала ў значнай ступені акрэсліванню веравызнання ў паводле нацыянальнага тыпу: “руская вера” (праваслаўе) і “польская вера” (каталіцызм). У выніку уніяцкая вера, што магла лічыцца “уласнай”, “сялянскай”, “беларускай”, перастала існаваць. Гэта вяло да русіфікацыі краіны і — у значна меньшай ступені — да яе паланізацыі (пераважна па беларуска-літоўскім сумежжы). Расійскія ўлады, ліквідуючы унію, адсякалі масы беларускага сялянства ад сувязей з заходнім культурай, што рагучым чынам пашырвалася на культурную, цывілізацыйную рэарэнтацию беларускай грамадскасці. Новы рэлігійны ўклад, што быў вынікам непасрэднага сутыкнення на тэрыторыі Беларусі дзвюх вялікіх культуравых сфераў, стаўся дысфункцыянальным для працэсу нацыяналізацыі беларусаў. Калі ў Польшчы (як і ва ўсёй лацінскай Еўропе) у асноўным незалежная ад дзяржавы царква садзейнічала стварэнню аўтаномных у адносінах да дзяржавы структураў і грамадскіх супольнасцей, у тым ліку і нацыі, у Расіі (гэта было перанесена і ў Беларусь) царква была не толькі пасрэднікам паміж уладамі і народам, але ў значнай ступені і прамым працягам дзяржаўнай улады. Тому царква не спрыяла (ці спрыяла ў невялікай ступені) фармаванню сферы грамадской самаарганізацыі, індывидуальнага і групавога актыўізму, так характэрнага для заходніх грамадстваў, што бяспрэчна палягчае мабілізацыю грамадства ў сітуацыі кризісу і грамадскай трансфармацыі, але таксама дае шансы нацыятворчым ініцыятывам знізу. Падпарадкованая дзяржаве царква прынцыпова мела расійскі нацыянальны характар. Яна была ўнутрана няздольная да ініцыявання сепаратызму ў дачыненні да дзяржаўна-нацыянальнага цэнтра. Тому не ўдалося ў яе межах выклікаць беларускі або ўкраінскі нацыянальны сепаратызм.

Спрашчаючы, можна сказаць, што палякі праз сістэму каштоўнасцей, заключаных у іх культуры, ускосна ўзбуджалі сепаратысцкія, нацыястваральныя пракэсы сярод тых, хто знаходзіўся пад уплывам іх культуры, адначасова непасрэдна змагаючыся з імі — як з канкурэнтамі. Беларускай супольнасці католікаў — у адрозненне ад літоўцаў і галіцыйскіх украінцаў — не ставала, аднак, грамадскай энергіі, неабходнай для нацыяналізму выдзялення. Яна была колькасна занадта слабая, каб адначасова супрацьстаяць расійцам і палякам. А расійцы прыпынялі нацыяналізацыю плебейскіх супольнасцей, праводзілі канкурэнтную ў адносінах да нацыі класавую ідэю, абмяжоўвалі гэтыя супольнасці рамкамі катэгорый правінцыяналізму, фальклорнасці, русіфікуючы іх культурна. Праваслаўе ў яго расійскім варыянце, што значна адрозніваўся сваёй грамадска-культурнай канструкцыяй ад формы, якую мела ў Вялікім Княстве Літоўскім, пераносіла на беларускі ґрунт з усходу мову, частковая ментальнасць, уклад палітычных каштоўнасцей, а таксама, у значнай ступені, механізмы грамадскага развіцця.

Культура

Я разумею, што ўсякая спроба сцілага супастаўлення асноўных рысаў беларускай культуры, што акрэслівае яе ў судносінах да культур двух суседак — усходній і заходній — створыць непрыемнае ўражанне празмерным абалгульненнем, стэрэатыпнасцю. Беларускае грамадства слаба даследавана сацыёлагамі. Тому цяжка паставіць добрасумленны навуковы дыягназ стану яго свядомасці, галоўных вартасцей яго культуры.

Нягледзячы на тое што сукупнасць каштоўнасцей, якія характарызуюць сучасную культуру беларускіх масаў, ўёна бліжэйшая да расійскай культуры, чым да польскай, і з яе наогул выводзіцца (менавіта таму ў сваіх разважаннях я засяроджваюся перш за ёсё на беларуска-расійскіх судносінах); яна не з'яўляецца прыстым павелічэннем тых рысаў, якія акрэсліваюць расійскае грамадства. Адрозненні датычацца ступені іх інтэнсіўнасці, адсутнасці некаторых з тых, што з'яўляюцца важнымі для расійцаў, выразных рэштак элементаў былой культуры грамадства Беларусі.

Аднак з многіх пунктаў гледжання беларуская культура ўключае элемены, бліжэйшыя да польскай, чым расійскай культуры. Трэба падкрэсліць, што гэтыя разважанні тычацца масаў беларускага грамадства, а не яго адносна нешматлікіх нацыянальных элітаў. Трэба таксама памятаць, што значная плебеізацыя польскай культуры пасля Другой сусветнай вайны, частковая падобнасць будаўніцтва сацыялізму ў Польшчы і ў Беларусі прывялі да таго, што, побач з іншымі прычынамі, значная частка рысаў, якія прыпісваюцца беларусам, прайяўляюцца таксама ў Польшчы, хаця ў прынцыпе яны маюць іншую інтэнсіўнасць. Тым не менш, аднак, на працягу апошніх некалькіх гадоў Польшча аддалялася ад Усходу, а Беларусь астатнім часам зноў цясней звязалася з Расіяй. Мощным бар'ерам, што бараніў польскае грамадства, як і

балтыйскія народы, ад свабоднага пранікнення каштоўнасцей, якія на працягу некалькіх апошніх пакаленняў наплывалі з Усходу, было выразна сфармаванае пачуццё нацыянальнай тоеснасці.

Можна сказаць, што грамадствы Заходняй Еўропы ведаюць сваю гісторыю, але тым не менш ставяцца да яе з усё большай эмацыянальнай дыстанцыяй. А большасць народаў Цэнтральна-Усходняй Еўропы ўспрымае мінулае так моцна, што ўсё яшчэ не можа вызваліцца ад яго перавагі над рэчаіснасцю. Беларусы ж — за выключэннем досыць вузкай нацыянальнай эліты — не маюць выразна сфармаванага пачуцця, што ў іх ёсць гісторыя. Мінулае Расіі не стала ў свядомасці беларусаў іх нацыянальнай мінуўшчыны. Таму беларусы арыентуюцца на сучаснасць — як у цяжкіх сітуацыях, каб ператрываць іх, так і ў выпадку поспеху, каб выкарыстаць момант. Здаецца, што на Захадзе пануе большая раўнавага паміж тым, што было, ёсць і будзе, існуе большая рацыяналізацыя часоў і ўласнай дзейнасці. Вось чаму мысленне значнай часткі грамадства Беларусі ў катэгорыях моманту — пры слабой эканамічнай кампетэнцыі эліты — абмяжоўвае магчымасці прыняць доўгатэрміновыя праграмы эканамічнага аздараўлення.

Эгалітарныя і класавыя падыходы (а таксама рэпрэсіўныя дзеянні) прывялі да адмовы ад былых элітаў Беларусі (прытым адмове была нададзена форма ідэалагічнай акцэптацыі) і незавершанага сфармавання новых. Беларусы ўспрымаюць глыбока ўкаранёнае ў іх пачуццё эгалітарызму хутчэй як адабрэнне фактывнай роўнасці грамадскага існавання, чым роўнасць шансаў у спаборніцстве за пажаданыя, хаця і абмежаваныя даброты. У гэтым сэнсе яны бліжэй да расійцаў, чым да палякаў, а таксама, што важна, у сваіх адносінах да ўласнасці.

Расія ўзмацніла ў культуры беларускага грамадства пазіцыі пакорлівасці, пасіўнасці, калектывізму, але не перадала ёй актыўізм сваіх элітаў.

Беларускае грамадства лёгка паддаецца працэсам грамадской уніфармізацыі ў розных яе формах. Гэта выяўляецца ў слабым супраціўленні працэсам нівеліроўкі разнароднасці грамадскага свету. Такой праявай была хаця б уніфікацыя беларускіх гарадоў паводле савецкага тыпу — праз знішчэнне іх старожытных кварталаў, найбольш адметных помнікаў мінуўшчыны, старадаўніх і адасобленых ад гісторыі “старэйшай сястры” (такое амаль не існавала ў Літве і ў былой усходняй Галіччыне). Для Беларусі характэрныя “традыцыя паслухмяннасці” і “здольнасць адаптациі”, якія Іосіф Бродскі прыпісвае Усходу⁵.

Ігнат Абдзіраловіч (Канчэўскі) пісаў на пачатку 20-х гадоў гэтага стагоддзя, што беларусам адпавядае “ўсходня” непасрэднасць, шчырасць, натуральнасць і адначасова актыўізм і “больш людскае абыходжанне”⁶, што прыпіс-

⁵ Цыт. па кн.: Grudzińska Gross I. Piętno rewolucji: Custine, Tocgueville i wyobraźnia gómantyczna. Warszawa, 1995. S. 88.

⁶ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Дасьледзвіны беларускага съветагляду. Мн., 1993. С. 15.

ваюцца Захаду. Хутчэй за ўсё гэты погляд выражаў у нейкай ступені таксама культурныя сімпатіі аўтара. Захад неаднаразова здаваўся беларусам светам матэрыялізму, індывідуалізму, рацыяналізму, дыстанцыі паміж людзьмі, стрыманасці, і ў выніку хітрасці ці нават зрады. Адначасова заходненеўрапепець бачыўся як культурны чалавек, далікатны ў абыходжанні⁷.

Беларусаў адрознівае ад расійцаў адсутнасць у іх культуры такіх элементаў, харэктэрных для іх усходняй суседкі, як пачуццё месіі, нацыянальнага месіянізму (што звязана з слабасцю, у параўнанні з расійцамі, метафізічнай сферы ў іх культуры), а таксама таго, што акрэсліваецца як глыбіня расійскай духоўнасці, што фармавалася на працягу многіх стагоддзяў, у цяжкія для Расіі гістарычныя моманты. Такая духоўнасць не магла быць перанесена на працягу сотні і некалькіх дзесяткаў гадоў на іншае грамадства, у іншых умовах, у працэсе досьць павярхоўнага і селекцыйнага пераймання расійскасці ў яе савецкім вымярэнні. Здаецца таксама, што падатлівасць на ўсякія крайнасці і нясхільнасць да кампрамісаў, якія харектарызуюць, на думку І.Абдзіраловіча⁸, людзей Усходу (расійцаў), адрозніваюць іх ад беларусаў. Апошніх харектарызуе таксама адсутнасць у іх культуры комплексу каштоўнасцей, што выклікаюць імперыялістычныя паводзіны, якія так часта прыпісваюцца расійцам, а таксама адсутнасць, калі не лічыць вельмі вузкага асяроддзя, выразна сфармаваных нацыяналістычных настроў.

Заканчэнне

У расійскай культуры заўважалася вера ў тое, што чалавека можна адвольна фармаваць паводле вобраза і падабенства ўладароў гэтага свету. Яна выяўлялася ў практычных дзеяннях, і ў XX ст. была ўмантавана ў ладавы механізм савецкай дзяржавы. У параўнанні з іншымі постсавецкімі рэспублікамі Беларусь з'яўляецца прыкладам значнай эфектыўнасці дзеяннасці, што вынікае з гэтай веры. Сяляне, якія пакідалі вёскі, да такой ступені паверылі ў прадстаўлены ім свет ідэй (тут не абышлося без прымусу), што з часам менавіта так пачаў выглядаць іх рэальны свет, хаця і ў значна дэфармаванай форме. У сітуацыі слабага сфармавання ўласнай дзяржаўнай свядомасці, адсутнасці эгалітарных традыцый і багатай літаратуры, якая давала б афарбаваныя эмоцыямі нацыянальныя веды, пашырылася этнографічнае (фальклорнае) бачанне беларускасці ў вуснай і візуальнай плоскасцях. Успрыманне свайго грамадскага акружэння ў катэгорыях правінцыялізму вяло да аслабленага ўспрыняцця значнай часткі культурных каштоўнасцей, у тым ліку і самога сябе. Такая грамадская схема скіравана хутчэй на самазахаванне, а не на развіццё і грамадскую экспрэсію.

⁷ Абдзіраловіч І. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага съветагляду. Мн., 1993. С. 15.

⁸ Таксама. С. 12–13.

Беларусы ў сваёй асноўнай масе не маюць нацыянальнай тоеснасці — істотнай састаўной часткі быцця єўрапейца. Іх расійскасць не забяспечвае іх той сферай грамадскай свядомасці, якая была рухавіком грамадскіх, гаспадарчых і культурных змен у Еўропе на працягу двух апошніх стагоддзяў. Вонкава і эмаксыянальна прайўленая нацыянальная ідэя была ў постфеадальнай Еўропе крыніцай грамадскага актыўізму, выконвала мадэрнізацыйную функцыю. Лёсі Беларусі, пазбаўленай нацыянальнага вымярэння, актыўістычнага этасу вышэйших слаёў (або сярэдняга класа), залежаць у вялікай ступені ад вонкавых сіл. Адначасова можна меркаваць, што калі Беларусь нацыяналізуецца, яна непазбежна стане больш празаходній, і не толькі з прычыны вяртання да сваіх актыўістальных гістарычных і культурных каранёў, але і аб'ектыўных зменлівых адносін паміж ёй і Расіяй.

Чаканне на тое, што пачатыя ў Расіі, у значнай ступені пад упłyvам разшнняў, якія прыняты на Захадзе, рэформы яе палітычнай і гаспадарчай сістэмы будуть перанесены на Беларусь ад яе ўсходняй суседкі, а не непасрэдна з Захаду, сведчыць пра дэградацыю пазіцыі, якую калісьці мела Беларусь як састаўная частка заходняга свету.

Прадстаўляючы рэчаінасць, я імкнуўся рабіць гэта ў апісальных, а не ацэначных катэгорыях. Недапушчальным было б тут ужыванне паняццяў “лепшасці” і “горшасці”. Свой выбар павінны рабіць самі беларусы — незалежна ад таго, што калісьці гэтыя рашэнні прымаліся за іх у Пецярбургу (у часы падзелу Рэчы Паспалітай), Варшаве (у міжваенны перыяд) ці ў Маскве (у эпоху СССР).

Фармулюючы свае заўвагі, я ўсведамляў, што Беларусь знаходзіцца ў цяжкім для яе перыядзе гістарычнага развіцця. Таму я засяродзіўся на тых з’явах, якія тлумачаць яе сённяшнє нялёткае становішча.

Міхась Біч (Мінск)

“Заходнерусізм” і беларускі нацыянальны рух: Гістарыяграфічны аспект

У трагічны год “вялікага пералому” (1929) у Мінску выйшла кніга беларускага гісторыка і дзяржаўна-палітычнага дзеяча Беларускай Народнай Рэспублікі Аляксандра Цвікевіча “Западно-руссизм”: Нарысы з гісторыі грамадскай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в.” Аднак увесь наклад (3 тыс. асобнікаў), за выключэннем некалькіх кніг, падараваных аўтарам сваім сябрам і калегам, адразу ж быў знішчаны. Пад першую хвалю арыштаў трапіў і А. Цвікевіч, жыццё якога абарвалася ў сталінскім лагеры ў 1937 г. Думаю, што замежным узельнікам кангрэса засталося невядомымі ні першае, ні другое выданне гэтай кнігі, ажыццёўленае ў 1993 г. (наклад 5 тыс. асобнікаў).

“Заходнерусізм” А. Цвікевіч адносіў да той пlynі ў гісторыі грамадскай думкі ў Беларусі, якая лічыла, што Беларусь не з’яўляеца краінай з асобнай нацыянальнай культурай і таму не мае права на самастойнае культурнае і палітычнае развіццё, што яна як “Заходняя Расія” непадзельна звязана з цэльм — “адзінай вялікай Расій”, што беларусы арганічна ўваходзяць у склад “адзінага рускага народа”¹.

Узнікненне “заходнерусізму” як пlynі грамадскага руху ў Беларусі А. Цвікевіч адносіць да тых часоў, калі сярод мясцовага праваслаўнага і уніяцкага духавенства ва ўмовах рымска-каталіцкага ўціску, падтрыманага ўладам Рэчы Паспалітай, пачала ўзмацняцца думка, што Беларусь (частка тагачаснага Вялікага Княства Літоўскага) ёсьць “Заходняя Русь” і што ў барацьбе з Польшчай яна можа і павінна абаперціся на адзінаверную Москву. Даволі выразна гэта выявілася пасля Замойскага сабора 1720 г., які пад націскам Рыма істотна наблізіў унію да каталіцызму, асабліва ў абрадавай частцы².

Наступны этап у гісторыі “заходнерусізму”, паводле А. Цвікевіча, звязаны з дзеянасцю Іосіфа Сямашкі, які ў кантакце з урадам Мікалая I у 1827–1839 гг. падрыхтаваў скасаванне уніяцкай царквы і далучэнне яе да праваслаўя, што адбылося на Полацкім саборы 1839 г. У дакладных запісках на імя міністра асветы Шашкова (1827), Мікалая I (1830) і Аляксандра II (1859) Сямашка сформуляваў асноўныя палажэнні “заходнерускай” ідэалогіі³. На жаль, адзначаныя пытанні выкладзены А. Цвікевічам вельмі сцісла, эскізна. Зазначу, што сучасная беларуская гісторыяграфія па гэтых пытаннях папоўнілася толькі некалькімі газетна-часопіснымі артыкуламі. Манаграфічныя даследаванні заходзяцца пакуль на стадыі распрацоўкі.

У двух раздзелах кнігі А. Цвікевіча дэталёва прааналізаваны пазіцыі К. Гаворскага і яго часопіса “Вестник Западной России”, які ў 50–60-я гады XIX ст. выходзіў як афіцыйнае выданне — спачатку ў Кіеве, а затым у Вільні. Яшчэ больш месца адвёў аўтар навуковай і публіцыстычнай дзеянасці прафесара Пецярбургскай духоўнай акадэміі гісторыка М. Каяловіча, якога ён лічыў галоўным ідэолагам “заходнерусізму”. На думку А. Цвікевіча, 60–70-я гады былі апошнім этапам яго развіцця і пазнейшы час — да канца існавання царызму — нічога істотна новага ў гэтых адносінах не прынёс⁴.

З такой высновай пагадзіцца нельга. Аўтар яўна недаацаніў прынцыпова важны перыяд у гісторыі “заходнерусізму”, які пачаўся ў 1905 г. у сувязі з першай расійскай рэвалюцыяй і закончыўся ў 1917 г. са звяржэннем царызму. У рэвалюцыйныя 1905–1907 гг. ідэі і праграмы ўсіх грамадскіх рухаў і

¹ Цвікевіч А. “Западно-руссизм”: Нарысы з гісторыі грамадской мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мн., 1993. С. 7.

² Тамсама. С. 8.

³ Тамсама. С. 13–14.

⁴ Тамсама. С. 16.

палітычных партый Расійскай імперыі, у тым ліку “заходнерусізму”, упершыню праішлі апрабацыю ў народных масах. Пад сцягам “заходнерусізму” ў той час выступалі мясцовыя арганізацыі расійскай чорнай сотні (“Саюза рускага народа”) і “Саюза 17 кастрычніка” (“октябристы”), у якіх вядучую ролю ігралі чыноўнікі і праваслаўнае духавенства.

“Заходнерусізм” аказаўся даволі жыццяздольным. У кастрычніку 1906 г. у заходніх губернях аформіўся палітычны блок мясцовых чарнасоцэнцаў і акцыбрыстаў пад назвай “Русский окраинный союз”(РОС). Уся дзейнасць “саюznікаў” праходзіла пад лозунгам “Расія — для рускіх, і рускія павінны кіраваць ёй”. Змагаючыся з рэвалюцыяй, яны разам з тым імкнуліся ліквідаваць эканамічнае панаванне і палітычны ўплыў у краі польскіх памешчыкаў і ўрэйскай буржуазіі. Для гэтага работала стаўка на беларускае праваслаўнае сялянства. Каб павесці яго за сабой, РОС патрабаваў ад урада прымусовага выкупу казной у польскіх памешчыкаў “усіх без выключэння маёнткаў”, што перавышалі земскі цэнз (250 дзесяцін) і перадачы іх “рускім земляробчым праваслаўным элементам”, да якіх далучаліся і праваслаўныя беларусы. РОС адмаўляў існаванне самастойнага беларускага этнасу, а беларускі нацыянальны рух характарызаваў як “інтрыгу” польскіх паноў і касцёла, накіраваную супраць “адзінай і непадзельнай Расіі”. Разам з тым мясцовы акцыбрысцкі і чарнасоцэнны друк вёў шалённую антыпольскую і антыурэйскую агітацыю і патрабаваў аб’явіць усіх палякаў і ўрэй “иностранными, не имеющими права участвовать в представительстве и выборах”. Рэзкая крытыка накіроўвалася і супраць кадэтаў, якіх “саюznікі” абвінавачвалі ў рэвалюцыйным развале Pacii⁵.

Дзякуючы такай агітацыі, якую інтэнсіўна вялі праз дзяржаўная установы, праваслаўную царкву, школу, шматлікія мясцовыя і сталічныя перыядычныя выданні, акцыбрысты-чарнасоцэнцы, “заходнерускі” блок правёў у Дзяржаўную думу ад Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай і Гродзенскай губерняў 15 дэпутатаў, прычым у Мінскай губерні ўсе дзесяць дэпутатаў, з іх шасцёра сялян, былі яго стаўленікамі⁶. Нідзе ў Расійскай імперыі такога поспеху правыя партый не мелі.

Раз’юшаная антыпольская і антыкаталіцкая прапаганда “заходнерусаў” штурхала беларускіх сялян-католікаў да саюза з мясцовымі польска-беларускімі памешчыкамі і ксяндзамі, якія падтрымлівалі патрабаванні польскіх эндыкаў — дзяржаўнай аўтаноміі для Каралеўства Польскага і “шырокага самакіравання” для дзесяці заходніх, беларуска-ўкраінска-літоўскіх губерняў. “Аўтанамісты” крытыковалі палітыку ўрада і дзейнасць урадавых партый, асабліва па нацыянальных і рэлігійных пытаннях. У пяці заходніх губернях ім удалося заваяваць 11 месцаў у Думе, з іх сем — па Віленскай губерні⁷.

⁵ Гл.: Минское слово. 1906. № 1, 2, 5, 17; 1907. № 58, 163, 169.

⁶ Государственная дума: Указатель к стенографическим отчётом. Второй созыв, 1907 год. СПб., 1907; Вестник партии народной свободы. 1907. № 11.

⁷ Тамсама.

Такім чынам, на выбарах у II Дзяржаўную думу Расіі ў Беларусі перамаглі дзве шавіністична-клерикальныя групоўкі — расійская і польская. Яны заваявалі 26 з 36 месцаў, прадастаўленых у Думе для пяці заходніх губерняў. Кожная з гэтых груповак змагалася за панаванне на беларускай зямлі, адмаўляючы пры гэтым існаванне беларускага этнасу.

Зорны час для “заходнерусаў” наступіў у перыяд прэм’ерства Стальпіна. На выбарах у III Думу (весень 1907 г.) усе выбаршчыкі ў Беларусі былі падзелены не толькі па класавым, але і па нацыянальным прынцыпе. У Віленскай губерні, дзе пераважала каталіцкае насельніцтва, урад па настойлівым патрабаванні “заходнерусаў” стварыў асобную “рускую” курыю і забяспечыў ёй два абавязковыя месцы ў Думе. У астатніх беларускіх губернях утвараліся “рускае” і “польскае”, а ў гарадах — і яўрэйскае аддзяленні. Да “рускіх” далучаліся праваслаўныя беларусы, немцы, татары і інш., да “палякаў” — беларусы-католікі. Такім чынам, беларускі народ па канфесійнай прыкмете быў афіцыйна падзелены на “рускіх” і “палякаў”.

I зноў шавіністичная агітацыя мела поспех. У Мінскай, Віцебскай, Магілёўскай і Гродзенскай губернях “заходнерусы” — чарнасоценцы і акцыярысты праўлялі ў Думу 27 з 29 дэпутатаў, вызначаных для гэтых губерняў. Да іх далучыліся два чарнасоценцы, выбраны ад “рускага”(фактычна — беларускага) насельніцтва Віленскай губерні. Астатнія выбаршчыкі ад гэтай губерні аддалі свае галасы пяці кандыдатам польска-беларускіх памешчыкаў і ксяндзоў⁸.

П. Стальпін улічыў хадайніцтвы “заходнерусаў” пры выпрацоўцы закона аб выбарах земстваў у шасці беларуска-ўкраінскіх губернях. Каб знайсці палітычную апору з боку заможнага праваслаўнага беларускага сялянства і іншых дробнабуржуазных пластоў насельніцтва, якое афіцыйна далучалася да пануючай нацыі, маёмасны цэнз выбаршчыкаў, у парыўнанні з агульнарасійскім Палажэннем аб земскіх установах ад 12 чэрвеня 1890 г. паніжаўся ўдвай (з 15 да 7, 5 тыс. руб.), зямельны цэнз — у 20 разоў (з 250 да 12, 5 дзесяціны)⁹. Як і ў думскім выбарчым законе, уводзіліся “нацыянальныя” курыі — “руская” і “польская” з адпаведным падзелам беларусаў на “рускіх” і “палякаў” па канфесійнай прыкмете. Колькасць дэпутатаў у земстве ад гэтых курыяў устанаўлівалася штучна — як сярэднеарыфметычнае ад сумы працэнтаў колькасці выбаршчыкаў пэўнай “нацыянальнасці” і вартасці іх нерухомай маёмасці. Калі, напрыклад, колькасць выбаршчыкаў у “польскай” курыі ў пэўным павеце складала 10 працэнтаў, а іх нерухомая маёмасць — 40 працэнтаў, то дэпутатаў-“палякаў” магло быць не больш 25.

Законапраект П. Стальпіна аб уядзенні земстваў у шасці заходніх губернях прайшоў праз Дзяржаўную думу, але пры галасаванні ў Дзяржаўным са-

⁸ Забайскі М. М. Палітычная барацьба ў Беларусі ў перыяд выбараў у III Дзяржаўную думу // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1987. № 5. С. 75–76, 81.

⁹ Цвікевіч А. “Западно-руссизм”. С. 308.

вече 4 сакавіка 1911 г. быў адхілены буйнымі землеўласнікамі-дваранамі, якія дружна, незалежна ад нацыянальнасці, выступілі супраць паніжэння выбарчага цэнза і “нацыянальных” курыяў. У адказ П. Стальпін заявіў цару аб сваёй адстаўцы, калі ён не зацвердзіць законопраект надзвычайным парадкам. Мікалай II распусціў на трэх дні Думу і Савет і падпісаў праект Стальпіна. Аднак становішча яго як прэм'ер-міністра пасля гэтага рэзка пахінулася. У верасні 1911 г. ён быў забіты агентам ахойнай службы. “Заходнерусы” перамаглі на выбарах у земствы, але стравілі ўсемагутнага апекуна на імперскім узроўні.

А. Цвікевіч пераканаўча асвятляў класавую і палітычную сутнасць XIX – пачатку XX ст. як ідэалогіі дробнай беларускай і украінскай буржуазіі, што імкнулася дасягнуць не толькі эканамічнага, але і палітычнага панавання ў сваім краі пад сцягам велікарускага шавінізму, арыентуючыся на падтрымку царскага ўрада. Зыходзячы з гэтага, “заходнерусы”-палітыкі (Бывалькевіч, Кулакоўскі, Кавалюк, Саланевіч, Уруцэвіч, Каранкевіч, Шмід, Скрынчанка і інш.) выступалі, з аднаго боку, як крайня манархісты і паслядоўныя абаронцы “адзінай і непадзельнай Расійскай імперыі”, а з другога — як непрыміримыя ворагі ўсіх дэмакратычных і ліберальных партый, нацыянальна-вызваленчых і нацыянальна-культурных рухаў прыгнечаных народоў, найперш беларускага і украінскага. Яны зацята адмаяўлялі існаванне самастойных беларускай і украінскай моваў, а патрабаванні ўвесці іх хоць бы ў пачатковую школу і ў мастацкую літаратуру ацэнівалі як спробы развалу адзінай рускай культуры і дзяржавы.

Зрабіўшы выснову аб tym, што 60–70-я гады XIX ст. былі апошнім этапам у развіціі “заходнерусізму”, А. Цвікевіч недацаніў прынцыпова важны момант у эвалюцыі апошняга, а менавіта — усё больш выразнае размежаванне ў канцы XIX – пачатку XX ст. паміж “заходнерусамі” — палітыкамі і вучонымі. Маю на ўвазе іх адносіны да каталіцкай часткі беларускага насельніцтва і трактоўку паняцця “беларускі народ”, “беларуская культура”. К. Гаворскі і М. Каяловіч (апошні — з пэўнымі ваганнямі) галоўнай прыкметай рускага этнасу лічылі праваслаўнае веравызнанне і на гэтай падставе не адносілі беларусаў-католікаў да “рускіх”, лічылі іх палікамі. Такой пазіцыі ў 50–60-х гадах XIX ст. прытрымліваліся многія расійскія даследчыкі — спецыялісты па этнічных пытаннях. У той час толькі Павел Баброўскі выступіў супраць такога погляду. У аснову вызначэння этнасу ён браў родную мову, традыцыі і звычаі насельніцтва і на гэтай аснове ражуча сцвярджаў, што беларусы-праваслаўныя і беларусы-католікі складаюць адзін народ¹⁰. Пазней да гэтага погляду далучыліся І. Насовіч, П. Шэйн, Е. Раманаў, М. Дзмітрыеў, Ю. Крачкоўскі, А. Семяноўскі, Я. Карскі, М. Нікіфароўскі, М. Янчук, У. Дабравольскі,

¹⁰ Бобровский П. Можно ли одно вероисповедание принимать в основание племенного различия славян в Западной России // Русский инвалид. 1864. № 75, 80.

М. Доўнар-Запольскі, А. Багдановіч, А. Сапуноў, В. Стукаліч і іншыя вучоныя-”заходнерусы”.

Паказальнай для гэтых вучоных у канцы XIX – пачатку XX ст. уяўляеца пазіцыя гісторыка А. Сапунова, дэпутата III Дзяржаўнай думы, прыхільніка фракцыі акцябрыстаў. Выступаючы ў Думе 30 мая 1909 г., ён заявіў, што “беларускае племя” — гэта не толькі беларусы-праваслаўныя, але і беларусы-католікі. “Дробная шляхта і сяляне-католікі, — гаварыў ён, — у хатнім быце размаўляюць звычайна па-беларуску і амаль нічым не адрозніваюцца ад сваіх сабратоў — праваслаўных беларусаў. Адносіць да палякаў гэтых беларусаў толькі таму, што яны католікі, гэта ўжо не што іншае, як, з дазволу сказаць, этнографічны грабеж”¹¹. Як відаць, па ўзнятym пытанні А. Сапуноў не толькі не падзяляў, але і ўскосна выступаў супраць палітыкі ўрада П. Сталыпіна, які афіцыйна, у законе, далучаў беларусаў-католікаў да палякаў.

Тым не менш віцебскі гісторык заставаўся ў палоне расійскай вялікадзяржавініцкай ідэі. У публічнай лекцыі “Беларусь і беларусы”, прачытанай у Віцебску ў 1910 г., ён гаварыў: “У цяперашні час усе, нават дробныя народнасці, імкнуцца да нацыянальнага самавызначэння; неабходна самавызначэнне і нам, беларусам. Самавызначыцца, зразумела… не з мэтай якога-небудзь сепаратyzму. Не, беларуская ж народнасць — адна з асноўных народнасцей рускага племя… Узмацненне нацыянальнай самасвядомасці сярод беларускай масы, несумненна, павядзе да больш цеснага юднання з астатнім Рэсцю”. І пры гэтым — адзначаная выснова: “Асаблівасці мовы беларускай, іх [беларусаў] норавы і звычаі, багатая народная літаратура і г. д. пераканаўча даказваюць існаванне асобнага беларускага племя”¹². Ад гэтай высновы да нашаніўскай пазіцыі заставаўся толькі адзін крок.

Аднак ні А. Сапуноў, ні Я. Карскі, ні Е. Раманаў, ні В. Стукаліч, ні іншыя вучоныя “заходнерускай” арыентацыі такі крок не зрабілі, з “Нашай Нівай” як галоўным органам беларускага нацыянальнага руху ў 1906–1915 гг. не супрацоўнічалі і падтрымкі ёй і яе патрабаванням не аказвалі. На аддаленні трymаліся яны і ад “заходнерускіх” палітыканаў кшталту Бывалькевічаў, Кулакоўскіх, Кавалюкоў і Саланевічаў, ад іх органаў друку (“Окраины России”, “Крестьянин”, “Минское слово”, “Северо-западная жизнь” і інш.). Галоўным у іх жыцці была навука — беларусазнаўства. Іх шматлікія працы з’явіліся важкім укладам у абургунтаванне высновы аб існаванні самастойнага беларускага этнасу. Вучоныя-”заходнерусы” любілі свой народ, высока цанілі яго арыгінальную шматвяковую культуру, выступалі ў абарону нацыяналь-

¹¹ Речь члена Государственной думы А. П. Сапунова, произнесённая 30 мая 1909 г. о необходимости изменения порядка выборов членов Государственного совета от 9 западных губерний. Асобны адбітак.

¹² Белоруссия и белорусы (читано в заседании Витебской учёной архивной комиссии 26 октября 1910 г.). Асобны адбітак з “Витебских губернских ведомостей”.

най годнасці беларусаў, супраць спроб публічнага ахайвання ў расійскай і мясцовай літаратуры і публіцыстыцы нацыянальнага характару, традыцый і звычаяў карэннага насельніцтва Беларусі¹³.

Але пры ўсім тым нават уздым беларускага адраджэнцкага руху ў нашаніўскі перыяд не падштурхнуў названых вучоных да адмаўлення ад песімістичных ацэнак будучыні беларускага народа, яго мовы і культуры. Яны па-ранейшаму (як і Каляровіч) лічылі, што Беларусь з прычыны сваёй слабасці (у параўнанні з суседнімі Расіяй і Польшчай) не можа выбраць шлях самастойнага развіцця, што гістарычны лёс наканаваў ёй растварыцца ў Расіі і ў расійскай культуре, таму фактычна падтрымлівалі русіфікатарскую палітыку ўладаў. Паказальна, што акадэмік Я. Карскі нават пасля звяржэння царызму (весной 1917 г.) выказаўся за навучанне ў школах Беларусі на агульнадзяржаўнай расійскай мове, дапускаючы беларускую мову — пры наяўнасці жадання бацькоў — толькі ў першым класе пачатковай школы¹⁴.

А. Цвікевіч адрозніваў “заходнерусаў”-культурнікаў ад палітыкаў і прывёў у сваёй кнізе нямала адпаведных фактав. Тым не менш у першым раздзеле яго кнігі дадзена агульная, не дыферэнцыраваная ацэнка “заходнерусізму” ў цэлым — і палітычнага і навукова-культурніцкага. Паводле слоў аўтара, “заходнерусізм” — гэта “адмоўны бок агульнага працэсу гісторыі культуры на Беларусі”¹⁵. Думаецца, што дадзеная ацэнка патрабуе істотнай карэকцыі. У 50–70-я гады XIX ст. “заходнерусізм” сапраўды выступаў як нешта цэльнае ў дзвюх іпастасях — навуковай і палітычнай. Пазней, і асабліва ў пачатку XX ст., “заходнерусы” — палітыкі і вучоныя — істотна разышліся, іх прадстаўлялі розныя людзі, прычым сярод палітыкаў вядомых вучоных ужо не было і да сферы культуры яны дачынення амаль не мелі. Палітычна іх дзейнасць вызначалася крайнім шавінізмам і была несумненна рэакцыйнай. З другога боку, прыведзеную негатыўную ацэнку нельга адносіць да паслядоўнікаў “заходнерусізму” сярод вучоных-беларусазнаўцаў, праца якіх аб'ектыўна мела вялікае станоўчае значэнне.

Выклікае нязгоду выснова А. Цвікевіча аб творчасці такіх пачынальнікаў беларускага адраджэння, як Я. Чачот, Я. Баршчэўскі, У. Сыракомля, А. Кіркор, В. Дунін-Марцінкевіч. На думку аўтара, яна была занадта моцна прасякнута польскім зместам і не выклікала ў беларускіх масах пачуцця асобнасці іх ад палякаў. Названыя пісьменнікі, — сцвярджаў А. Цвікевіч, — імкнуліся адвараць Беларусь культурна і палітычна ад Расіі для Польшчы. У гэтых адносінах ён адзначаў істотную розніцу паміж імі і беларусафіламі расійскай культуры, якія “адрывалі Беларусь ад Расіі для Беларусі” (як П. Шпілеўскі). “Ні беларускі Шаўчэнка, ні беларускі Драгаманаў з шэрагаў шубраўцаў, філаматаў... і ўсё

¹³ Гл. : Цвікевіч А. “Западно-руссизм”. С. 323–326.

¹⁴ Тамсама. С. 332–333.

¹⁵ Тамсама. С. 16.

плеяды віленскіх работнікаў у 40–50-х гадах выйсці не маглі”, — сцвярджаў А. Цвікевіч¹⁶. Але, дабавім мы, менавіта з гэтай плыні грамадскага руху ў Беларусі ў 1862–1863 гг. выйшаў К. Каліноўскі, а ў 70–90-я гады — выдатны беларускі паэт і ідэолаг нацыянальнага руху Ф. Багушэвіч.

У канцы сваёй кнігі А. Цвікевіч адзначыў, што ў барацьбе з беларускім нацыянальным рухам у пачатку XX ст. “заходнерусы”, нягледзячи на падтрымку расійскіх уладаў, “не маглі пахваліцца перамогай: беларускі нацыянальны рух, праследаваны, афіцыйна зганены, да смешнага бедны на матэрывальнія сродкі, паволі, але немінуча пашыраўся і захапляў усё новыя пазіцыі”. У сувязі з гэтым даследчык канстатаўваў, што “заходнерусізм”, звязаўшы свой лёс з царызмам, “не меў перад сабой будучыні”. “Расійскі царызм, канаючы сам, — пісаў А. Цвікевіч, — цягнуў за сабою і “западно-рускую” ідэалогію. Узгадаваны на пакланенні адзінай, недзялімай Расіі, “западно-руссизм” мусіў памерці ў момант, калі пыха гэтае імперыі была паставлена пад удар”¹⁷.

З гэтай высновай таксама нельга пагадзіцца. “Заходнерусізм” пасля Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. не толькі не знік, але, перафарбаваўшыся ў ліберальныя і дэмакратычныя колеры, значна пашырыў сваю сацыяльна-палітычную базу. Адвяргаючы патрабаванні беларускіх нацыянальных партый аб прызнанні права Беларусі на дзяржаўна-палітычнае самавызначэнне свайго лёсу (у 1917 г. — аўтаномія ў складзе Расійскай Федэратыўнай рэспублікі, з 1918 г. — незалежная рэспубліка), расійскія лібералы (кадэты), а таксама дэмакраты (эсэры, меншавікі, бальшавікі) выкарыстоўвалі аргументы з арсеналу “заходнерусізму” аб адсутнасці самастойнага беларускага этнасу, абеларускай мове як “дыялекце” рускай мовы і інш. З такіх пазіцый, у прыватнасці, зыходзілі кіраунікі Польончына-Заходняй абласной арганізацыі РКП(б) В. Кнорын, А. Мяснікоў, К. Ландэр і інш., якія ў каstryчніку 1917 г. захапілі ўладу на неакупаванай немцамі тэрыторыі Беларусі. У 20-я гады ў БССР бальшавіцкімі ўладамі з чыста тактычных меркаванняў праводзілася палітыка т. зв. беларусізацыі, а ў 1930 г. началіся масавыя арышты нацыянальных дзеячаў, якія кіравалі гэтым працэсам.

З таго ж часу праблемы гісторыі “заходнерусізму”, як і гісторыі беларускага нацыянальнага руху, на доўгія дзесяцігоддзі былі практычна выключаны з беларускай савецкай гісторыяграфіі. Вядучыя гісторыкі — прадстаўнікі нацыянальнай гісторыяграфічнай канцэпцыі (У. Ігнатоўскі, А. Цвікевіч і інш.) — сталі першымі ахвярамі таталітарнага рэжыму, а іх працы трапілі ў спецсховішчы. Тады ж гвалтоўна ў савецкай гісторыяграфіі было ўстаноўлена манапольнае панаванне марксісцка-ленінска-сталінскай метадалогіі, сполучанай з мадэрнізаванай расійскай вялікадзяржаўніцкай канцэпцыяй гісторыі Беларусі, блізкай да “заходнерусізму”. Мадэрнізацыя, уласна, звязалася да за-

¹⁶ Цвікевіч А. “Западно-руссизм”. С. 54–55.

¹⁷ Таксама. С. 334–335.

мены ў славутай увараўскай “трыядзе” двух першых элементаў: праваслаўе замянілі марксізмам-ленінізмам у мадыфікацыі Сталіна, самадзяржаўе — дыктатурай пралетарыяту; народнасць засталася (для Беларусі — у трактоўцы “заходнерусаў”).

Такі метадалагічны гібрыд вырас, узмацнеў і канчаткова аформіўся ў пасляваенныя дзесяцігоддзі. Ён цалкам адпавядаў устаноўкам ідэолагаў КПСС—КПБ на зліцё моваў, культур народаў і стварэнне ў СССР рускамоўнага, выхаванага ў камуністычна-імперскім духу “савецкага народа” як новай гістарычнай супольнасці людзей. Нацыянальная гістарычныя каштоўнасці і арыенціры былі амаль цалкам выкінуты з айчыннай гісторыі. Грубая фальсіфікацыя гісторыі нашага народа разам з русіфікацыяй сістэмы народнай адукацыі, фактычнай ліквідацыяй нацыянальнай школы прывяла да страшы некалькімі пакаленнямі беларусаў нацыянальнай гістарычнай памяці і самасвядомасці, садзейнічала надзвычай шырокаму распаўсюджанню ў Беларусі нацыянальнага нігілізму.

Задачу гісторыку Беларусі я бачу ў распрацоўцы гісторыі Айчыны з нацыянальна-дзяржаўных, патрыятычных пазіцый, у аднаўленні сапраўднай гістарычнай памяці і нацыянальнай самасвядомасці шырокіх масаў насельніцтва. Адной з важных проблем у гэтых адносінах з’яўляюцца далейшае вывучэнне гісторыі “заходнерусізму” і яго ролі ў гісторыі беларускага народа.

Захар Шыбека (Мінск)

Горад — асяродак міжэтнічнага
і міжкультурнага ўзаемадзеяння ў Беларусі
(па матэрыялах перапісу насельніцтва 1897 г.)

Дадзеная тэма датычыцца таго перыяду гісторыі беларускага народа, калі на яго землях усталёўвалася руская дамінацыя замест польскай. Гэта — 1863—1904 гг. Названая тэма дазваляе паказаць перадумовы набліжэння беларусаў да сучасных нацый, інтэлектуалізацыю народа, бо інтэлектуалы звычайна канцэнтруюцца ў гарадах. Да інтэлігенцыі мы адносім дзеячаў разумовай працы, хоць гэты крытэрый вельмі ўмоўны.

Інтэлігенцыя Беларусі канца XIX ст. стала прадметам зацікаўленасці ў сувязі з вывучэннем нацыянальнай самасвядомасці беларусаў¹. Ужо зроблена А. Кушнерам першая спроба даць статыстычнае вымярэнне беларускай інтэлігенцыі

¹ Церашкович П., Чаквин П. Из истории становления национального самосознания белорусов: XVI – начало XX в. // Советская этнография. 1990. № 6; Філякоў У. Нацыянальная інтэлігенцыя і самасвядомасць беларусаў: канец XIX — пачатак XX ст. // Беларусіка=Albaruthenica. Мн., 1992. Кн. 2.

на аснове першага ўсерасійскага перапісу насельніцтва 1897 г.² Праўда, мала́ды даследчык не адносіць да інтэлектуалаў юрыстаў і святараў, дае пералік лічбай замест таблічнага абагульнення іх, што абцяжарвае ўспрыманне і робіць немагчымым выкарыстанне.

Што тычыцца культурнай ролі беларускіх гарадоў, то тут можна спаслацца толькі на польскую гісторыяграфію³. Польская гісторычная традыцыя звычайна выключае мясцовую шляхту з беларускай інтэлігенцыі ці стварае ў дачыненні да інтэлектуалізацыі беларусаў канца XIX ст. занадта змрочны малюнак⁴.

Так ужо склалася, што да канца XIX ст. горад Беларусі стаў своеасаблівай рэзервацыяй для яўрэяў, а вёска — для беларусаў. А таму не выпадкова даследчыкі пры вывучэнні гарадоў Беларусі царскага перыяду сутыкаюцца з феноменам іх небеларускасці. Перапіс 1897 г. зафіксаваў сярод гараджан усяго 16,6% беларусаў, 53,5% яўрэяў, 18% рускіх, 6,2% палякаў. Немцы, татары, літоўцы і латышы складалі менш аднаго працэнта. Яшчэ каля сарака прадстаўнікоў розных народаў траплялі ў гарады Беларусі пераважна ў складзе імперскай армii⁵.

Перапіс, безумоўна, не ўлічваў нейкую частку рускамоўных і полькамоўных беларусаў. Яны папаўнялі шэрагі рускіх і палякаў.

Таму тыя 16,6% беларусаў сярод гарадскога насельніцтва недакладна адлюстроўваюць прысутнасць у гарадах жыхароў беларускага паходжання. Аднак сутнасць тагачаснай дэмографічнай сітуацыі ад гэтага істотна не мяняецца.

Гарады Беларусі выступалі своеасаблівай мікрарамадэллю шматэтнічнай імперыі. І па прыкладу імперыі іх грамадзянская супольнасць таксама трymалася на русіфікацыі і адміністрацыйна-паліцыйскім уціску. Дзякуючы гэтаму гарадскія цэнтры самі па сабе былі важнымі бастыёнамі цэнтралізаванай дзяржаўна-бюрократычнай сістэмы кіравання беларускімі землямі.

З другога боку, шматнацыянальныя гарады знаходзіліся ў акружэнні беларускай этнічна-вясковай стыхіі і не маглі не адчуваць на сабе яе ўплыву. У Конан сцвярджае, што беларуская зямля магла ўспрымаць у рускай культуры толькі дэмакратычную плынь. У межах гарадской рысы адбывалася найбольш інтэнсіўнае нацыянальнае ўзаемадзеянне і ўзаемаўзбагачэнне. Гэтае меркаван-

² Кушнер А.И. Этнический состав интеллигентии Белоруссии в конце XIX в.: По материалам переписи 1897 г. // Наш радавод. Гродна, 1991. Кн. 3.

³ Ciechanowiecki Andrzej S. Nieśwież: Międzynarodowy ośrodek kultury na Białorusi. Warszawa, 1994; Zienkiewicz Tadeusz. Polskie środowisko literackie w Mińsku w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Olsztyn, 1995.

⁴ Inteligencja polska pod zaborami. Warszawa, 1978; Wróbel Piotr. Kształtowanie się białoruskiej świadomości narodowej a Polska. Warszawa, 1990. S. 19–20.

⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Табл. XIII . [44 гарады].

не можна пацвердзіць матэматычнымі падлікамі. Статыстычная тэорыя інфармацыі валодае велічынёй пад назвай энтропія (Н). Яна інтэрпрэтуюцца як мера ўзаемасувязі, узаемапранікнення элементаў сукупнасці. І хоць у гарадах Беларусі жыло прыкладна столькі ж прадстаўнікоў нацый, колькі ў паветах (па 50), энтропія нацыянальнай рысы гарадоў атрымоўваецца больш высокай — адпаведна 0,587 і 0,318⁶.

Шматэтнічнасць культуры гарадоў Беларусі выступала важным фактам змякчэння польска-рускага супрацьстаяння на беларускіх землях. Небеларускі горад быў часткай беларускага жыцця, гэтаксама як і прадстаўнікі розных этнічных груп, што жылі на беларускіх землях, былі часткай беларускага народа. Іх ядналі адзіныя зямля, мясцовыя традыцыі, элементы сакральнасці і г.д. Нацыянальна-вызваленчы рух звычайна рыхтуеца ў гарадах. І тут выяўляюцца некаторыя заканамернасці. Кожна культурнае адраджэнне праходзіць трох этапы: услед за культурнай інтэрвенцыяй пануючай нацыі наступае першыяд вучнёўства, а затым — першыяд партнёрства.

У культурным жыцці гарадоў Беларусі парэформеннага перыяду (1863–1904 гг.) назіралася руская “інтэрвенцыя”. Уздзел гарадскіх цэнтраў у фармаванні агульнанацыянальнай культурнай традыцыі беларусаў істотна стрымліваўся. Беларусы не мелі адносна свободных гарадоў, як літоўцы ў Пруссіі ці украінцы ў Галіцыі, адкуль магла б выпраменьвацца нацыянальная культура. Аднак царызм быў не ў стане дэнацыяналізаваць шматмільённы народ. Яго ратавала дастаткова магутная этнічная маса, а пазней — абуджаны нацыянальны дух. У гэтым сэнсе русіфікацыя і ўвогуле дэнацыяналізацыя мелі свае межы.

Першыяд вучнёўства пачаўся для беларусаў пасля рэвалюцыі 1905 г. Праўда, нязначны беларускі кампанент гарадоў стрымліваў і гэты працэс. Таму беларускае адраджэнне трymалася на вясковай культуры, якая павінна была без асаблівай надзеі “заваёўваць” гарады. Тым не менш на рубяжы XIX–XX стст. ролю беларускіх культурна-палітычных цэнтраў бралі на сябе спачатку Вільня (першыя гады стагоддзя) і часткова Пецярбург, а потым — Мінск (з 1917 г.).

Небеларускасць гарадоў Беларусі — толькі вынік працяглай недзяржайнасці нацыі. Ператварэнне гарадскіх паселішчаў у натуральны інструмент фармавання беларускай культуры, нацыі, нацыянальнай тоеснасці пад сілу толькі нацыянальнай дзяржаве. І толькі з яе ўтварэннем ва ўзаемадзеянні беларускай культуры з іншаетнічымі ўзнікае магчымасць стварэння партнёрства.

Мяркуючы па перапісе 1897 г., у канцы XIX ст. гарады Беларускага краю вылучаліся на фоне паветаў колькаснай перавагай мужчын над жанчынамі,

⁶ Славко Т.И. Математико-статистические методы в исторических исследованиях. М., 1981. С. 116–117.

большай праслойкай насельніцтва рабочага ўзросту (20–59 гадоў) і большай пісменнасцю сярод гараджан (56,2% у гарадах і 22,2% у паветах). І гэта — тыповыя паказчыкі фармавання ў Беларусі індустрыйльнага грамадства. Дарэчы, удзельная вага пісьменных гараджанак Беларусі (46,2%) была вышэйшай, чым у цэлым па гарадах еўрапейскай часткі Расіі (44,1%). Чым бліжэй да Захаду, tym больш урастала эманспісацыя жанчын.

Прафесійны склад прадстаўнікоў розных этнасаў у гарадах Беларусі бачны з табліцы № 1. Беларусы і ў гарадах “умудраліся” заставацца земляробамі. Гэтай дзеяннасцю займалася больш 25% беларускага гарадскога насельніцтва. Толькі ўкраінцы набліжаліся да такога ж высокага паказчыка. Сельскагаспадарчы занятак быў пашыраны сярод беларускіх мяшчан Магілёўшчыны і прыгарадных сялян, чые землі ўвайшлі ў межы гарадской рысы. Дарэчы, удзельная вага беларусаў сярод гараджан Магілёўскай губерні была самая высокая — каля 30% (1897).

Былі сярод гараджан і такія землеўладальнікі, якія не займаліся земляробствам, а здавалі зямлю ў арэнду пад забудову ці ўласныя дамы — кватарантам. Гэтыя прадпрымальнікі паказаны ў табліцы пад нумарам 5 — разам з банкірамі і ліхвярамі. Такіх сярод беларусаў набіралася каля 5%. Аднак жыццё за кошт зямельнай рэнты і квартплаты было найбольш тыповым для палякаў — каля 12% польскага насельніцтва гарадоў. Пасля паўстання 1863 г. католікі маглі набываць зямлю толькі ў межах гарадской рысы, і гэтым актыўна карысталася спаланізаваная шляхта (перапіс, зразумела, адносіў іх да палякаў). Колькасць двараў у 44 гарадах Беларусі павялічылася з 22,3 тыс. у 1866 г. да 32,3 тыс. чалавек у 1896 г.⁷

Адбывалася ў нейкай ступені “шляхцізацыя” гараджан. Спаланізаваная шляхта гарадоў лягчэй далучалася да нацыянальных каранёў і беларускага адраджэння, мела імунітэт супраць такога “захворвання”, як прарускія ілюзіі.

Уладальнікі грашовых і зямельных капіталаў (5 і 6 у табл. 1) складалі каля 30% беларускага насельніцтва гарадоў. Гэта неблагі ўзоровень забяспечанасці, які адкрываў добрыя перспектывы для ўзбагачэння.

Але большая частка (каля 40%) беларусаў-гараджан жыла з працоўнага найму ў дзяржаўных установах, прыватных дамах (пераважна жанчыны), на прамысловых прадпрыемствах, у рамесных майстэрнях, на чыгунцы і будоўлях (4,7–9 табл. 1). Працоўны наём (служба) у жыцці гараджан-палякаў займаў яшчэ большае месца, чым у беларусаў (каля 60%). Сярод палякаў вылуча-

⁷ Памятная книжка Виленского генерал-губернаторства на 1868 год. СПб., 1868. С. 186–191, 194–199, 202–209, 212–216, 219–225; НАРБ, ф. 2502, вол. 1, спр. 535, арк. 37–38; ДГАЛ, ф. 388, вол. 1, спр. 1087, арк. 26–27, 29, 32–33, 36–37; Обзор Минской губернии за 1896 год. Мин., 1896, прилож.; Обзор Могилевской губернии за 1896 год. Могилев, 1897, прилож.; Памятная книжка Гродненской губернии на 1898 год. Гродно, 1897. Ч. 3.

лася сваімі памерамі група чэлядзі і падзёншчыкаў (каля 25%). Жанчыны-катаічкі лічыліся добрымі гаспадынямі і іх ахвотна наймалі ў прыватныя дамы.

Табл. 1. Размеркаванне гараджан пяці заходніх губерняў па роднай мове і асноўных накірунках прафесійнай дзейнасці паводле перапісу 1897 г. (у працэнтах)

№	Найменаванні	Беларусы	Яўрэі	Рускія	Полякі	Немцы	Украінцы	Іншыя
1	Кіраванне	5.94	0.21	8.34	4.35	2.61	4.17	2.55
2	Узброеная сілы	7.50	1.00	29.87	4.25	13.46	39.40	41.93
3	Інтэлектуальная дзейнасць	2.45	5.01	5.71	3.33	5.72	2.10	3.15
4	Чэлядзь, падзёншчыкі	17.89	7.74	11.69	24.49	8.37	7.65	15.37
5	Фінансы, крэдыт	5.04	4.01	6.56	11.49	8.98	2.66	3.22
6	Сельская гаспадарка	25.33	1.42	4.10	7.08	1.17	25.07	6.97
7	Будаўніцтва	4.83	5.15	4.14	4.70	2.12	1.15	2.55
8	Прамысловасць	15.74	35.85	9.71	20.60	36.58	7.40	9.01
9	Транспарт, сувязь	6.15	5.30	11.13	9.87	11.18	4.66	5.44
10	Гандаль	3.96	31.77	4.22	6.50	7.09	2.43	5.93
11	Іншыя заняткі	5.17	2.54	4.53	3.34	2.72	3.31	3.88
УСЯГО		100	100	100	100	100	100	100

Сярод той часткі беларускага гарадскога насельніцтва, якое было занята ў сферы гандлёва-прамысловай дзейнасці, на долю дзелавых людзей прыходзілася не болей 0,5% (1,1 тыс.чал.). Гэта ўладальнікі рамесных майстэрняў, а таксама купцы выключна другой гільдыі, якія займаліся пераважна гандлем сала⁸.

Царскі ўрад фактычна закрыў для беларускага мяшчанскага саслоўя шлях да камерцыйнай дзейнасці, калі ўвёў мяжу аселасці (1794) і перапісаў іх у лік падатнага насельніцтва (канец XVIII ст.). Мяшчане беглі з гарадоў і вярталіся

⁸ Гл.: Шыбека З.В. Сацыяльнае размежаванне беларусаў у канцы XIX ст. // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1991. № 6. С. 69.

да земляробства. Тыя ж, хто заставаўся, пралетарызаваліся ці пераходзілі да гарадскога садоўніцтва і агародніцтва. Да канца XIX ст. беларусы фактычна згубілі традыцыю гандлёва-прамысловай дзеянасці. Характэрна, што яны займаліся пераважна земляробствам і ў Смаленскай губерні, якая знаходзілася па-за рысай аселасці. Таму ў нас няма падстаў звязваць слабасць неземляробчай актыўнасці беларусаў выключна з прысутнасцю яўрэяў.

У гандлёва-прамысловую дзеянасць найбольш заангажаванымі былі яўрэі, а таксама немцы (пераважна за кошт тэкстыльнай прамысловасці Белацтоцкага краю). Разам з рускімі значную группу немцы ўтваралі як служачыя ў сферы транспарту і сувязі.

Беларусы, якія падвяргаліся татальнай русіфікацыі, не маглі мець шырокага пласту свядомых інтэлектуалаў. Настаўнікі, святары, медыцынскія работнікі, юрысты, навукоўцы, літаратары, працаўнікі мастацтва складалі ўсяго 2,5% беларускага насельніцтва ў гарадах. Беларусаў апярэджвалі немцы (5,7%), рускія (5,7%), яўрэі (5,0%), палякі (3,3%).

Чыноўніцтва складала каля 6% гараджан-беларусаў, але яно знаходзілася на ніжэйшых службовых ступенях. У класныя чыноўнікі прабіваліся адзінкі. Найбольш пашыранай гэтая дзеянасць была сярод рускіх, пануючай нацыі (8,3%). Вялікае месца сярод рускіх займалі і вайсковыя службоўцы (каля 30%). Мясцовыя ваенныя гарнізоны фармаваліся з працаўнікоў народаў ўсёй імперыі. Пра гэта сведчыць вялікая ўдзельная вага вайскоўцаў сярод іншых (табл. 1). Беларускія ж салдаты дзеля русіфікацыі і палітычнай бяспекі адпраўляліся далей ад радзімы. Мяркуючы па дадзеных табліцы, вайсковая служба была прэстыжнай сярод украінцаў і немцаў.

Перапіс насельніцтва 1897 г. дае магчымасць выдзеліць у асобную группу прафесіі, якія патрабуюць найбольшых інтэлектуальных высілкаў. Гэта — настаўнікі, святары, медыцынскія работнікі, навукоўцы, літаратары, працаўнікі мастацтва, юрысты. У адпаведнасці з рускай традыцыяй яны абыядноўваюцца яшчэ пад умоўнай называй інтэлігенцыя.

Склад інтэлектуалаў — тыповы для Расійскай імперыі: 51% складалі настаўнікі, 25% — святары, 17% — медыцынскія работнікі і 6% — іншыя⁹. Удзельная вага ўсёй інтэлігенцыі ледзь перавышала адзін працэнт ад агульнага насельніцтва губерняў. Трэба, праўда, улічваць, што літаратары і працаўнікі мастацтва не заўсёды сябе адпаведна паказвалі, бо звычайна зараблялі на жыцці іншым спосабам.

Мяркуючы па табл. 2., гарады Беларусі не мелі колькаснай перавагі над паветамі ў канцэнтрацыі працаўнікоў інтэлектуальнай сферы (45% супраць 55%). І ў гэтым яны адрозніваліся ад гарадоў еўрапейскай часткі Расіі ў цэлым¹⁰. Інтэ-

⁹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Табл. XXI.

¹⁰ Рындзюнский П.Г. Крестьяне и город в капиталистической России второй половины XIX века. Минск, 1983. С. 174.

лектуальнае жыццё беларускіх паветаў было больш насычаным, чым ва ўнутраных губернях Расіі, бо тут існавалі шматлікія мястэчкі, насельніцтва якіх залічалася ў склад павятовага. Ад агульнарасійскай мадэлі не адрознівалася толькі Віцебская губерня, але там і мястэчак было вельмі мала. Набліжэнне інтэлектуалаў да вясковага насельніцтва ўзнімала яго дасведчанасць і актыўнасць. Гэта выявілася ўжо ў рэвалюцыі 1905 г., калі палітычная агітацыя пранікала ў самыя аддаленыя беларускія вёскі¹¹. А ў часы антыбальшавіцкіх паўстанняў 1919–1920 гг. сялянскае самакіраванне ўзнікала не толькі на павятовым узроўні, як у большасці месцаў Расіі, але і па валасцях¹². І тут трэба мець на ўвазе вялікі ўплыў на вясковаў яўрэйскай інтэлігенцыі, раскіданай па мястэчках.

Табл. 2. Размеркаванне насельніцтва, звязанага з інтэлектуальнай дзейнасцю, паміж гарадамі і паветамі паводле перапісу 1897 г. (у працэнтах)

Назва губерніяў		Настаўнікі	Святар	Мед. работнікі	Навукоўцы	Юрысты	Усяго
Віленская	город павет усяго:	49 51 100	29 71 100	52 48 100	86 14 100	75 25 100	48 52 100
Віцебская	город павет усяго:	63 37 100	21 79 100	57 43 100	84 16 100	82 18 100	52 48 100
Гродзенская	город павет усяго:	54 46 100	27 73 100	53 47 100	72 28 100	88 12 100	49 51 100
Магілёўская	город павет усяго:	42 58 100	18 82 100	48 52 100	75 25 100	80 20 100	37 63 100
Мінская	город павет усяго:	44 56 100	20 80 100	45 55 100	80 20 100	80 20 100	40 60 100
Па 5 губ.	город павет УСЯГО:	49 51 100	23 77 100	51 49 100	81 19 100	81 19 100	45 55 100

Тыповымі вясковымі інтэлектуаламі былі настаўнік і святар ды яшчэ фельчар. Навукоўцы, літаратары, працаўнікі мастацтва, юрысты канцэнтраваліся

¹¹ Шыбека З.В. Цяга зямлі: Барацьба беларускіх сялян за зямлю ў гады расійскай рэвалюцыі 1905–1907 гг. // Запісы Інстытута беларусаведы. Лідзбарк, 1993.

¹² Вішнеўскі А. Дыктатура і права // Літ. і мастацтва. 1995. 10 лют.

ў гарадах. Настаўнікі і медыцынскія работнікі дзяліліся паміж гарадамі і паветамі амаль пароўну. Відавочная ж большасць святароў (77%) пражывала ў сельскай мясцовасці.

Беларусы складалі прыкладна 18% сярод інтэлектуалаў пяці заходніх губерняў, прычым у гарадах — каля 7, а ў паветах — каля 26% (гл. табл. 2). У гарадскіх цэнтрах іх апярэджалі яўрэі, рускія і палякі, а ў сельскай мясцовасці — яўрэі і рускія. Вялікую перавагу яўрэйскай інтэлігенцыі А.Кушнер не без падстаў тлумачыць шырокім распаўсюджваннем сярод іх рэлігійнага выхавання¹³. Настаўнік-меламед звычайна вучыў толькі некалькі хлопчыкаў. Таму, напрыклад, у Мінску налічвалася ў канцы XIX ст. не менш 600 хедараў¹⁴.

Табл. 3. Нацыянальны склад насельніцтва, занятага інтэлектуальнай дзейнасцю ў пяці заходніх губернях паводле перапісу 1897 г. (у працэнтах)

№	Нацыі	Губерні	Гарады	Паветы
1	Беларусы	17.67	7.13	26.17
2	Яўрэі	51.09	58.64	44.99
3	Рускія	21.37	22.32	20.61
4	Палякі	6.76	8.64	5.24
5	Немцы	1.01	1.62	0.53
6	Украінцы	0.66	0.43	0.85
7	Іншыя	1.44	1.22	1.62
УСЯГО:		100.00	100.00	100.00

Гарадская інтэлігенцыя была пераважна яўрэйска-рускай (больш чым на 80%). А гэта ў далейшым вельмі ўскладняла разгортванне ў гарадах Беларусі палітычных падзеяў на карысць нацыянальнай незалежнасці беларусаў. Дадатковыя разлікі паказваюць, што ў Віленскай і Магілёўскай губернях нацыянальны склад гарадской інтэлігенцыі меў адметнасць. На Захадзе ён характарызуваўся моцным польскім кампанентам (каля 20%), а на ўсходзе — беларускім (каля 17%). Павышаны паказчык удзельнай вагі беларусаў сярод гарадскіх інтэлектуалаў мела і Віцебская губерня (каля 8%). Такім чынам, зусім відавочна, што беларускі этнас не быў выключна сялянскім.

Беларусы складалі трэць святароў, каля 20% медыцынскіх работнікаў, 10,5% настаўнікаў і менш 10% астатніх катэгорый інтэлектуалаў (гл. табл. 4). На

¹³ Кушнер А. Этнический состав интеллигенции... С. 516.

¹⁴ Шыбека З.В., Шыбека С.Ф. Мінск: Старонкі жыцця дарэвалюцыйнага горада. Мн., 1994. С. 142.

ўсходзе Беларусі (Магілёўская і Віцебская губерні) удзельная вага беларусаў у складзе інтэлігенцыі была самай вялікай. Сярод вясковых святараў Магілёўшчыны яны складалі, напрыклад, каля 63%. Значная частка беларусаў уваходзіла і ў склад гарадской інтэлігенцыі ўсходняй Беларусі. Прадстаўніцтва беларускага этнасу сярод інтэлектуалаў памяншалася з усходу на захад. Такую ж тэндэнцыю мела і ўдзельная вага беларусаў сярод гараджан: Магілёўская губерня — 30,0%, Віцебская — 13,3, Мінская — 12,0, Гродзенская — 9,0, Віленская — 7,6%. Аднак нацыянальнае адраджэнне беларусаў адбывалася дзякуючы інтэлігентам-заходнікам, пераважна католікам, што тлумачыцца інертнасцю праваслаўнай беларускай інтэлігенцыі, іх культурнай арыентацыяй на Расію.

Табл. 4. Беларусы сярод інтэлектуалаў пяці заходніх губерняў паводле перапісу 1897 г. (працэнты ад агульнай лічбы па прафесіях і мясцінах)

Назва губерні		Настаўнікі	Святары	Мед. работнікі	Навукоўцы	Юрысты	Усяго
Віленская	горад	3.3	3.7	5.6	2.4	0.6	3.6
	павет	12.4	15.8	26.4	13.7	10.7	16.4
Віцебская	горад	4.6	18.1	14.4	4.3	8.4	8.1
	павет	20.1	40.7	31.0	20.8	20.4	31.1
Гродзенская	горад	2.1	4.3	7.3	7.8	5.5	3.8
	павет	13.8	14.9	18.8	12.2	17.3	15.0
Магілёўская	горад	8.9	40.1	26.8	6.8	14.2	16.7
	павет	19.2	62.7	29.5	25.0	17.2	37.3
Мінская	горад	3.4	15.7	8.3	4.8	4.0	5.8
	павет	17.0	42.6	36.9	14.3	20.2	27.9
УСЯГО:	горад	4.3	15.4	11.2	4.4	6.1	7.1
	павет	16.6	38.3	28.8	16.5	16.5	26.2

Палітычныя ідэалы інтэлігенцікіх колаў абмяжоўваліся культурнай або культурна-адміністрацыйнай аўтаноміяй у межах Расійскай імперыі. Што тычыцца культурнай пераарыентацыі, то яна закранула ў большай ступені яўрэй і, як ужо гаварылася, праваслаўных беларусаў, у меншай ступені – палякаў і беларусаў-католікаў. Чэрэва Расійскай імперыі, якое ўтваралі гарады, аказалася няздатным пераварыць разнастайнасць культур і парадзіць нейкую інтэгральную расійскую культуру. 1905 год засведчыў першы сімптом няспраўнасці. Ён паказаў нетрываласць прарасійскіх арыентацый. Культурная разнастайнасць сілкавала нацыянальна-вызваленчы рух народаў імперыі ў перыяд яе распаду.

Праслойка нацыянальной эліты хоць і была нязначнай, але зусім дастатковай для выпрацоўкі агульнанацыянальных ідэалаў. Ва ўмовах адсутніці нацыянальной дзяржавы ролі нацыянальных лідэраў у беларускім

адраджэнні ўзрастала. Пры аблікаванні новага руска-германскага мытнага тарыфу 1903 г. нават памяркоўная беларуская інтэлігенцыя запатрабавала пратэкцыянізму для нацыянальнай прамысловасці, дэцэнтралізацыі гандлёва-промысловай дзейнасці, адмовы ад вялікадзяржаўнай палітыкі¹⁵.

Палітычныя ідэалы нацыянальна свядомай інтэлігенцыі (пераважна каталіцкай шляхты) не заўсёды знаходзілі водгук у асяроддзі пераважна праваслаўнага сялянства, а яго, як правіла, сацыялістычная ідэалогія толькі ўзмацняла непараразуменні з спаланізаванай зямельнай арыстакратыяй. Праваслаўная інтэлігенцыя была бліжэй да нацыянальных каранёў, але не мела пазітыўнай нацыянальнай праграмы. Лінія на падпарадкованне Расіі, якую гэтая інтэлігенцыя праводзіла, перамагла. І гэтая перамога закладвалася ў 1863 г., калі расійскі ўрад распачаў палітыку супрацьпастаўлення каталіцкай шляхты і праваслаўнага сялянства, з асяроддзя якога выходзіла інтэлігенцыя ўсходніх арыентацыі. У канчатковым выніку ўсё гэта прывяло да частковага расколу беларускага этнасу.

Сацыяльны антаганізм беларусаў, закладзены ў часы Рэчы Паспалітай і даведзены да адкрытай варожасці аграрнымі рэформамі Аляксандра-вызваліцеля і дэмагогіяй Мураёва-вешальніка, спрабавалі пераадольваць асобныя спаланізаваныя землеўладальнікі пачынаючы з В. Дуніна-Марцінкевіча. У другой палове 60-х гадоў мінскі губернскі маршалак Прушынскі ў лісце да віленскага генерал-губернатара Патапава аргументаваў на беларускай мове неабходнасць славянскага адзінства¹⁶. Землеўладальнікі таксама размаўлялі з сялянствам на яго роднай мове. Аднак асобных ініцыятыў для нацыянальнай кансалідацыі было недастаткова. Беларусам не хапіла тых некалькі спрыяльных пасля першай рускай рэвалюцыі гадоў, каб належным чынам інтэлектуалізавацца да моманту разбурэння царскай імперыі і вырашыць затым свой лёс самастойна. Не спрыялі таму і палітычныя ўмовы. Беларуская інтэлігенцыя, што ўзнікла пасля адмены прыгону ў Расіі, аказалася не ў стане выканаць сваю нацыянальна-вызваленчую місію. І не ў апошнюю чаргу — з-за сваёй малалікасці. Інтэлектуальны рэзерв беларусаў у выглядзе спаланізаванай шляхты застаўся нявыкарыстаным. Месцам сустрэчы выхадцаў з шляхты і сялян для фармавання нацыянальнай інтэлігенцыі мог стаць мясцовы горад, але ён не стаў ім, бо яго сацыяльныя нішы былі штучна запоўнены прыніжанымі ўладай яўрэямі і адміністрацыяна прысланымі рускімі. Міжэтнічнае і міжкультурнае ўзаемадзеянне ў гарадскіх цэнтрах Беларусі мела адбітак ненатуральнасці.

¹⁵ Борохович Я.Л. По вопросу о русско-германской торгово-промышленной политике. Витебск, 1903.

¹⁶ Масолов А.И. Виленские очерки. СПб., 1898. С. 87.

Алесь Ціхаміраў (Мінск)

Нацыянальны рух і выпрацоўка асноў знешній палітыкі Беларусі ў 1914–1921 гг.

Працэс сацыяльнага і нацыянальнага абуджэння Беларусі, які актыўна праходзіў у пачатку XX ст., непазбежна падводзіў прыхільнікаў беларускага Адраджэння да пытання пра месца іх Бацькаўшчыны ў сістэме міжнародных адносін. Аднак да жніўня 1914 г. магчымасці знешнепалітычнага выбару былі вельмі абмежаванымі — далучаная да Расійскай імперыі ў канцы XVIII ст. Беларусь не магла самастойна вызначыць сваю знешнюю палітыку і сама з'яўлялася тэрыторый змагання паміж каталіцкай Польшчай і праваслаўнай Расіяй, якія разглядалі беларускія землі як сферу сваіх упłyvaў. Ідэны ціск з боку польскіх і расійскіх нацыяналістаў, недастатковая арганізацыйная аформленасць нацыянальнага руху прадвызначалі ўмеранасць памкненняў беларусаў: яны абмяжоўваліся толькі патрабаваннем сваёй аўтаноміі ў складзе дэмакратычнай Расійскай Федэратыўнай рэспублікі.

Першая сусветная вайна змяніла сістэму міжнародных адносін, якую вызначалі пастановы Венскага кангрэса 1815 г. Увесень 1915 г. частка Беларусі да лініі Дзвінск-Паставы-Баранавічы-Пінск трапіла пад уладу Германіі. Немцы падтрымлівалі на акупаваных тэрыторыях маладыя нацыянальныя рухі, у тым ліку беларускі, супрацьпастаўляючы іх як Польшчу, так і Расіі. Тым самым для беларускіх патрыётаў склаліся магчымасці, каб паставіць пытанне пра самастойнае існаванне.

У 1915–1916 гг. група беларускіх дзеячаў, якая засталася ў Вільні, прыступіла да распрацоўкі асноў першай ў гісторыі Беларусі нацыянальнай знешнепалітычнай канцэпцыі. Яе асноўнымі аўтарамі і прапагандыстамі сталіся браты Іван і Антон Луцкевічы. Будучыню Беларусі яны бачылі ў цесным саюзе з дзяржавамі Балты і Украінай. Стварэнне маладых дзяржаў ад Балтыкі да Чорнага мора і іх аб'яднанне ў саюз магло бы змяніць традыцыйны баланс сіл у рэгіёне і садзейнічаць адходу ад шматвяковага вагання паміж Расіяй і Польшчай, умацаванню абароназдольнасці нованарадожжаных дзяржаў і эфектуўнаму аднаўленню іх разбуранай вайной эканомікі. На жаль, ва ўмовах акупацыі рэалізацыя дадзенай канцэпцыі была справай складанай.

У адрозненне ад віленскіх беларусаў беларускія палітыкі на тэрыторыі, дзе Расія захавала свае ранейшыя пазіцыі, на працягу першага этапа вайны працягвалі арыентавацца на Расію, спадзеючыся, што расійскія ўлады зменяць статус Беларусі пасля перамогі над Германіяй і яе саюznікамі. Сімпатіі да Расіі істотна ўмацаваліся пасля звяржэння самадзяржаўя ў сакавіку 1917 г. Лютаўская рэвалюцыя выклікала ўздым нацыянальна-вызваленчага руху на ўсёй прасторы былой імперыі. Не абышла гэтая хваль і Беларусь: вельмі хутка тут пачаўся працэс станаўлення партый на нацыянальнай аснове і стварэн-

не арганізацый, якія ў перспектыве маглі б выступіць як органы дзяржаўнай улады ў Беларусі (Беларускі нацыянальны Камітэт, Цэнтральная рада беларускіх арганізацый).

Прадстаўнікі Беларусі ўдзельнічалі ў Дзяржаўнай нарадзе ў Маскве (жнівень 1917 г.) і Агульнарасійскай дэмакратычнай нарадзе ў Петраградзе (верасень 1917 г.), патрабуючы аўтаноміі для Беларусі, аб'яднання яе тэрыторыі ў этнографічных межах, дазволу на арганізацыю беларускага войска і г.д. Аднак расійскі Часовы ўрад адмаяўляўся выкананць беларускія патрабаванні, спасылаючыся на тое, што іх можа задаволіць толькі агульнарасійскі Устаноўчы сход.

Расчараўаны ў расійскіх дэмакратах беларускія дзеячы пайшлі на супрацоўніцтва з расійскімі левымі радыкаламі, якія дэкларавалі прыхільнасць да ідэі самастойнасці ўсіх народаў былога імперыі аж да аддзялення іх ад Расіі. Пасля перавароту ў Петраградзе ў лістападзе 1917 г. беларускія прадстаўнікі дамагаліся ад савецкіх кіраўнікоў дазволу на правядзенне ў Мінску з'езда з мэтай вызначыць лёс Беларусі і яе ўзаемаадносіны з Савецкай Расіяй. З'езд, які адбыўся ў снежні 1917 г., абмеркаваў шэраг важных пытанняў у адносінах да дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі. Нягледзячы на даволі памяркоўныя рашэнні (жаданне быць у федэратыўнай сувязі з Расіяй, прыязнае стаўленне да савецкай улады), з'езд мог стаць реальнай альтэрнатывай існуючым у Беларусі савецкім органам — Абласному выкананчаму камітэту Заходній вобласці і фронта і Савету Народных камісараў Заходній вобласці. 17 снежня 1917 г. Усебеларускі з'езд быў прымусова разагнаны СНК Заходній вобласці.

Разгон з'езда істотна ўдарыў па пазіцыі Расіі ў асяроддзі беларускіх палітыкаў. Яшчэ адным ударам стаўся заключаны прадстаўнікамі Савецкай Расіі і цэнтральных дзяржаў у Брэсце-Літоўскім у сакавіку 1918 г. мір, які дзяліў Беларусь па лініі Дзвінск-Свянцяні-Ліда-Пружаны-Брэст-Літоўскі паміж РСФСР і Германіяй (яна меркавала перадаць сваю долю беларускай тэрыторыі Літве). Таксама ад Беларусі адрывалася паўднёвая частка, якую атрымала Украіна. Апрача таго, беларусы не маглі разлічваць на кампенсацыю страт, якія былі прычинены іх Бацькаўшчыне ваеннымі дзеяннямі.

Брэсцкі мір, заключаны ва ўмовах хуткага нямецкага прасоўвання на ўсход (у сакавіку 1918 г. немцы дасягнулі Полацка, Оршы і Гомеля), абурыў беларусаў, паколькі іх меркаванні былі праігнараваны. Ход мірных перагавораў і іх вынікі відавочна паказалі неабходнасць хутчэйшага стварэння незалежнай беларускай дзяржавы. Пасля акупацыі большай часткі Беларусі Германіяй віленская “незалежнікі” атрымалі магчымасць аб'яднацца з мінскімі федэралістамі. У значнай меры пад уплывам віленскай групы Рада Беларускай Народнай Рэспублікі, абвешчанай 9 сакавіка 1918 г., раніцай 25 сакавіка прыняла заяву аб незалежнасці Беларусі ад Расіі ў межах тэрыторыі, населенай пераважна беларусамі.

Абвяшчэнне незалежнасці вызначыла новы этап у знешній палітыцы Беларусі. Незалежная дзяржава магла на законнай падставе прэтэндаваць на кампенсацыю ваенных выдаткаў, патрабаваць вываду замежных войск з сваёй тэрыторыі і вяртання адарваных зямель, атрымаць пазыкі на адбудаванне разбуранай у часы вайны гаспадаркі.

У 1918–1921 гг. беларускія палітыкі практычна спрабавалі ажыццяўць тэ-арэтычныя распрацоўкі 1915–1917 гг. Галоўную мэту знешнепалітычнай дзейнасці яны бачылі ў стварэнні спрыяльных умоваў для захавання самабытнага беларускага этнасу, эканамічнага і культурнага развіцця Беларусі. Да сусветнай грамадскасці актыўна даводзілася інфармацыя пра гістарычна-культурную адметнасць Беларусі, яе складанае становішча шляхам рассылкі тэлеграм-мемарандумаў урадам замежных дзяржаў і накіравання ў замежныя краіны надзвычайных дыпламатычных місій. Тады ж пачалося стварэнне сеткі сталых дыпламатычна-консульскіх прадстаўніцтваў БНР за межамі Бацькаўшчыны. Калі ў ліпені 1918 г. Я. Варонка быў вымушаны прадстаўляць Беларусь адначасова ў Літве, Малдові, Грузіі, на Украіне і ў іншых дзяржавах на поўдні Расіі¹, то ў пачатку 20-х гадоў прадстаўніцтвы БНР ужо дзеянічалі ў Латвіі, Эстоніі, Фінляндый, Чэхаславакіі, Германіі, Балгарыі, Францыі, Турцыі². Актыўна выкарыстоўвалася магчымасць уздзела ў міжнародных канферэнцыях (у 1919 г. дэлегацыя БНР на чале з А. Луцкевічам прысутнічала на Парыжскай канферэнцыі, дзе дзяржавы Антанты і ЗША выпрацоўвалі як пераможцы ўмовы міру з пераможнай Германіяй і яе саюзнікамі).

Галоўны націск прадстаўнікі БНР рабілі на неабходнасць прызнання замежнымі краінамі незалежнай Беларусі ў яе гістарычна-этнографічных межах. Вялікая ўвага надавалася контактом з замежнымі прадпрымальнікамі і палітыкамі, а таксама з беларускімі жыхарамі, якія па розных прычынах апынуліся за межамі радзімы.

Абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі прадэмансстрравала патэнцыйную здольнасць беларусаў да дзяржаўнага будаўніцтва, але працэс стварэння дзяржаўнасці праходзіў у складаных умовах. У 1918–1920 гг. Беларусь з'яўлялася аб'ектам геапалітычных памкненняў Германіі, Савецкай Расіі і Польшчы і не змагла набыць такія важныя харктарыстыкі дзяржаўнага суверэнітэту, як кантроль над тэрыторыяй, самастойнае функцыянаванне сістэмы дзяржаўной улады, правамоцнасць заканадаўства. Па сутнасці, больш моцныя суседзі выкарыстоўвалі беларускі рух як разменную манету ў сваіх геапалітычных гульнях і, дэкларуючы падтрымку права беларускага насельніцтва на вольнае вырашэнне свайго лёсу, вырашалі пры падтрымцы і

¹ НАРБ, ф. 62, вол. 1, спр. 29, арк. 116.

² Калубовіч А. Крокі гісторыі: Даследаваныні, артыкулы, успаміны. Беласток; Вільня; Мінск, 1993. С. 31–32.

за кошт беларусаў свае асабістых проблемы. Беларусь разглядалася ваюочымі бакамі як буферная зона, прызначаная для вядзення баявых дзеянняў і харчова-сыравіннай падтрымкі армій. Найбольш яскрава гэта тэндэнцыя прайвілася ў час савецка-польскай вайны 1919–1920 гг. Як Польшча, так і Савецкая Расія на словах прызнавалі суверэнітэт Беларусі. На справе ж гэта не перашкодзіла ім падзяліць Беларусь пры падрыхтоўцы Рыжскага міру ў канцы 1920 – пачатку 1921 г.

Не спраўдзіліся і спадзяванні, што ўскладаліся беларускімі палітыкамі на краіны Захаду. Германія, якая магла падтрымаць беларускую дзяржаўнасць, аддала перавагу падтрымцы добрых адносін з РСФСР, разглядаючы Беларусь як зручны калідор для выхаду на расійскі рынак, а пасля паражэння ў сусветнай вайне ў лістападзе 1918 г. не магла праводзіць актыўную зневалітычную дзейнасць у Еўропе. Краіны ж Антанты і ЗША, нягледзячы на заявы аб прызнанні права ўсіх прыгнечаных народаў на самавызначэнне, ставіліся да беларускага руху скептычна і лічылі беларускую проблематыку ўнутранай справай Расіі.

Непрызнанне беларускай незалежнасці вядучымі дзяржавамі негатыўна адбілася на зневалітычным курсе БНР. Таксама зніжаў якасць працы за мяжой недахоп дасведчаных людзей, грошай на падтрымку замежных беларускіх установ і якаснай інфармацыі пра падзеі на Бацькаўшчыне.

Першапачаткова пасля абвяшчэння незалежнасці дзеячы БНР спрабавалі рэалізаваць канцэпцыю Балта-Чарнаморскага саюза, але палітычная нестабільнасць, характэрная для ўсіх маладых дзяржаўных ўтварэнняў, перашкаджала гэтаму пачынанню і ў рэшце рэшт беларуская зневалітыка стала нагадваць сітуацыі на рэагаванне, лавіраванне з разлікам на ўваходжанне Беларусі ў сістэму міжнародных адносін коштам аслаблення ваюючых бакоў. Аднак тактыка чакання аслабляла пазіцыі кіраўнікоў БНР у вачах масаў, якія дзеля вызвалення ад бядот вайны былі гатовы прызнаць уладу любой краіны-пераможцы, і не спрыяла росту аўтарытэту Беларусі на міжнароднай арэне.

Трэба адзначыць, што паспяховая зневалітычнай дзейнасці ў значнай меры перашкаджала і раз'яднанасць беларусаў. Шматлікія групы, якія прэтэндавалі на аднаасобнае прадстаўніцтва інтэрэсаў беларускага народа, кампраметавалі сябе ў вачах сусветнай грамадскасці. Бясконцыя расколы ў асяроддзі беларускіх палітыкаў паспяхова выкарыстоўваліся ворагамі беларушчыны.

Разам з tym актыўная пастаноўка справы нацыянальнай дзяржаўнай Беларусі “ва ўсёй яе шырыні” (па словах А.Луцкевіча³) спрыяла таму, што Беларусь была заўважана сусветнай супольнасцю і нават атрымала з боку некоторых дзяржаў (Эстонія, Латвія, Чэхаславакія, Фінляндыйя, Турцыя)

³ Беларусь. 1919. 2 лістап.

афіцыйнае прызнанне. Цвёрдая пазіцыя, якую занялі прадстаўнікі БНР на Парыжскай мірнай канферэнцыі ў адносінах да агрэсіі звонку, аказала ўплыў на рашэнні сусветнага форума: у канцы 1919 г. удзельнікі канферэнцыі вызначылі часовую ўсходнюю граніцу Польшчы, якая павінна была прынесьці ў Беларусі праз пункты Гродна-Ялаўка-Няміраў-Брэст-Літоўскі (у 1920 г. згаданая лінія атрымала назыву “лінія Керзана”, у далейшым яна лягла ў аснову сучаснай беларуска-польскай мяжы), апрача таго канферэнцыя прымусіла Польшчу забяспечыць заканадаўчым шляхам правы нацыянальных меншасцей, у тым ліку беларусаў (патрабаванне знайшло адлюстраванне ў польскай Канстытуцыі ад 17 сакавіка 1921 г.).

Важным вынікам абвяшчэння і знешнепалітычнай дзеянасці БНР стала магчымасць пастаноўкі прыхільнікамі левых поглядаў у нацыянальным руху пытання пра стварэнне беларускай дзяржавы на савецкай аснове. У першы раз гэта ідэя была рэалізавана ў канцы 1918 – пачатку 1919 г. Улетку 1920 г., пасля спынення польскай акупацыі, Беларуская Савецкая Сацыялістычная Рэспубліка была адноўлена, нягледзячы на планы цалкам далучыць Беларусь да Расійскай Федэрацыі.

Беларускі фактар знайшоў адлюстраванне і ў артыкулах Рыжскага дагавора. У прыватнасці, Польшча павінна была прадаставіць беларускаму насельніцтву на тэрыторыі, якая адыходзіла да яе паводле дамоўленасці з Савецкай Расіяй, усе права, якія забяспечвалі свабоднае развіццё культуры, мовы, выкананне рэлігійных абрадаў. Таксама Польшча ў сваёй палітыцы абавязвалася зыходзіць з факта прызнання незалежнасці БССР, стаўшы першай краінай, якая афіцыйна прызнала Савецкую Беларусь.

Падводзячы агульны вынік, трэба сказаць, што менавіта ў 1914–1921 гг. пачалі фармавацца асновы нацыянальнай знешніх палітыкі Беларусі, з'явілася першае тэарэтычнае абгрунтаванне знешнепалітычнай стратэгіі суверэнай Беларусі, былі зроблены першыя спробы яе практычнай рэалізацыі. Маладая беларуская дыпламатыя набывала вопыт міжнародных зносін. Тым самым быў сформаваны грунт для паўнацэннага выхаду Беларусі на міжнародную арэну ў пазнейшыя часы, калі склаліся больш спрыяльныя ўмовы для адбудавання нацыянальнай дзяржавы.

Аляксей Рагуля (Мінск)

Культура утапічнага мыслення і выбар нацыянальнага шляху

Супярэчлівыя характар сучасных цывілізацыйных працэсаў прымушае чалавецтва шукаць рэсурсы для пераадолення крызісных з'яў у самім чалавеку, у грамадзянскай арганізацыі яго духоўнай, матэрыяльна-прадметнай і сацы-

яльна-палітычнай дзейнасці. У вырашэнні праблем глабалістыкі сёння ўсё больш акрэслена вылучаецца роля антрапалагічнага аспекту. Розум планеты шукае спосабы дзеля стварэння гарманічных адносін паміж чалавечым і прыродным універсумамі, пераадолення аднабаковасці і гіпертрафаваных крайнасцей сучаснай цывілізацыі.

Менавіта такую антрапалагічную накіраванасць узяў беларускі адраджэнскі рух ля сваіх вытокай, у чым можна бачыць рэакцыю на ўсеагульны крызіс культуры, які ў Расійскай імперыі стаў асабліва зацяжным і глыбокім. Паэтызация адзінства чалавека з прыродным космасам, культ зямлі і плоднасці, усведамленне непаўторнай каштоўнасці зямнога існавання — гэтыя асаблівасці беларускай культуры закладзены ў яе архетыпах, у рытуалізме каляндарнага абраду. Ужо ў язычніцкі перыяд складаліся ўстойлівыя гуманістычныя беларускія традыцыі. Беларуская культура змагла супрацьстаяць ідэалогіі таталітарызму, пагроза якога стала рэальнай пасля надання ў Кіеве афіцыйнага статусу візантыйскаму варыянту хрысціянства. Клімент Смалляціч не адмаўляў язычніцкай культуры. Аўтар “Слова пра паход Ігараў” не змог абысціся без паэтычных вобразаў язычніцкага пантэона — Стрыбога, Крны і Жлі.

Этэтыка і этыка Кірылы Тураўскага прасякнута ідэяй удасканалення чалавека пафасам духоўнай працы ў зямным яго існаванні. Ефрасіння Полацкая, сцвярджала аўтар жыція, таксама “всех хотыше видети, яко едину душю”¹ да таго, як сучаснікі і сама яна адыдуць у лепшы свет. У полацкі перыяд беларускай гісторыі складвалася свая, арыгінальная інтэрпрэтацыя хрысціянскага вучэння як рэлігіі дзеяння ў свеце.

Пазней, у эпоху Рэнесансу, гэтыя тэндэнцыі былі замацаваны ў беларускай школе жывапісу, у літаратуры, прававой культуры. У масавую свядомасць новае рэлігійнае светаадчуванне ўкараніла ўніяцкая царква. Побач з традыцыйнай фальклорнай парадыгмай культурнага героя ў прафесійным мастацтве ў гэты час узнікае яго разнавіднасць: ідэалізаваны вобраз гаспадара-апекуна падданых і дзяржавы. У рэальнай гісторыі гэтаму ўзору найбольш адпавядаў Вітаўт, вобраз якога апастызаваны ў летапісах і пасмак.

Ідэя гаспадара ў доме, на сваёй зямлі ўвайшла ў этыку фізіякатаў, у мастацкую, перш за ўсё тэатральную культуру. Яна дажыла да 20-х гадоў нашага веку. Спробы яе практычнага ажыццяўлення ўвасоблены ў дзейнасці наркама земляробства Прышчэпава, які рабіў стаўку на культурныя гаспадаркі, але загінуў у гады рэпрэсій.

Сфармаваная на нацыянальнай аснове парадыгма супрацьстаяла чужому эталону-вобразу камісара ў скураной куртцы. Арыентацыя на культурнага гаспадара ў доме стымулявала творчую энергію нацыі на адраджэнне такіх формаў культуры, у якіх адчувае патрэбу не толькі беларуская нацыя: паз-

¹ Арлоў У. Еўфрасіння Полацкая. Мн., 1992. С. 190.

тычны эпас, філософскі тэатр, ідылія, дыстопія, споведзь. Невыпадкова самыя значныя творы названых жанраў — паэма “Яна і Я” і драматургія Янкі Купалы, “Новая зямля” і “Сымон-музыка” Якуба Коласа, проза і драматургія Максіма Гарэцкага і многія іншыя — былі варожа сустрэты бальшавіцкім афіцыёзам. Сакралізацыя ўзаемадзеяння чалавека з прыродным космасам у беларускай мастацкай культуры па сваім значенні выходзіць за межы нацыянальных культурных патрэб. Раскрыццё глыбінных духоўных сувязей асобы з творчымі сіламі прыроды ажыццяўляеца на фоне крызісу класічнага рацыяналізму. Дэкарт перадаў творчую функцыю Богу-дэміургу і tym самым адасобіў чалавека ад космасу і зняў з яго адказнасць за вынікі вытворчай дзеянасці ў прыродзе. Тым самым была адчынена дарога вузкім прагматычным інтарэсам, якія спусташаюць і прыроду і душу, паралізуяюць волю да жыцця, цікавасць да яго непаўторных таянніц.

Знаходжанне Беларусі ў складзе Расійскай імперыі магло паставіць яе культуру ў сферу дэкадэнцкіх упłyваў з метраполіі. Гэтага, аднак, не адбылося. Наадварот. Ва ўмовах прагматычнага і адначасова ірацыянальнага XX ст. быў створаны своеасаблівы духоўны свет з пачуццём замілавання да малапрыкметных празу́жыцця. У суседніх краінах пераважалі нішэзанская матывы “волі да ўлады”, а нацыянальнае адраджэнне больш цікавілася “воляй да жыцця”. Так сцвярджаліся асновы універсальнай этикі, згодна з якой прырода існуе не толькі як аб'ект карыстання і эксплуатацыі. Альберт Швейцар у кнізе “Культура і этика”² неаднаразова падкрэсліваў, што этизыцыя культуры, пачуццё замілавання перад самымі квольмі праявамі жыцця — гэта і ёсьць шлях духоўнага пераадолення крызісу культуры. Беларуская культура, такім чынам, знайшла свой шлях да фармавання сучаснай канцэпцыі сярдняга класа, стабільнага развіцця і ўсталявання экалагічнай раўнавагі.

На жаль, гэты духоўны здабытак яшчэ не спажыты як след нават у сябе дома. Толькі ў апошні час высокая ступень этизыцыі беларускай культуры прыцягвае ўвагу даследчыкаў за рубяжом. Галоўнай прычынай нерэалізаванасці беларускага духоўнага скарбу з'яўляеца адсутнасць па-сапраўднаму сувэрэннай прававой нацыянальна-тэрытарыяльнай дзяржавы. Гэты недахоп тармозіць сёння далейшы рост нават тых відаў культуры, дзе здабыткі былі традыцыйна найбольш важкімі, — тэатра і літаратуры. Беларуская мова на сёняшні дзень па-ранейшаму застаецца дзяржаўнай толькі фармальна, і гэта стрымлівае працэс вербалізацыі на новым, больш высокім, узроўні культурных здабыткаў і рэчаіснасці. Палітыка моўнага нігілізму разбуральна ўпłyвае на творчы патэнцыял асобы. Катэгарыяльны апарат і знаваючая сістэма мовы метраполіі сфармаваны ў сістэме іншай аксіялогіі і непрыдатны для самаразвіцця духоўнай культуры ў Беларусі. Руская мова тут не набыла культуратворчую функцыю.

² Швейцер А. Культура и этика. М., 1973. С. 305–306.

Выйсце з тупіка ёсць адно — пераадоленне двухмоўя, а заадно і раздваення асобы.

У мове, а значыць, і ў псіхіцы асобы захавана своеасаблівая духоўная сіла. В.Гумбальдт³ называў яе тэрмінам *energeia* ці духоўная сіла. Буйны мовазнаўец і філосаф німецкага адраджэння ў канцы XVIII – пачатку XIX ст., ён спрэвядліва лічыў, што мова вызначае напрамак інтэлектуальнай і ідэальнай жыццяздейнасці асобы, калі ахоплівае ўсе сферы прадметнай і ідэальнай дзейнасці асобы і нацыі.

Цяперашнія беларускія кіраўніцтва прыдае мала значэння праблемам пераадолення духоўнага крызісу, нават карыстаецца з яго ў палітычных гульнях. Зрэшты, кіраўніком назваць можна не кожную асобу на пасадзе. Кіраўнік не патурае сапсанавым густам і невуцтву масы — ён дапамагае масе ўзняцца на новыя духоўныя вышыні.

Калі гэтага німа, тады існуе пагроза разбурання нацыянальнай культурнай традыцыі на гэтым грунце рэжыму. У Беларусі за гады бальшавіцкага панавання ў масавай свядомасці знікла ўяўленне пра рэальную магчымасць і патрэбу існавання без манапольнай улады апарату і наменклатуры. Калектывізацыя ў корані перакрэсліла індывидуальную ініцыятыву і волю да паўнакроўнага жыцця. Сёння афіцыйныя газеты гавораць не пра жыццё, а пра выжыванне. Харызма вяжа знутры ініцыятыву беларускага індывидуальнага і нацыянальнага Я. Гэтыя асаблівасці духоўнай сітуацыі нельга не ўлічваць, калі мы гаворым пра нацыянальны менталітэт. Праўда, яны вызначаюць яго толькі часткова, бо беларуская нацыя мае немалыя запасы *energeia* — духоўнага скарбу, які таксама складае істотную частку менталітуту.

У апошнія гады з'явілася німала цікавых прац па гэтай праблеме. Пераважае аднак эмпірычны падыход. Думаецца, што надышоў час для прац аба-гульняльнага харектару, каб вызначыць атрыбутыўную якасці беларускага менталітуту, а значыць, і напрамак і мэты гістарычна-культурнага развіцця.

Дзеля гэтага варты больш пільна прыгледзецца да існуючай тыпалогіі утапічнага мыслення. Карл Мангейм у кнізе “Ідэалогія і утопія”, якая выйшла ў Боне ў 1929 г., вылучае чатыры тыпы (стады) у развіцці утапічнага мыслення: аргіястычны хілізм, ліберальна-гуманістычную ідэю, кансерватыўную ідэю, сацыяльна-камуністычную ідэю⁴. Нас больш цікавяць першыя тры, бо чацвёрты ёсць камбінацыя з першых двух.

Хіліяцкі тып свядомасці лічыць за несапраўданне нашае знаходжанне ўнутры рэальнай прасторы і часу. Тысячагадовая царства свабоды з'яўляецца апраўданнем рэвалюцыйнага энтузізму, барацьбы, якая расцэнъваецца як адзіны жыватворны прынцып самасцвярджэння ў свеце, як летуценны прарыў у свет,

³ Гумбальдт Вильгельм фон. Избранные труды по языкознанию. М., 1984. С. 53.

⁴ Утопия и утопическое мышление. М., 1991. С. 128.

ажыццёулены экстатычна-аргіастычнай энергіяй. Томас Мюнцэр гаварыў пра “мужнасць і сілу для ажыццяўлення немагчымага”. У новым часе гэты энтузіазм знайшоў сваё адлюстраванне ў рэвалюцыйнай паэзіі: “Смелю мы в бой пойдём за власть советов и как один умрём в борьбе за это”, “Врага прижал бы я к ранам груди и захлебнулся б моей он кровью... О счастье битвы!” Ідэя камуністычнага раю і ўлада саветаў адышлі ў нябыт, а шчасце бітвы засталося.

Ліберальна-гуманістычнай ідэя займаецца не тым быццём, якое яно ёсьць, а тым, якім яно павінна быць. У адрозненне ад прыхільнікаў хіліясцкага бунтарскага ўзбуджэння, дзеячы ліберальна-гуманістычнага кірунку абапіраюцца на навуку і культуру. Гісторыя разглядаецца як пракцэс набліжэння рэальнага быцця да нарматыўнай ідэі.

Прынцыпова адрозніваецца ад двух першых кансерватыўная свядомасць. Яна не спыняеца на трансцензузе паміж існуючай рэальнасцю і утопіяй. Дух не канструюеца абстрактна, ён успрымаеца як гісторычна абумоўленая ўнутры самой рэальнасці сіла. Гісторычны вобраз успрымаеца не як зроблены, а як расліна, што вырастает з нейкага ўнутранага цэнтра. Кансерватыўная ідэя не ацнівае рэальні зямнія каштоўнасці, не дапускае разбуральнага рэвалюцыянарысцкага энтузіазму. Гэты тып свядомасці стаў вызначальнай рысай беларускай адраджэнцкай культуры. Яна выклікана да жыцця патрэбай захаваць ад разбурэння духоўны скарб нацыі, традыцыйную народную мараль і этыку. Імперскай палітыцы дэнацыяналізацыі і разбурэння беларускай культуры супрацьпаставіла сакралізацыю рэальных першапачатковых каштоўнасцей — “вобразы мілья роднага краю”, “сінія касачы”, свой “родны кут”, “скарб”, “спадчыну”, што засталася “ад прадзедаў спакон вякоў”. Знакавая сістэма беларускай мастацкай культуры адлюстроўвае ўстойлівасць нацыянальнага духу ў яго змаганні з індустрыйнай адчуждэння, ператварэння чалавека ў вінцік, народа — у “рускосязычное население”:

Не ведаю, якім вузлом
Навекі я прывязан
Да старых сосен за сялом,
Да яблынь, груш і вязаў,
Да кладак гладкіх,
Валуноў,
Да траў, жытоў на ўзлесках,
Да партызанскіх курганоў
І помнікаў гвардзейскіх...
Адно я знаю: гэткі меч
На свеце не скуеца,
Каб мог ён вузел той рассеч,
Не закрануўшы сэрца.⁵

(Аляксей Пысін. “Вузел”)

⁵ Пысін А. Пойма. Мн., 1968. С. 103.

Кансерватыўны, ахоўны тып культуры зрабіў свой уплыў на характар беларускай утопіі. Як правіла, яна не выносіцца ў светлую будучыню, звернута да таго, што было ці магло быць па верагоднасці ў мінульым. Не характэрны для яе і вынас дзеяння за межы рэальнай прасторы. Замест жорсткай рацыяналістычнай рэгламентацыі чытачу прапануеца малюнак рэальна магчымага быцця ў яго чыстым, “натурадльным” выглядзе. Уласна утопія як жанр у беларускай культуры не склалася, высокай мастацкай дасканаласці дасягнула ідэялія, якая перарасла ў жанр філософска-алегарычнай “казкі жыцця”. Абодва гэтыя жанры існуюць у цеснай сувязі з такой разнавіднасцю антыутопіі, як дыстопія, якая стала найбольш эфектыўнай формай гістарыясофскага спасціжэння рэчаіснасці. Густа замешаная на сацыяльна-бытавым матэрыяле, беларуская дыстопія дасягнула свайго вышэйшага пункту ў творчасці В.Быкава. Дыстопія дала адказы на “заклятых” пытанні беларускага сацыяльнага быцця. Сутнасць іх зводзіцца да наступнага.

Галоўная прычына трагічнага лёсу народа на працягу апошніх двухсот гадоў — выбар ненатуральнага шляху, які не адпавядае ментальнасці народа, духу яго культуры і прывёў грамадства да харызматычнага стану. Гэта шлях палітычных “уній”, “саюзаў”, “зон”, па-цяперашняму — “інтэграцый”. Такія “ідэйныя катэгорыі”, як “сям’я”, “Бацькаўшчына” (К.Чорны), “свой чалавек” (В.Быкаў), ператварыліся ў сваю процілегласць. Людзі патураюць “найяснейшай кароне” (В.Дунін-Марцінкевіч), служаць дохламу Змею (казачнік Рэдкі). Іерархія ўлады, узятая ў сваіх крайніх праявах, нагадвае бэстыярый (творчасць казачніка Рэдкага, М.Гарэцкага), дзе ўтульна адчувае сябе скаціна сваёй гадоўлі — паны Свінскія, таварышы Гарлахвацкія — свінячыя маманты. Над усімі стаіць нябачны людзям Цмок, ён жа Чорны (Я.Купала) ці ваенна-прамысловы комплекс (А.Макаёнак). Яго непасрэднія памочнікі — відмы (Я.Купала), “жываеды” (Суліма) ці духоўныя янычары (У.Конан), так званыя свае людзі. Жыццё нагадвае жудасную рок-оперу, у якой музыку заказвае Чорны-гаспадар напаў-разбуранага “замчышча” — імперыі. Ён падахвочвае чорныя сотні на крывавае “жніва” звонам золата. “Добраахвотна” прынесенае прыведзенымі на вяроўках “касцятурпамі”, яно крывавай поліўкай сцякае з рук Чорнага ў саганок, з якога сілкуюцца сілавыя структуры (“Сон на кургане” Я.Купалы). Ёсьць у гэтай краіне і мудрыя Аслікі (казачнік Рэдкі) — свае прарокі, але яны прыходзяць па часе, калі народ ужо зрабіў свой біблейскі “зыход” — толькі не на Бацькаўшчыну, а ў процілеглы бок і з торбамі на плячах, з жабрацкім гімнам — песняй пра Лазара (“Раскіданае гняздо” Я.Купалы). Беларуская фантасмагорыя ставіць культурнага героя — інтэлігенцыю — перад неабходнасцю выкананць місію доктара ў хворым на харызму, замбованым грамадстве, дзе склалася новая разнавіднасць “бедных людзей” — ваўкалакаў і даносчыкаў па няволі.

Абагульняючы вопыт філософскага пазнання айчыннай рэчаіснасці, беларускія мысліцелі Уладзімір Самойла і Ігнат Канчэўскі вызначылі беларускі шлях

як шлях творчасці новых формаў сацыяльнага быцця. Новае нацыянальнае выхаванне павінна сфармаваць “другую прыроду” асобы і нацыі. Вяртанне народу гістарычнай памяці павінна дапамагчы ўсвядоміць комплекс непаўнацэннасці ва ўсякіх яго формах — “тутэйшасці”, “паміж Усходам і Захадам” і інш. Падзеі навейшага часу паказалі, што перадавая інтэлігэнцыя недаацаніла пагрозы з боку духоўнага янычарства. Сацыяльныя нізы адарваны ад свайго ўласнага духоўнага скарбу. Зрабіць яго здабыткам масавай свядомасці — першачарговая задача дзяржаўнага значэння. Цяперашнія кіраўніцтва, аднак, уласнай ідэалогіі ў прынцыпе не мае з прычыны той жа недасведчанасці ў гісторыі культуры. У якасці афіцыйнай ідэалогіі ў Беларусі выкарыстоўваецца варыянт рускай культуры, прыстасаваны для апраўдання імперскіх памкненняў. Хацелася б звярнуць на гэта ўвагу рускай інтэлігэнцыі: замілаванне паказным пітэтам не на дабро ні рускай, ні беларускай культуры.

Стварэнне беларускай школы ў Беларусі сёння з’яўляецца задачай, значэнне якой выходзіць за межы нацыянальнага культурнага працэсу.

Уладзімір Снапкоўскі (Мінск)

Паміж молатам і кавадлам: Беларусь у абцугах таталітарных сістэм у гады Другой сусветнай вайны

Пасля таго, як на пачатку 90-х гадоў Беларусь пайшла па шляху незалежнасці, галоўнай задачай беларускай гістарычнай навукі стала перааценка, перагляд, інвентарызацыя гістарычных ведаў пра Беларусь і свет. Гісторыкам трэба выпрацаваць новы, беларускі погляд на айчынную і сусветную гісторыю. Такая задача вызначана ў рашинах і Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў, якая адбылася ў лютым 1993 г. у Мінску, устаноўчых артыкулах вядучых беларускіх гісторыкаў, кіраўнікоў навукова-даследчых установ.

І шмат што зроблена ва ўказаным накірунку за апошнія гады! Гістарычная навука Рэспублікі Беларусь значна ажывілася. Але застаецца адна важная тэма ў навейшай гісторыі Беларусі, на якую большасць вучоных глядзяць па-старому. Гэта — Вялікая Айчынная вайна Савецкага Саюза ці савецка-германская вайна 1941–1945 гг. Радыкальнага ці нават значнага павароту ў працах большасці гісторыкаў, не кажучы ўжо пра шырокую грамадскую думку, аб гэтай вайне і яе ўздзеянні на Беларусь не адбылося. І, як нам здаецца, у бліжэйшы час не адбудзеца. Удзельнік вайны, пісьменнік Васіль Быкаў у артыкуле “Горкі смак перамогі” падкрэслівае: “Як і пяцьдзесят гадоў назад, праўда вайны па-ранейшаму застаецца недасяжнай для большасці”¹.

Услед за В.Быкаўм мы звяртаем увагу на тое, што праўда вайны недасяжная для большасці нашага народа, выхаванага дзесяцігоддзямі савецка-

¹ Народн. газ. 1995. 7 сак.

камуністичнай пропаганды. Савецкая гісторыяграфія і мастацкая літаратура адлюстроўвалі вайну ў духу патрыятызму, практиковаліся выключна на герайзме, пакідаючы па-за ўвагай усе астатнія аспекты вялікай і складанай вайны. Іншы погляд на вайну, які існаваў у беларускіх эмігранцкіх гісторыкаў і заходніх гісторыяграфій, пад увагу не браўся. Праца варшаўскага беларуса Юрыя Туронка “Беларусь пад німецкай акупацыяй”, выдадзеная ў 1989 г. у Польшчы і перакладзеная на беларускую мову ў 1993 г., асэнсоўвае падзеі німецкай акупацыі з зусім іншых пазіцый. Аўтар ставіць пад сумненне ўсенародныя характеристыкі барацьбы з німецка-фашысцкімі захопнікамі, выключна патрыятычную матывацыю гэтай барацьбы, дае новыя ацэнкі германскай і савецкай палітыкі ў Беларусі, дзеянасці беларускіх нацыяналістаў. Гэтыя падыходы і высновы Ю.Туронка, заснаваныя на багатым фактычным матэрыяле, тым не менш пакуль што не падзяляюцца большасцю беларускіх гісторыкаў. Але сам факт публікацыі ўказанай кнігі свядчыць пра імкненне выдаўцу і вучоных прадставіць беларускаму грамадству іншы пункт гледжання на праблему “Беларусь у вайне паміж Савецкім Саюзам і Германіяй 1941–1945 гг.”

Памяць пра вайну ў беларускага народа настолькі моцна “замешана” на крыўі, прытым пралітай не толькі нацыстамі, але і сталінскім рэжымам, што гаварыць пакуль што пра навуковае, рацыянальнае яе асэнсаванне не даводзіцца. Боль жудасных страт бярэ верх над разумам. Таму гэтая вялікая вайна, адным з асноўных тэатраў дзеяння якой была Беларусь, застаецца для беларусаў у пэўнай ступені невядомай вайной. Яна была добра вядомай для нас як жыхароў былога СССР, прадстаўнікоў савецкага народа — тут дзеянічалі стэрэатыпы афіцыйнай партыйна-камуністичнай пропаганды. Але яна застаецца невядомай вайной для нас як грамадзян суверэннай Рэспублікі Беларусь, якая намагаецца адрадзіцца да самастойнага дзяржаўнага жыцця. Калі глядзець на ваенныя і сацыяльныя падзеі 40-х гадоў праз прызму беларускіх нацыянальных інтэрэсаў, то прычыны, ход, характеристыкі, вынікі савецка-германскай вайны будуть уяўляцца зусім па-іншаму.

Вайна застаецца аб'ектам вострай ідэйна-палітычнай барацьбы. Нешматлікія галасы адных удзельнікаў вайны (В.Быкаў, М.Крукоўскі і інш.) і гісторыкаў пераважна паславаеннага пакалення, якія намагаюцца сказаць праўду пра вайну з пункту гледжання інтарэсаў Беларусі, тонуць у хоры іншых удзельнікаў вайны і гісторыкаў, якія разам з вышэйшым дзяржаўным кіраўніцтвам глядзяць на падзеі 50-гадовай даўнасці з традыцыйнага пункту гледжання. Прадстаўнікі розных грамадска-палітычных сіл па-рознаму сустракалі юбілей Перамогі. Напрыклад, прыхільнікі нацыянальна-дэмакратычных сіл стварылі асобны юбілейны камітэт на чале з В.Быкаўм. Што ж датычыцца пакалення ветэранаў, пераможцаў Гітлера, то яно сустракала юбілей з невялічкай пенсіяй і правам бясплатнага праезду на гарадскім транспарце. Адсутнасць

прыватнай старасці ўлады кампенсавалі ўзмоцненай дозай гераізаванай рыторыкі і чарговымі юбілейнымі медалямі.

З пункту гледжання геапалітыкі Беларусь выконвала ў гады Другой сусветнай вайны традыцыйную для Расіі ролю заходняга плацдарма для ўварвання ў Еўропу і стратэгічнага рубяжа абароны Масквы і цэнтральных раёнаў Расіі. Гэтую ролю беларускія тэрыторыі пачалі адыгрываць з часоў Паўночнай вайны 1700–1721 гг., калі Пётр I выкарыстоўваў іх дзеля змагання з шведамі. Такую ж геапалітычную місію Беларусь ажыццяўляла ў час вайны 1812 г., Першай сусветнай вайны і рэвалюцыйной вайны Савецкай Расіі з Польшчай 1919–1920 гг.

У верасні 1939 г. Беларусь у выніку змовы двух дыктатараў — І. Сталіна і А. Гітлера — уз'ядналася ў складзе адзінай савецкай дзяржавы. Гэта несумненна трэба лічыць станоўчым вынікам знешніх палітыкі Сталіна, які адправідаў нацыянальным інтэрэсам беларускага народа. Але савецкае кіраўніцтва менш за ўсё думала пра беларусаў. На першым плане былі геапалітычныя разлікі СССР як вялікай дзяржавы, інтэрэсы яго бяспекі ва ўмовах нарастання ваенай пагрозы.

Не выпадкова, што за сваё ўз'яднанне і ўваходжанне ў Савецкі Саюз Беларусь павінна была аплаціць “бацьку народа” тэрытарыяльна. У сваёй вялікай і вельмі рызыкоўнай дыпламатычнай гульні з Гітлерам Сталіну патрэбны былі землі, якімі можна было гандляваць у сваіх геапалітычных меркаваннях.

У 1939–1940 гг. без узгаднення з вышэйшымі органамі дзяржаваўнай улады БССР, без уліку этнічных межаў рассялення беларусаў крамлёўскае кіраўніцтва перадало Літве Віленскі край, Свянцянскі і частку пяці іншых раёнаў Баранавіцкай і Вілейскай абласцей БССР. Такую страту панёс беларускі народ за падпісаны ў каstryчніку 1939 г. дагавор паміж СССР, Літвой і далучэнне Літвы ў 1940 г. да СССР.

Жыхарам Заходняй Беларусі, якія як вызваліцеляў сустракалі войскі Чырвонай Арміі ў верасні 1939 г., не давялося доўга радавацца і спасцігаць плён уз'яднання з БССР. У савецкай дзяржаве іх чакалі масавыя дэпартациі ў глыбіню Расіі, прымусовая калектывізацыя, рэпрэсіі, іншыя беззаконні. Высылка матывавалася неабходнасцю ачысціць край ад буржуазных элементаў, “ворагаў народа”. Мястцовым кадрам, у tym ліку членам Кампартыі і камсамольскай арганізацыі Заходняй Беларусі, выказваўся “палітычны недавер”. На кіруючыя пасады прызначаліся, як правіла, работнікі з усходніх абласцей рэспублікі, якія не ведалі мястцовай спецыфікі і рабілі шмат памылак. Аж да 1941 г. паміж заходнім і ўсходнім часткамі Беларусі захоўвалася дэмаркацыйная лінія, дзяленьне ўз'яднанага народа на “заходнікаў” і “ўсходнікаў”.

З пачаткам Вялікай Айчыннай вайны Беларусь спазнала іншыя варыянты таталітарнай палітыкі — нямецкі нацызм. З агню сягнула ў полымя. Якія планы меў Гітлер у дачыненні да Беларусі? Пачынаючы з 1935 г. ён неаднаразова

спрабаваў схіліць Польшчу да сумеснага паходу на СССР, мэтай якога быў бы захоп Украіны і Беларусі. Але палякі адхілілі такія прапановы. Паводле “плана Барбароса” прадугледжвалася стварэнне на заходніх тэрыторыях СССР трох дзяржаўных арганізмаў — Украіны, Беларусі і балтыйскіх краін. А.Гітлер вызначаў іх ролю як буфераў трэцяга рэйху. У сакавіку 1941 г. фюрэр заявіў, што ён хоча стварыць свабодны ад Сталіна рэспублікі². Як аказалася, гэта была прапаганда, разлічаная на аслабленне савецкай шматнацыянальной дзяржавы.

Жахі сталінскага рэжыму выклікалі ў многіх беларусаў неабгрунтаваныя спадзяванні, што нацысцкі “новы парадак” будзе больш гуманным. У шэрагу гарадоў і вёсак Беларусі нямецкія войскі сустракалі з хлебам-соллю, а Гітлера называлі “вызваліцелем”. Аднак вельмі хутка насельніцтва і адпаведна настроенія колы беларускага нацыянальнага руху пераканаліся, што ўсталяваны на акупаванай тэрыторыі Беларусі “новы парадак” азначаў толькі змену аднаго таталітарнага рэжыму другім. Згодна з генеральным планам “Ост”, фашысты прыступілі да каланізацыі Беларусі, германізацыі, высялення і знішчэння яе народа. Пра стварэнне беларускай нацыянальнай дзяржавы, на што спадзяваліся кала-барацкія колы, нямецка-фашысцкая акупантны не думалі.

Тым не менш Сталін быў вымушаны ўлічаўцаць уздым беларускага нацыянальнага руху ў час вайны і хацеў неяк адплаціць беларусам за іх вялікія ахвяры. З пункту гледжання міжнароднай палітыкі такой спробай кампенсацыі з’явілася ўключэнне Беларусі ў склад дзяржаў-заснавальніцаў ААН. Але і гэты акт быў здзейснены з дапамогай вялікадзяржаўнай палітыкі, а Беларусь выконвала ў ААН ролю “дадатковага голаса” для СССР.

Другая сусветная вайна закончылася для Беларусі чарговым падзелам яе тэрыторый. У 1944–1945 гг. у выніку перамоваў савецкага кіраўніцтва з прадстаўнікамі народнай Польшчы апошній былі перададзены Беласточчына і частка Белавежскай пушчы. Як бачым, нават членства ў ААН не змагло выратаваць Беларусь ад падзелу яе тэрыторыі.

Такім чынам, з пункту гледжання геапалітыкі становішча Беларусі ў час Другой сусветнай вайны неаднаразова мянялася, а сама рэспубліка выступала аб’ектам уздзейння палітыкі таталітарных дзяржаў. На пачатку савецка-германскай вайны, калі немцы былі пад Москвой, савецкае кіраўніцтва працягнула Гітлеру перамір’е з перадачай Германіі Украіны, Беларусі, Прыбалтыкі, Малдавіі, але Берлін адмовіўся, разлічваючы на поўнае ваеннае паражэнне СССР.

Беларускі народ у пераважнай большасці змагаўся за свабоду і незалежнасць Савецкага Саюза, які ён разглядаў як сваю Айчыну, а Чырвоную Армію — як армію-вызваліцельніцу. Але ці была свабоднай і незалежнай Беларускская ССР у складзе СССР? БССР разам з іншымі савецкімі рэспублікамі

² Туронак Ю. Беларусь пад нямецкай акупацыяй. Мн., 1993. С. 37–38.

стварала Саюз ССР як федэрацыю раўнапраўных і суверэнных рэспублік. Аднак ужо з канца 20 – пачатку 30-х гадоў ССР ператварыўся ва ўнітарную, звышцэнтралізаваную дзяржаву таталітарнага тыпу, у якой імперскі цэнтр на чале з І.Сталіным знішчыў суверэнныя права і канстытуцыйныя паўнамоцтвы рэспублік.

Таталітарны рэжым нанёс моцны ўдар па нацыянальным адраджэнні, фармаванні нацыянальнай свядомасці беларусаў. Першымі ахвярамі палітычных рэпрэсій былі прыхільнікі беларускай справы, нацыянальна свядомая інтэлігенцыя, кіруючыя кадры, эліта. У 1936–1937 гг. было агулам арыштавана каля 90 працэнтаў беларускіх пісьменнікаў, большасць з якіх расстралілі ці закатаўвалі ў турмах³.

Як адзначаў амерыканскі гісторык-беларусазнавец Н.Вакар, ліквідацыя нацыянальных дзеячаў у Беларусі і на Украіне выглядала куды больш грознай, чым у іншых саюзных рэспубліках. У Расіі Сталін ліквідаваў пераважна сваіх палітычных ворагаў, але ашчадзіў тых самых “расійскіх дзяржымордаў”, ад якіх Ленін асцерагаў партыю ў лісце ад 30/31 снежня 1922 г. У Беларускай і Украінскай рэспубліках былі ліквідаваны не толькі сталінскія палітычныя ворагі, але і нацыянальныя дзеячы. Аніводзі з тых людзей, якія працавалі над нацыянальным адраджэннем у БССР у 20-я гады, не застаўся жывы ці на свабодзе да 1939 г.⁴

Вось за перамогу якой сістэмы змагаліся беларусы ў гады вайны. І тым не менш савецка-камуністычны лад быў для іх несумненна больш блізкім і родным нават з этнічнага пункту гледжання ў параўнанні з нацысцкім рэжымам з яго расавай тэорыяй, паводле якой славянам адводзілася месца ў самым нізе расава-этнічнай лесвіцы. Але страты ад русіфікацыі і дэнацияналізацыі беларускага этнасу, чалавечыя ахвяры нацыянальна-вызваленчай барацьбы супраць царызму і палітычных рэпрэсій сталінскага рэжimu за паўтара стагоддзя знаходжання ў складзе Расійскай імперыі і ССР з поўным правам можна параўнаць з людскімі ахвярамі, якія панёс беларускі народ у выніку нападу фашысцкай Германіі на свайго нядаўняга саюзніка па падзелах Польшчы і зонаў упływu ва Усходній Еўропе. Дарэчы, Беларусь як першая ахвяра германскага нашэсця павінна прад'явіць свой асобны рахунак савецка-камуністычнай сістэме перыяду І.Сталіна, якая дапусціла захоп і трохгадовую акупацию беларускіх тэрыторый. Гэты рахунак мільёны беларускіх ахвяраў вайны выстаўляюць камуністычнаму Савецкаму Саюзу і фашысцкаму гітлераўскому рэжimu.

Традыцыйнае геапалітычнае становішча Беларусі паміж агнём і полыем вымушала многіх яе жыхароў рабіць у гады вайны дзеля выратавання жыцця пакутлівы выбар, далучацца да таго ці іншага лагера барацьбы двух таталі-

³ Вакар Н. Ліквідацыя беларускага нацыяналізму // Спадчына. 1992. № 6. С. 18.

⁴ Тамсама. С. 19.

тарных сістэм. В.Быкаў піша: “Трэцяга лагера не было, трэцім магла быць толькі пагібель. Пераважна з тae прычыны бальшыня людзей i выбіralа найменшае зло, якім па tym часе здаваўся Савецкі Саюз і ягоная барацьба супраць фашызму”⁵. Беларусы, прадстаўнікі ўсіх іншых народаў i рэспублік СССР, падняўшыся разам з краінамі антыгітлерайскай кааліцыі супраць фашызму як сусветнага зла, не ўсведамлялі тады, што сваёй крывёй яны мацуоць іншае зло, іншы таталітарны рэжым, з якім яны так з'ядналіся, што перасталі адчуваць яго смяротную хватку.

Перамога ў вайне ўзмадніла Савецкі Саюз і яго кіруючыя колы, якія “прывятывалі” ўсенародную перамогу над нямецкім фашызмам. Але савецка-камуністычная сістэма не здолела належным чынам выкарыстаць і замацаваць вынікі перамогі. 50-годдзя пераможнага заканчэння Другой сусветнай вайны СССР не дачакаўся, адпусціўшы на волю саюзныя рэспублікі. Амаль адначасова з гэтай геапалітычнай падзеяй адбылося аб'яднанне Германіі, якая здолела пераадолець нацысцкое мінулае і стаць у шэраг буйных дэмакратычных дзяржаў. Што датычыцца Беларусі, якая знаходзіцца на шляху пераходу ад таталітарызму да дэмакратыі і намагаецца адрадзіцца як самастойная дзяржава, то важней перадумовай выканання гэтых задач з'яўляецца пераасэнсаванне яе грамадствам і элітай характару, вынікаў і значэння Другой сусветнай вайны для беларускага народа.

Міхаіл Амельянчук, Яўген Мяшэчка (Брэст)

Тэрыторыя як простора гаспадарчага развіцця Рэспублікі Беларусь

Тэрыторыя — частка зямной паверхні, якая характарызуецца пэўнымі прыроднымі і антропагенавымі асаблівасцямі. Ёй уласціва працягласць як від просторавага рэурсу. Сама тэрыторыя з'яўляецца умешчальніцай амаль усіх прыродных рэурсаў. Таму да тэрыторыі неабходна ставіцца так, як і да іншых прыродных рэурсаў — беражліва, па-гаспадарску.

Рэспубліка Беларусь адносіцца да краін Еўрапейскай супольнасці народаў. Яна вызначаецца шэрагам аўтактычных становічных фактараў і, у першую чаргу, географічным і геапалітычным становішчам, памерамі тэрыторыі, колькасцю насельніцтва, прыроднымі багаццямі, нацыянальным духам. Асаблівасцю Рэспублікі Беларусь з'яўляецца яе унікальнае географічнае і геапалітычнае становішча.

Географічнае становішча — адзін з асноўных фактараў размяшчэння і развіцця вытворчых сіл грамадства. Нягледзячы на тое, што Беларусь — адна з 37 краін свету, якія не маюць прамога выхаду ў мора, яе ўнутрыкантынен-

⁵ Народн. газ. 1995. 7 сак.

тальнае становішча ў цэнтры Еўропы дапаўніяеца такімі спрыяльнымі ўмовамі, як знаходжанне на Чарнаморска-Балтыскім водападзеле, праз які на працягу многіх стагоддзяў пракафічныя восі гісторыі: заход – усход, поўнач – поўдзень. Праз тэрыторыю Беларусі ляжаў шлях “з варагаў у грэкі”, а ў XVIII–XIX стст. будаваліся каналы, якія злучалі ракі басейнаў Чорнага і Балтыскага мораў (Агінскі, 1767–1783 гг., Дняпроўска-Бугскі, 1775–1783 гг., Бярэзінскі, 1797–1805 гг., Аўгустоўскі, 1824–1839 гг.). Усё гэта аб'ектыўна садзейнічала росту эканамічнага патэнцыялу, развіццю науکі, культуры гэтага краю.

Беларусь размешчана ва ўмераным поясе ў цэнтры Еўропы (адлегласці ад крайніх заходняй і ўсходняй, паўночнай і паўднёвой мацерыковых крапак Еўропы амаль аднолькавыя). Агульная плошча Рэспублікі Беларусь складае 206,7 тыс. квадратных кіламетраў. Сярод краін Еўропы яна займае па плошчы 13-е, а ў свеце — 83-е месца. Агульная працягласць тэрыторыі з заходу на ўсход — 650 км, а з поўначы на поўдзень — 560 км. Спрыяльным фактарам для Беларусі з'яўляеца і кампактнасць яе тэрыторыі. Яе плошча з даўжынёй дзяржаўнай граніцы суадносіцца як 1:1,4 (для Фінляндыі гэты паказчык 1:3,0). Нават невялікая працягласць тэрыторыі Беларусі з поўначы на поўдзень аказвае ўплыў на даўжыню сонечнага свячэння і паступленне сонечнай радыяцый па порах года. Так, зімой (22 снежня) на поўначы Беларусі дзень працягваецца 6 гадзін 58 хвілін, а на поўдні — 7 гадзін 51 хвіліну (на поўначы дзень карацейшы на 53 хвіліны ў параўнанні з поўднем). Летам (22 чэрвеня), наадварот, на поўначы дзень доўжыцца 17 гадзін 39 хвілін, а на поўдні — 16 гадзін 31 хвіліну (дзень на поўдні летам карацейшы на 1 гадзіну 8 хвілін). Нават невялікія адрозненні ў працягласці дня летам у межах Беларусі аказваюць уплыў на спецыялізацыю сельскай гаспадаркі (на поўдні ствараюцца больш спрыяльныя ўмовы для вырошчвання раслін кароткага светлавога дня: кукурузы, грэчкі, проса, соі і інш.). Тэрыторыя Беларусі ляжыць у другім часавым поясе паміж $23^{\circ} 11'$ і $32^{\circ} 46'$ ўсходній даўгаты (дзень на ўсходзе рэспублікі пачынаецца на 38 хвілін раней, чым на заходзе яе).

Беларусь размешчана ў басейнах Заходніяй Дзвіны і Заходняга Буга, Нёмана і Дняпра. Дняпроўская водная сістэма адносіцца да басейна Чорнага мора, на долю якога прыходзіцца 58 працэнтаў усёй тэрыторыі краіны. Басейны ж ракі Балтыскага мора займаюць 42 працэнты тэрыторыі. Беларусь размешчана ва ўмераным кліматычным поясе (тут вельмі спрыяльныя суадносіны цяпла і вільгаті), які найбольш населены і гаспадарча асвоены. Тут шмат буйных гарадоў, добра развіта прамысловасць, інтэнсіўная сельская гаспадарка, густая аўтадарожная і чыгуначная сетка. У гэтым поясে размешчаны самыя развітыя краіны свету, тут і самая высокая інтэнсіўнасць працы. Аднак назіраецца і моцны негатыўны ўплыў на прыроднае асяроддзе, не заўсёды ствараюцца добрыя экалагічныя ўмовы.

Своеасаблівым і спрыяльным з'яўляеца эканамічна-геаграфічнае становішча Беларусі. Гэта — важны мост, які злучае заход і ўсход Еўропы. Яна знаходзіцца на адным з асноўных перакрыжаванняў сухапутных і паветраных ліній. Праз яе тэрыторыю праходзяць карацейшыя камунікацыі пра-мыслова развітых краін Заходняй Еўропы ў багатую запасамі паліва і сыравіны Расію, краіны Далёкага Усходу (Кітай, Карэя, Японія). Беларусь знаходзіцца таксама на шляху з краін Паўночнай Еўропы, Балтыі ў краіны Паўднёвой Еўропы і Блізкага Усходу. Паміж краінамі гэтых рэгіёнаў з старажытных часоў існавалі гандлёвыя зносіны праз беларускі адрэзак шляху. Таму беларускія транспартныя вузлы маюць вялікае транзітнае значэнне. Асабліва значная роля належыць беларускім адрэзкам чыгунак Москва — Варшава — Берлін, Санкт-Пецярбург — Адэса, а таксама Рыга-Арлоўскай і Лібава-Роменскай чыгунак. У тых жа накірунках праходзяць і шасэйныя дарогі.

Асаблівасцю эканамічна-геаграфічнага становішча Беларусі з'яўляеца адсутнасць непасрэднага выхаду ў мора. Але гэты недахоп можа кампенсавацца стварэннем флатылій на Прывітці, Дняпры, Нёмане, Заходнім Бугу і Заходнім Дзвіне для сувязей з портамі Чорнага і Балтыйскага мораў.

Беларусь займае унікальнае геапалітычнае становішча. Дарэчы, вельмі шкада, што доўгі час геапалітыка як наука была ў нас у занядзя, як і генетыка, кібернетыка. Усе развітвы дзяржавы свету маюць выразную, добра распрацаваную геапалітычную стратэгію. Адна з аксіёмаў геапалітыкі — няма пастаянных саюзнікаў і супернікаў, ёсць толькі пастаянныя нацыянальныя інтэрэсы. Асноўнымі катэгорыямі геапалітыкі з'яўляюцца простора і дзяржава. Геапалітыка вывучае залежнасць зневшняй палітыкі дзяржаў і міжнародных адносін ад сістэмы палітычных, эканамічных, экалагічных, ваенна-стратэгічных узаемасувязей, якія абумоўлены геаграфічным становішчам краіны, фізіка- і эканамічна-геаграфічнымі фактарамі.

На жаль, цяпер у нас адсутнічае адзінства ў падыходах да сутнасці паняцця “геапалітыка”. Па-першае, яно атаясамляеца з “палітычнай географіяй” (географічнае становішча сапраўды аказвае ўплыў на палітыку, ствараючы магчымасці і амежаванні для развіцця ў палітычнай, эканамічнай, сацыяльнай і культурнай сферах). Па-другое, гэта — барацьба дзяржаў за дамінаванне ў свеце ці рэгіёне (міждзяржаўнае суперніцтва на розных узроўнях — класічны прыклад геапалітыкі). Па-трэцяе, гэта — адлюстраванне сувязі барацьбы за ўладу на сусветнай арэне з географіяй. Географія з'яўляеца найбольш важным і стабільным фактарам у зневшняй палітыцы, а міжнародныя адносіны ўяўляюць сабой барацьбу за бяспеку або дамінаванне ў свеце ці рэгіёне¹. Геапалітыка заўсёды звязана з дзяржавай, кіруеца яе інтэрэсамі і носіць гістарычны характар. Яна займаеца вывучэннем просторовых асаблівасцей міжнародных адносін і зневшняй палітыкі

¹ Разуваев В.В. О понятии “геополитика” // Вестник МГУ. 1993. № 4. С. 32–38.

дзеля забеспячэння нацыянальнай бяспекі. Разам з тым геапалітыка ўлічвае геаграфічныя фактары. У цяперашніх умовах яны аказваюць уплыў на міжнародныя адносіны галоўным чынам праз структуру сістэмаўтвараючых дэтэрмінантаў (нацыянальная ідэнтычнасць, характеристары суверенай і рэгіональной палітыкі, узровень развіцця тэхналогіі і інш.).

За доўгі гістарычны час дзяржаўнае мысленне беларусаў увасаблялася ў адпаведных дзяржаўных структурах (Полацкае княства, Турава-Пінскія землі, Вялікае Княства Літоўскае, БНР, БССР) і ў супраціўленні экспансіі як з заходу, так і з усходу. Усё гэта вызначалася і вызначаецца яе геапалітычным становішчам, у першую чаргу становішчам паміж Расіяй і краінамі Заходняй Еўропы. Непасрэднымі суседзямі Беларусі з'яўляюцца і ўплывовыя дзяржавы з значным эканамічным, ваенным і рэсурсным патэнцыялам — Расія, Польшча і Украіна. А на паўночным заходзе і поўначы Беларусь мяжуе з Літвой і Латвіяй, былымі саюзнымі рэспублікамі СССР. Такім чынам, Беларусь знаходзіцца ў зоне геапалітычных інтэрэсаў як Расіі, так і краін Цэнтральнай і Заходняй Еўропы.

Агульная працягласць дзяржаўных граніц Рэспублікі Беларусь складае каля 2980 км, у тым ліку з Расіяй — 1038 км, Украінай — 925 км, Польшчай — каля 350 км, Літвой — 512 км, Латвіяй — 155 км. З усімі суседнімі краінамі Беларусь мае цесныя гістарычныя, палітычныя, эканамічныя і культурныя сувязі. Так, з XII да XVI ст. Беларусь, Украіна і Літва ўваходзілі ў склад адзінай дзяржавы — Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага. З XVI да канца XVIII ст. Беларусь разам з Польшчай, Літвой і Украінай утваралі федэратыўную дзяржаву Рэч Паспалітую. З канца XVIII ст. да 1918 г. — у складзе Расійскай імперыі, з 1922 да 1991 г. — у складзе СССР (сумесна з Украінай, а з 1940 г. — сумесна з Літвой і Латвіяй).

Праз тэрыторыі суседніх дзяржаў з Беларусі ідуць бліжэйшыя шляхі да марскіх портаў. Пры ўмове стварэння ўласнага гандлёвага флоту марскія порты суседніх краін могуць стаць для Беларусі акном на прасторы Сусветнага акіяна. І ў гэтым накірунку першыя крокі ўжо зроблены. Беларусь размешчана на карацеішым шляху паміж самымі магутнымі дзяржавамі Еўропы — Расіяй і Германіяй. У мінулым такое становішча ўпільвала на лёс беларускага народа і дзяржаўнасці па-рознаму, часцей за ўсё негатыўна. У будучыні гэтая асаблівасць павінна быць выкарыстана на карысць беларускаму народу. Так, па падліках члена Камісіі па эканамічнай рэформе Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь В.Малашкі, Беларусь за сваё геапалітычнае становішча можа мець у год каля мільярда долараў, што складзе трэцюю частку бюджету краіны. У 1995 г. праз тэрыторыю рэспублікі павінны праехаць каля двух мільёнаў грамадзян іншых краін, 150 тысяч аўтамабіляў, належыць перапам-паваць 60 млн. тон нафты і каля 20 млрд. кубаметраў газу. Але ў 1994 г. ад-

транзіту Беларусь займела менш 10 працэнтаў ад таго, што магла мець. Шкода ж тут наносіцца немалая, у першую чаргу экалагічная².

Вартаяе ўвагі і становішча Беларусі як цэнтра расселення славянскіх нароўдаў. Пры гэтым непасрэднымі суседзямі беларусаў з'яўляюцца тры самыя вялікія славянскія народы: рускія, украінцы, палякі. На паўднёвым усходзе (Добрушскі раён Гомельскай вобласці) беларуская тэрыторыя сутыкаецца з тэрыторыямі Расіі і Украіны. У гэтым месцы мяркуеца пабудаваць хрысціянскі храм, які, на думку ініцыятараў, будзе сімвалізаваць агульнасць гістарычнага лёсу, дружбу трох брацкіх усходнеславянскіх народаў. На паўднёвым заходзе Беларусі (Брэсцкі раён) знаходзіцца другое месца непасрэднага сутыкнення этнічных тэрыторый трох славянскіх народаў — беларусаў, украінцаў і палякаў.

Незалежная Беларусь паступова вызначае свае геапалітычныя інтарэсы. Аб'ектыўна эканамічныя інтарэсы Беларусі, акрамя Расіі, Украіны, дзяржаў Балтыі, пашыраюцца на Польшчу, Германію, дзяржавы Балканскага і Цэнтральна-Азіяцкага рэгіёнаў. Рэалізаваць свае эканамічныя інтарэсы ў гэтых дзяржавах Беларусь можа праз выкарыстанне як наземных камунікацый, так і портаў дзяржаў Балтыі, Чорнага мора.

Геапалітычныя інтарэсы Беларусі дасягаюць не толькі суседніх краін, але і Францыі, Бельгіі, далёкіх ЗША, Канады, Аўстраліі, іншых краін. Беларусь зацікаўлена ў цесных сувязях з імі не толькі таму, што там існуе значная беларуская дыяспара, але і таму, што алтуль можна атрымаць сучасную тэхніку, тэхналогіі, сродкі для правядзення эканамічных рэформаў, структурнай перабудовы нацыянальнай гаспадаркі.

Як адзначае А.Кіштымаў, важным аспектам стварэння геапалітычных мадэляў з'яўляеца ацэнка магутнасці дзяржавы не толькі праз улік тэрыторыі, тыпу межаў (іх бяспека), колькасць насельніцтва, але і праз наяўнасць прыродных рэурсаў (сыравіны), эканамічнае і тэхналагічнае развіццё, палітычную стабільнасць, нацыянальны дух і інш.³

Беларусь валодае значнымі запасамі шматлікіх прыродных рэурсаў, якія карыстаюцца попытам ва ўсім свеце. Цяпер выяўлена і разведана амаль 5000 радовішчай і пакладаў каля 30 відаў мінеральнай сырэвіны. Гэта адносіцца ў першую чаргу да запасаў калійных соляў, геалагічныя запасы якіх складаюць больш 18 млрд. тон. Агульная плошча іх — да 14 тыс. квадратных кіламетраў. Значныя запасы ў Беларусі каменай солі (Старобінскае, Мазырскае і Давыдаўскае радовішчы). Агульныя запасы — больш 21 млрд. тон. Вялікую каштоўнасць уяўляюць сапропелі, якія могуць шырока выкарыстоўвацца ў розных галінах гаспадаркі, у тым ліку і ў медыцыне. Запасы сапропеляў у Беларусі складаюць каля 3,6 млрд. кубаметраў. Ёсьць у Беларусі даламіт, мел, гліны, торф, гаручыя сланцы, мінеральныя воды і інш.

² Малашка В.А. Ці пасыплецца “долараўы дождж” ? // Народн. газ. 1995. 28 сак.

³ Кіштымаў А. Краіна лесу ў панараме геапалітыкі // Літ. і мастацтва. 1993. 26 лістап.

Адным з найважнейшых багаццяў нашай краіны з'яўляюцца лясныя рэсурсы, патэнцыял якіх выкарыстоўваецца недастатковая. Лісы займаюць плошчу 867 тыс. гектараў (звыш 40 працэнтаў тэрыторыі рэспублікі), дзе агульныя запасы драўніны складаюць 1 095 100 тыс. кубаметраў. Лісы — не толькі драўніна, але і грыбы, ягады, бярозавы сок, лекавыя травы, шматлікія жывёлы.

Рэспубліка Беларусь мае значныя зямельныя рэсурсы (плошча сельскагаспадарчых угоддзяў складае звыш 20 млрд. гектараў). Хаця яе глебы не вызначаюцца вялікім натуральным пладароддзем, але пры аптымальных суадносінах цяпла і вільгаці на іх можна атрымоўваць стабільна высокія ўраджай ўсіх сельскагаспадарчых культур лясной зоны ўмеранага пояса.

Такім чынам, Беларусь — гэта мост, які злучае Расію і Заходнюю Еўропу, два магутныя эканамічныя цэнтры. Імкненне яе да нейтралітэту значна паліпшае геапалітычнае становішча. Беларусь намерана і можа ўнесці значны ўклад у разбираенне і ўмацаванне міру не толькі ў Еўропе, але і ў свеце.

Марыя Цехацінська (Седльцэ)

Змены ў геапалітычным становішчы Беларусі ў Еўропе

Беларусь, як і шмат іншых краін Цэнтральна-Усходняй Еўропы, традыцыйна ўспрымаецца на Усходзе як Захад і адначасова для Захаду з'яўляецца Усходам. Культурная адметнасць візантыйскай і лацінскай цывілізацый, што падтрымоўвалася, між іншым, у імперыялістычных мэтах, за стагоддзі пакінула трывалыя сляды ў матэрыяльнай і духоўнай культурах, якія ў Беларусі застаюцца нязменна чытэльнімі для прышэльцаў як з Усходу, так і з Захаду. Гэта своеасаблівая рыса маладой Рэспублікі, яе грамадзян, якім гісторыяй наканаваны культурны плюралізм, багацце разнастайнасці, цяжар якіх разам з дэкларацыяй ад 27 ліпеня 1990 г. аб дзяржаўным сувэрэнітэце аказаўся важкім грузам, калі народ з тысячагадовай гісторыяй абвясціў уласную дзяржаўнасць.

Хаця гістарычнае рашэнне аб роспуску Савецкага Саюза звязвалася з Белавежскай пушчай у Беларусі, тым не менш маштаб праблем, якія патрабавалі ўпарадкавання ў сувязі з крахам монацэнтрычнай гаспадаркі, заняпадам ідэалогіі камунізму і неабходнасцю стварэння фундаментаў новай дзяржаўнасці, утварэння дэмакратычных інстытутаў грамадскага ладу, а таксама спроб рэстытуцыі нацыянальнай мовы, складаў выключна густое спліценне падзеяў у сферах палітычных, гаспадарчых адносін. Адначасова нацыянальная свядомасць патрабавала адпаведны падтрымкі добрасумленнымі ведамі пра мінулае, звароту да нацыянальных традыцый і сімвалу — адным словам, рэканструкцыі нацыянальнай тоеснасці разам з яе атрыбутамі.

Усе краіны Цэнтральна-Усходняй Еўропы, што выкасталіся за ўядзенне парламенцкай дэмакратыі і рынковай гаспадаркі, аказаліся перад абліччам

велізарных нягодаў, якія нясе сістэмная трансфармацыя. Прывабнасць заходніх узоруў для грамадстваў і палітычных класаў прывяла да таго, што дэклараванне волі пераўтварэнняў было ўспрынята як прадвесце дасягнення такіх жа высокіх узоруўняў жыцця, што іллюзіі былі ўспрынятыя як рэчаіснасць. Належыць падкрэсліць паўсюднасць эффекту дэманстрацыі і захаплення Захадам, у якіх не заўважалі пасткі.

З перспектывы некалькіх гадоў практыкі ходу сістэмной трансфармацыі ў краінах Цэнтральна-Усходній Еўропы трэба канстатаваць, што чым слабейшая дзяржаўнасць і гаспадарка, tym большая грамадскія кошты пераўтварэнняў, рэструктурызацыі, палітычнай пераарыентацыі і адкрыласці на свет. У гэтым кантэксьце Беларусь атрымала вельмі некарыснае пераплъценне акалічнасцей. Адначасовая накладка стварэння асноў дзяржаўнасці і спроб перабудовы гаспадарчых структур, дэрэгулявання і лібералізацыі пры слабасці дзмакратычных асяродкаў і нацыянальных пазіцый прывяла ў дзеянне працэсы і з'явы, што рэлігійна запавольвалі сістэмныя пераўтварэнні. З-за высокай складанасці згаданых працэсаў у Беларусі, якая непараўнальная з іншымі краінамі былога ўсходняга блока, варта распачаць спецыяльныя даследаванні ў гэтым напрамку. Падабенствы з Украінай здаюцца тут уяўнымі, паколькі абедзве дзяржавы ўяўляюць сабой розныя гаспадарчыя патэнцыялы, маюць у распараджэнні непараўнальная натуральная запасы, таму іх гаспадарчая самазабяспечанасць і палітычная незалежнасць ад Расіі вымалёўваецца ў рэзультате перспектыве. Аналагічным чынам адразніваецца таксама іх геапалітычнае размяшчэнне ў Еўропе, якая змяніяецца пасля заканчэння халоднай вайны, распаду Варшаўскага дагавора, СЭУ і г.д.

Панеўрапейскі і транскантынентальны вызначальнікі геапалітычнага становішча Беларусі

Геапалітычнае размяшчэнне Беларусі вынікае з цэнтральнага палажэння, паколькі праз яе тэрыторыю пралягае галоўная транскантынентальная восьмёрка, што лучыць Атлантыку з Ціхім акіянам. Сярод еўрапейскіх транспартных шляхоў яна набыла атракцыйнасць толькі ў XIX ст. адначасна з пабудовай чыгункі транскантынентальнага значэння. Праз тэрыторыю Беларусі расійская партыя Далёкага Усходу маюць найкарацейшую непасрэдную сувязь з Ротэрдамам, які з'яўляецца самым вялікім портам свету. Праўда, тэхнічны стан чыгункі і арганізацыя экспедыявання патрабуюць мадэрнізацыі, але патэнцыяльна яны канкурэнтназдольныя ў параўнанні з фрахтамі марскім шляхам.

Да распаду Савецкага Саюза ўздоўж згаданай восі працавала шмат сухіх партоў, між іншым таксама і для патрэб Савецкай Арміі, што была размешчана ва Усходній Германіі. Праўда, пасля аб'яднання Германіі ступень іх выкарыстання значна зменшилася, tym не менш гэта закансерваваны патэнцыял, падмацаваны кваліфікацыяй людзей і дэкапиталізаваным транспартна-экспедыцыйным абсталяваннем, якія па меры развіцця еўрапейскай

інтэграцыі і ажыўлення гаспадаркі Беларусі будуць зноў патрэбныя. У першую чаргу прадметам зацікаўленасці інвестараў і палітыкаў становіцца фрагмент, што злучае Берлін – Варшаву – Мінск – Москву, які патрабуе велізарных сродкаў. Таму ён быў падзелены на меншыя сегменты, рэалізацыя якіх раскладзена ў часе.

Для Беларусі згаданыя дзеянні можна бачыць у перспектыве рэінтэграцыі з Захадам ці палітычнай пераарыентациі, якая правільна ацэньвае ўтрыманне сіметрыі ў адносінах паміж Усходам і Захадам, а значыць, дасягнення стану своеасаблівай раўнавагі замест ранейшага дамінавання і падпарадкованасці гаспадарчых структураў цэнтралізаваным у высокай ступені асяродкам, што прымаюць рашэнні ў монацэнтрычнай гаспадарцы. Пераход ад філасофіі ўзброенай канфрантацыі да мірнага супрацоўніцтва звязаны з неабходнасцю дэмілітарызацыі галоўнага транспартнага шляху і прыстасавання яго да ўжытку шматлікім экспедытарамі, што спецыялізуецца на розных відах грузаў. Перадусім месца аднаго займаюць шматлікія экспедытары, што ўтрымліваюць вельмі разнастайны стандарт транспартных паслуг, якія харектарызуюцца высокай аператыўнасцю і эластычнасцю, цяжка дасягальнымі пры папярэдній сістэме.

Як і іншыя дзяржавы былога ўсходняга блока, Беларусь шукае формы супрацоўніцтва з Еўрапейскім Саюзам, прапануючы аўтэнтычную магчымасці экспансіі, а таксама гаспадарчага і культурнага развіцця. Распачатая сістэмная трансфармацыя разам з прыгаданай дэкларацыяй аб суверэнітэце стварае даватковыя шансы і выклікі. Улічаючы козыры, якія мае Беларусь, г.зн. развітую прамысловасць, кваліфікаваныя кадры, культурны плюралізм як вынік спалучэння элементаў расійскай культуры з арыенталізмам і заходніяй цывілізацыяй, галоўным чынам у гарадах, трэба чакаць узрастання яе ролі і значэння ў міжнародных сістэмах.

Названыя магчымасці ў пераважнай ступені залежаць ад лепшай гаспадарчай кандыцыі краіны. Розніца ў нацыянальным даходзе, што прыходзіцца на аднаго жыхара (НПБ – нацыянальны прадукт брута), вельмі вялікая. Напрыклад, у Польшчы ў параўнанні з Германіяй НПБ быў шмат разоў ніжэйшы, падобным чынам як у Беларусі ў дачыненні да Польшчы. А НПБ на душу насельніцтва ў Беларусі складаў толькі малую частку сярэдняга ўзроўню даходу ў Германіі. Аналагічныя разрывы былі зарэгістраваны таксама ў часы аб'яднання Заходній Еўропы. Таму з боку заможных краін існуе боязь значнага наплыvu людзей і капіталаў, які можа павялічыць адкрытыасць межаў.

Дзякуючы ўзмоцненаму іміграцыйнаму контролю такая боязь не знайшла пацверджання. Між тым вядома, што толькі дзякуючы паскарэнню гаспадарчага развіцця, паляпшэнню эканамічнай і сацыяльнай бяспекі, а таксама гарантый інвестарам стабільнага акружэння згаданыя прасторавыя разрывы будуць скарочаны. Вялікую ролю ў іх ліквідацыі павінна адыграть развіццё прыватнай прадпрымальніцкай дзейнасці, асабліва малых і сярэдніх фірмаў.

Нездавальняючая якасць чыгуначнага транспарту прыводзіць да таго, што дынамічна развіваецца аўтамабільны транспарт, а матарызацыя вядзе да зніжэння канкурэнтаздольнасці грамадскага транспарту. Таму назіраеца ажыўленне ў транзітных рэгіёнах уздоўж панеўрапейскіх і транскантинентальных шляхоў, што праходзяць праз Беларусь. Гэта палосы, у якіх канцэнтруеца гаспадарчая дзейнасць, а працэс рэструктурызацыі выяўляе значае ажыўленне ў прыватным сектары на лакальным узроўні.

Змяншаеца колькасць высыланых перасылак, адначасова павялічваеца значэнне якасці, надзейнасці і тэрміновасці ў дзейнасці транспартных фірмаў. З'яўляючца новыя тэхналогіі і формы ўпраўлення, арганізацыі працы паміж партнёрамі. Гэта — сімптомы свабоднага рынку і прагрэсуючай прыватызацыі, якія вядуць да большай прадуктыўнасці. Прыведзены ў дзейнне механізм канкурэнцыі прымушае да рэструктурызацыі. Тэхналогія і мабільнасць капіталу робіць практична магчымым вытворчасць выбранага тавару, яго часткі ў кожным месцы. Таннасць рабочай сілы ў краінах былога ўсходняга блока спрыяе пераносу сюды працаёмістай вытворчасці з складанымі тэхналогіямі, ствараючы карысныя ўмовы для распаўсюджвання інавацый, арганізацыі інкубатараў развіцця і г.д.

Захаднія фірмы шукаюць стабільных даходаў, што вынікаюць ад кампаратульнай перавагі, якую яны атрымоўваюць у параўнанні з канкурыруючымі з імі суполкамі. А вось усходнія фірмы прапануюць кампаратульную перавагу ў сферы коштавой вытворчасці, асабліва ў працаёмістай прадукцыі, атрымоўваючы ўзамен “ноў-хаў”, іншымі словамі адбываеца трансфер тэхналагічных, маркетынгавых ведаў, набыяння навыкаў дзейнасці на міжнародным рынке. Існуючыя адрозненні ўспрымаюцца замежнымі інвестарамі як патэнцыяльная магчымасць узрастання попыту, паколькі разрывы ва ўзроўнях жыцця паступова будуць знікаць пад уплывам самадзеючых грамадска-эканамічных механізмаў, уласцівых неадзінкам гаспадаркам.

Назіранні над працэсамі глабалізацыі сведчаць, што розніцы гаспадарчых узроўняў паміж краінамі, адкуль паходзяць фірмы, стымулюючы ўплываюць на рост прадукцыі. Гісторыя вучыць, што камбінацыі разнастайнага вопыту і патэнцыялаў развіцця, свабодны гандаль і абмен думкамі з'яўляюцца фундаментам доўгатэрміновых працэсаў росту і развіцця. У першыя перыяд вялікія фірмы дзейнічаюць асабліва экспансіўна, уводзячы радыкальныя і хуткія змены. Затое пазней шматнацыянальныя карпарацыі могуць аказваць стабілізуючы ўплыў на рэгіён, у якім яны знаходзяцца.

Галоўная транспартная вось Еўропы стварыла інфраструктурную паласу, што складаеца з міжгароднай дарожнай сеткі, якую складаюць адrezкі аўтадарод, дарог хуткага руху, тэлекамунікацыйныя магістралі, лініі святлаводаў, энергетычныя, а таксама сетка газаправодаў і нафтаправодаў. Усё пералічанае абсталіяванне патрабуе мадэрнізуючых інвестыцый і разбудовы ёмістасцей.

Эксперты Еўрапейскага Саюза згодныя ў ацэнках, што галоўным накірункам развіцця на кантыненце стане вось Усход – Захад. Да 2010 г. прадбачыцца трох-чатырохразовы ўзрост інтэнсіўнасці руху з Еўрапейскага Саюза на Усход. Улічваючы яго транзітныя характеристары і калідорнае палажэнне Беларусі, можна чакаць ажыўлення яе гаспадаркі, а таксама і іншых дзяржаў Цэнтральна-Усходній Еўропы.

У выпадку Беларусі згаданыя патокі павінны дадзіць шматразовы эффект з прычыны яе геапалітычнага становішча і неабходнасці папаўнення сегментаў транспартнай інфраструктуры, якія адсутнічаюць, першапачатковая аблігатація экспансію заходніяя гаспадарцы, а затым, па меры выраўнёўвання патэнцыялаў развіцця, гарманізацыі еўрапейскіх структур, якія ў імя агульнай карысці могуць функцыянуваць паводле прынцыпу злучаных сасудаў.

Акрамя таго, трэба дадаць, што пры вызначэнні трасаў многіх важных трубаправодных інвестицый сыравіннага характару, у будаўніцтве якіх зацікаўлена як Расія, так і Еўрапейскі Саюз, транзіт праз Беларусь бачыцца як найкарыснейшае геастратэгічнае вырашэнне. Сувязі Беларусі з Вышаградской групай ці Цэнтральна-Еўрапейскай ініцыятывай, робяць яе тэрыторыю свабоднай ад напружання, звязанага з магчымым выбарам праваслаўнага варыянта, што аддае перавагу Грэцыі і Сербіі, напрыклад пры экспарце расійскай электрычнай энергіі ў Італію, ці ісламскага выбару ў выпадку расійскага падземнага газу, траса якога пралягала б праз Турцыю і Македонію. Вядома, палітычных спекуляцый вакол указанных вырашэнняў нельга пераацэньваць з-за геапалітычнага размяшчэння Беларусі. Тым не менш увядзенне кампаратыўнага матыву дазваліе лепей бачыць козыры ўсходняга суседа Польшчы.

Эндагенічныя вызначальнікі геапалітычнага становішча Беларусі

Беларусь з'яўляецца прыкладам краіны, у якой вонкавыя вызначальнікі геапалітычнага становішча пераважаюць над вызначальнікамі ўнутранымі, г.зн. эндагенічнымі. Пра гэта сведчыць, між іншым, перыферыйнае месцазнаходжанне найвялікшых гарадоў, якія ўяўляюць сабой важныя цэнтры з міжнароднымі, рэспубліканскімі і рэгіональнымі функцыямі, што накладаюцца адна на адну. На гэтай падставе можна сцвярджаць, што гарадская сістэма насялення дастасавана да контактаў з сумежнымі дзяржавамі. Адначасова трэба падкрэсліць, што менавіта Беларусь мае іх на перыферыі сваёй тэрыторыі, калія межаў, а гэта робіць яе больш прывілеяванай у адносінах з суседзямі, лепш да іх падрыхтаванай.

Вось Усход – Захад, якая тут разглядаецца, з'яўляецца галоўным стрыжнем транспортнай паласы ў краіне, у цэнтральным пункце якой размешчана сталіца краіны Мінск, што ляжыць на скрыжаванні з шляхам, які вядзе з Украіны ў Літву. Дадзеная вось падзяляе тэрыторыю краіны на дзве часткі, з якіх паўночная, калісьці больш урбанізаваная і развітая, цяпер выразна страч-

вае дынаміку на карысць паднёвай часткі. У той жа час абедзве яны выразна саступаюць па тэмпах змен, што назіраюцца ў цэнтральнай частцы, якая чэрпае жыватворчыя імпульсы развіцця ў геаграфічным становішчы.

На такой падставе можна пайсці на рызыкі і сфармуляваць тэзіс, што ў выпадку Беларусі таксама выявілася больш агульнае правіла, якое праяўлецца ў Злучаных Штатах Амерыкі, Германіі. А менавіта: Поўдзень характарызуеца большай дынамікай развіцця, чым Поўнач. Апошняя прайграе ў спаборніцтве за новыя інвестыцыі, мадэрнізацыю, рэструктурызацыю з Поўднем, на які кіруюцца паток капіталу і міграцыя. Вылучаны тут тэзіс патрабуе дастатковай эмпрычнай праверкі, паколькі Гомель аказаўся ў абсягу заражэння ў выніку катастрофы на атамнай электрастанцыі ў Чарнобылі ў 1986 г.

Ранг Гомеля вырашае яго ключавое становішча ў дачыненні да згаданай восі побач з паралельным транспартным шляхам паўднёвую мяжу з Украінай і мерыдыянным — уздоўж усходняй мяжы з Расіяй, якія засяроджваюць больш паловы найбольшых гарадоў краіны. Акрамя таго, Гомель характарызуеца найбольшай лічбай прасторавых сувязей у параўнанні з іншымі беларускімі гарадамі.

Аслабленне гаспадарчых контактаў з Літвой і Латвіяй прыводзіць да таго, што адсутнічае сфармаваная транспартная магістраль у паўночнай частцы Беларусі — падобна тому, як гэта мае месца ўздоўж паўднёвой і ўсходняй дзяржаўных граніцы. Адноўленыя праз 50 гадоў Балтыйскія дзяржавы перажываюць сёння цяжкасці сістэмнай трансфармацыі, якія дадаткова ўзмацняюцца неабходнасцю адбудовы ўласнай нацыянальнай тоеснасці. Адсюль шмат лакальных сварак і канфліктаў. Між іншым, яны тычацца пралягання межаў, што ў канчатковым выніку не абяцае добрых адносін у бліжэйшы час. Перагляд найноўшай гісторыі патрабуе развагі і адмовы ад прэтэнзій, калі толькі ён мае служыць стварэнню канструктыўных перадумоў у міжнародным супрацоўніцтве. Сённяшняя краіны Балтыі настойліва імкнуцца навязаць контакты з Захадам, наладжваць гаспадарчыя сувязі з Скандинавіяй і здзяйсняюць поўную палітычную пераарыентацию.

Размяшчэнне вялікіх і буйных гарадоў Беларусі разам з транспартнымі магістралямі і накірункамі сувязей з'яўляецца прадуктам сучаснай гісторыі, вынікам расэння ў аб размяшчэнні самых буйных прамысловых і будаўнічых аб'ектаў у гады сацыялістычнай індустрыйлізацыі, а таксама стратэгічных расэнняў, што дыктуваліся тагачаснай дактрынай. У цэлым трэба канстатаваць, што яны спрычыніліся да ўзмацнення рэгіёна Цэнтральнай Беларусі і галоўной транскантынentalнай транспартнай восі.

У 1992 г. каэфіцыент урбанізацыі складаў 67 працэнтаў, гэта значыць, што больш за дзве трэці населеніцтва Беларусі складалі жыхары гарадоў. А адносіны населеніцтва Мінска да населеніцтва краіны складалі 16 працэнтаў.

Сталіца, што налічвае 1,6 млн. жыхароў, з'яўляецца адначасова галоўным прамысловым цэнтрам, а таксама цэнтральным культурным і навуковым асяродкам.

Падобны падзел функцый прайяўляеца таксама і ў гарадах, што з'яўляюцца рэгіональнымі цэнтрамі. Ступень канцэнтрацыі насельніцтва ў Мінску належыць ацэньваць як значную, паколькі Гомель, другі горад у краіне, не перавышае адной трэці велічыні сталіцы і знаходзіцца ў групе гарадскіх цэнтраў, што перавышаюць 500 тыс. жыхароў.

Праўда, праведзеная ў апошнія дзесяцігоддзі дэцэнтралізацыя прамысловасці спрычынілася да стварэння больш ураўнаважанай у прасторавых адносінах гарадской сістэмы расселення. Аднак рэгіональныя цэнтры захавалі дамінаванне прамысловых функцый над іншымі. Пачатак правядзення сістэмнай трансфармацыі і адносная слабасць прыватнага сектара выяўляюць недастатковы прагрэс у развіціі паслуговых функцый.

Погляд на карту Беларусі сведчыць, што Беларусь у прынцыпе валодае рэспубліканскай дарожнай сістэмай, якая злучае галоўныя гарады агульнарэспубліканскага і рэгіональнага значэння. Дарожная сістэма прыстасавана да ажыўленых трансгранічных і міжнародных контактаў, якія можна прадбачыць. У дачыненні да Расіі такімі гарадамі з'яўляюцца Віцебск, Орша, Магілёў і Гомель. У адносінах да Украіны гэта пераходы, для якіх “заплеччам” служаць Гомель, Мазыр, Пінск і Брэст. Праўда, лічбava гэта — адноўкаўская колькасці, але з пункту гледжання ролі, значэння, велічыні і інтэнсіўнасці руху яны непараўнаныя.

Галоўны транспартны калідор на заходзе на тэрыторыі Беларусі адкрывае трохсоттысячны Брэст, а на ўсходзе зачыняе малая Орша, што выконвае функцыю стратэгічнага транспартнага вузла, які з поўначы падтрымліваеца гаспадарчым патэнцыялам Наваполацка і Полацка, а таксама Віцебска, а з поўдня — праз Магілёў і Гомель. З прычыны значнай вагі гаспадарчых адносін з Расіяй дадзены калідор падвяргаецца расчлененню на некалькі спецыялізаваных паясоў ці звязак транспортна-камунікацыйнай інфраструктуры. Варта адзначыць, што для іх памераў вырашальнае значэнне мелі патрэбы Расіі як транскантынентальнай дзяржавы — адсюль агромністая працягласць тэрыторый, што выкарыстоўваюцца аб'ектамі, абсталяваннем і транспартным забеспечэннем.

Ад моманту ўвядзення дзяржаўнай мяжы паміж Беларуссю і Расіяй да канца мая 1995 г., калі дзейнічаў памежны кантроль, а рух адбываўся паводле скіслы ўсталяваных правіл, названая Орша стала з прычыны свайго паларажэння найважнейшым чыгуначна-дарожным пераходам, а шматкіламетровыя машынныя чэргі, што чакалі праверкі, былі сталым элементам краявіду. Тому часова была аслаблена роля Віцебска, важнага чыгуначнага вузла ў сувязях з Москвой, Санкт-Пецярбургам, Дзвінскам.

Цесная сувязь паміж унутранымі і вонкавымі вызначальнікамі геапалітычнага становішча Беларусі вядзе да таго, што міжнародная зацікаўленасць у паляпшэнні беларускіх злучэнняў успрымаеца як прыярытэтная для краіны. Гэты факт можна інтэрпрэтаваць як у катэгорыях адкрыласці Беларусі на імпульсы развіцця, што ідуць звонку, так і каб падвяргаць сумненню яе суверэнітэт. Аднак гэтае першае здаецца больш спрыяльным для міжнароднага супрацоўніцтва, чым садзейнічанне анахранічнаму пачуццю нацыяналізму, што скhляе да аўтархii.

У такім кантэксьце безумоўны прыярытэт набывае галоўная транспартная вось, якая ідзе праз Беларусь. Затое Берлін у сувязі з спробамі пераўтварыць яго ў сталіцу дзяржавы Цэнтральна-Усходній Еўропы, якія эфектыўна падтрымоўваюцца патэнцыялам эканамічнай магутнасці Германіі, поруч з шматразова прыгаданай магістраллю Берлін – Варшава – Седльцэ – Брэст – Мінск – Масква, зацікаўлены таксама ўвядзеннем у эксплуатацыю хуткаснай чыгуначнай сувязі на паўночным шляху, г.зн. Берлін – Шчэцін – Гданьск – Калінінград – Каўнас – Вільнюс – Мінск. Існуе шмат прадпасылак, каб ча-каць, што справа дойдзе да выкрышталізавання ў будучыні транспартнага пояса таксама ўздоўж згаданага шляху, аналагічнага з паўднёвым, што злучае Берлін – Вроцлаў – Кракаў – Львоў – Кіеў.

Расійскі энклаў у выглядзе Калінінграда кіруе праз Беларусь масавы транзіт, які на ўсходнім адрэзку перш за ўсё выкарыстоўвае галоўны транспортны калідор, каб затым спрычыніцца да ажыўлення сегмента на поўнач ад Мінска — да Вільнюса. Інтэнсіўная разбудова і развіццё Брэста пасля далучэння яго да БССР зрабіла з яго браму на Усход. Адначасова Гродна разам з гарадской агламерацыяй аказалася за галоўным транспортным калідорам — таксама як і Беласток з польскага боку. Гэта вынік мадэрнізуючых інвестыцый, зробленых для павелічэння праpusкнай здольнасці перавозак, скрачэння часу пераездаў, якія далі такім чынам плён.

Зроблены тут мной аналіз падпіадкаваны галоўнай паласе Усход – Захад, якая з-за цэнтральнага становішча Беларусі ва ўсходній частцы Еўропы не вычэрпвае праблемы. Не менш важныя іншыя магістралі, што вызначаюцца міжнароднымі злучэннямі, напрыклад, Варшава – Брэст – Гомель – Бранск – Масква; Санкт-Пецярбург – Віцебск – Магілёў – Гомель – Кіеў; Рыга – Вільнюс – Ліда – Баранавічы – Роўна – Львоў; Брэст – Кіеў; Рыга – Віцебск – Масква; Масква – Мінск – Гродна; магчыма Рыга – Віцебск – Масква. Кожны з пералічаных паясоў руху аўтадноўвае адначасова рэгіянальныя, рэспубліканскія і міжнародныя функцыі.

З гэтага пункту гледжання сістэма вузлоў у гарадской сетцы рассялення Беларусі надзвычай умішчальная, паколькі яна падверглася мадэрнізацыі разам з разбудовай прамысловасці і сацыялістычных гарадоў, праектанты якіх, як правіла, апераўвалі вялікім маштабам. У святле вырашэнняў на чыгунцы,

якой сёння аддаецца перавага і дзе масава зачыняюцца мясцовыя лініі, прызнаныя нерэнтабельнымі, можна прызнаць, што транспартная сістэма Беларусі адпавядзе крытэрыям сучаснасці. Адначасова яна выключная, паколькі вузлы, што знаходзяцца ў памежных рэгіёнах, не маюць перыферыйнага харектару, таму што сталіца існуе як адзіны рэспубліканскі цэнтр і размешчаны яны промнепадобна ці па перыметры. Дзякуючы гэтаму, як мы ўжо адзначылі, яны аблігчаюць пераадольванне гаспадарчых бар'ераў і абмежаванняў, якія суправаджаюць першую фазу трансгранічных контактаў.

Гарады Беларусі адыграюць важную ролю ў якасці ўнутраных вызначальнікаў геапалітычнага становішча краіны. Ва ўмовах узрастаючай міжнароднай канкурэнцыі паміж гарадамі за размяшчэнне галоўных міжнародных устаноў і гаспадарчых пачынанняў яны выяўляюць шматлікія якасці, што вынікаюць з іх месцазнаходжання і сувязей.

А ў выкарыстанні гэтага шанса вырашальнай будзе ступень паглыблення сістэмнай трансфармацыі. Тады, паводле ўзору іншых краін, можа наступіць мабілізацыя рэгіянальных патэнцыялаў развіцця і падтрымкі гаспадарча-грамадскай і культурнай сувязі паміж паасобнымі краінамі. Вядома, што функцыянальная сістэма рэгіянальных гарадоў і гарадоў рэспубліканскага значэння, добра звязаных з рэзервамі, стварае прывабнае гарадское асяроддзе, запэўняючы таксама раўнавагу паміж гаспадарчым ростам і прыродным асяроддзем.

Разгледжаныя геапалітычныя вызначальнікі становішча Беларусі ў Еўропе бачацца як фрагмент больш шырокага працэсу, што ахоплівае дзяржавы былога ўсходняга блока, якія становяцца прадметам мадэрнізацыйных захадаў рознай інтэнсіўнасці. Пабудова аўтастрады або альтэрнатыўнай хуткасці чыгункі Берлін – Варшава – Мінск – Масква становіцца адной з мэтаў палітыкі развіцця транс-eўрапейскіх транспартных калідораў, якія служаць развіццю эканамічнага партнёрства і стымуляцыі гандлю ў рамках Еўрапейскага Саюза. Інтэграцыя розных формаў транспорту і разбудова сеткі прадугледжвае працяг іх у напрамку Цэнтральна-Усходній Еўропы, што прынясе паўторнае ажыўленне шмат якім рэгіёнам.

Апрача таго, заўважаецца патрэба развіцця транс-eўрапейскіх электраэнергетычных сетак з той прычыны, што ўзрастае попыт на энергію ў дзяржавах Саюза пры адначасовым хуткім узросце попыту на заходнія прадукты ў краінах Цэнтральна-Усходній Еўропы, якая з'яўляецца ёмістым і малапатрабавальным рынкам збыту. У гэтых умовах Беларусь становіцца мостам паміж Еўропай і Расіяй. Таму было б мэтагодна, каб яна здабыла пазіцыю лідэра ў гэтых адносінах.

З 1 студзеня 1995 г. пачалі дзейнічаць пастановы аб адзіным еўрапейскім рынку, таму Еўропа разам з аўтаднанымі дзяржавамі набыла іншую форму. Адсюль націск на канкрэтныя дзеянні і праекты полі- і білатэральнага харектару, якія звязаны з неабходнасцю забеспечэння адпаведнай фінансавай і інтэлектуальнай падтрымкі, а таксама інтэнсіўнага маркетынгу. Неабходна

выкарыстоўваць міжнародныя фонды і ўстановы, а таксама ўводзіць у дзеянне агульныя стымулы развіцця.

Чакаеца, што Беларусь прадставіць на міжнародным форуме ўдакладненую і ўзаемазвязаную канцепцыю сваіх інтэрэсаў у Еўропе, указываючы, між іншым, на гаспадарчыя судносіны і сувязі разам з акрэсленнем перспектыв іх развіцця. Сфармуляванне такога бачання ў палярываным грамадстве — нялёгкая справа з той прычыны, што існуе падзел на русафілаў і русофобаў, а геапалітычнае становішча Беларусі знаходзіцца ў месцы, дзе скрыжоўваюцца шматлікія інтэрэсы, што робіць яе падобнай да Польшчы.

(*Пераклаў з польскай мовы Юрась Вацкевіч*)

Эдуард Дубянецкі (Мінск)

Ментальнасць беларусаў у кантэксьце інтэгральнай універсальнасці развіцця

Спецыфіка развіцця кожнага грамадства заўсёды абумоўлена ўздзеяннем разнастайных фактараў (дэтэрмінантаў). Прычым гэтыя дэтэрмінанты аказваюць свой звычайна неадназначны ўплыў не паасобку, а адначасова, у сукупнасці. Менавіта такое сукупнае ўздзеянне шматлікіх фактараў і прадвізначае ў канчатковым выніку агульны “вектар”, дынаміку развіцця як усяго соцыума, так і асобных індывідаў.

І тут варта падкрэсліць, што вельмі істотную ролю ў жыцці любога грамадства адыгрывае і т.зв. фактар ментальнасці (менталітэт), на які раней у айчыннай гуманістыцы і ў сацыяльнай практицы не звярталі фаткычна ніякай увагі. Таму цяпер прыкметна ўзрастаете навуковая актуальнасць і практичная значнасць усебакога, уважлівага даследавання такога складанага феномена, як ментальнасць (г.зн. светабачанне, спосаб мыслення) розных супольнасцей людзей, канкрэтнага чалавека.

Зыходзячы з гэтых абставін, паспрабуем зразумець асаблівасці менталітэту беларусаў у сучасны перыяд, асэнсаваць механізмы ўплыву на светабачанне асобных фактараў, высветліць яго ролю ў развіцці грамадства і выказаць некаторыя прагнастычныя меркаванні. Адразу адзначым, што пытанні аб сутнасці, вытоках, адметных рысах і гістарычнай эвалюцыі ментальнасці беларусаў закранацца, як правіла, не будуць, бо яны ўжо досыць падрабязна разглядаліся ў маіх ранейшых публікацыях¹. Навізна дадзенага даследавання

¹ Гл.: Дубянецкі Э. Менталітэт беларусаў: Спроба гісторыка-псіхалагічнага аналізу // Беларусіка=Albaruthenica. Мн., 1993. Кн. 2. С. 192–201; Яго ж. Унікальны менталітэт беларусаў // Беларуская думка. 1994. № 12. С. 6–11; Яго ж. Беларускі менталітэт: Вытокі і гістарычнае эвалюцыя // Беларусь: Гістарычны лёс народа і культуры. Мн., 1995. С. 95–98; і інш.

заключаецца найперш у тым, што праблема ментальнасці беларусаў асэнсоў-ваеца тут з прынцыпова новых метадалагічных пазіцый, з пункту гледжання канцэпцыі інтэгральнай універсальнасці развіцця (ІУР).

Упершыню аб распрацоўцы указанай арыгінальнай канцэпцыі было заяўлена ў кнізе “Таямніцы народнай души”, прысвечанай аналізу беларускага нацыянальнага характару². Згодна з канцэпцыяй ІУР, практычна ўсе з'явы, феномены як грамадскага, так і асабістага жыцця прама ці ўскосна, апасродкавана ўзаемазвязаны ў адну цэльнную, інтэгральную сістэму (інтэгральнайнасць). У той жа час усе такія з'явы ўсебакова ўзаемадзейнічаюць паміж сабой, эвалюцыя і накірунак развіцця асобных элементаў названай сістэмы адбываюцца звычайна неаднолькава, маюць розныя формы і праявы. Дык як жа можна ў агульных рысах высветліць спецыфіку і ролю ментальнасці ў кантэксле прапанаванай канцэпцыі?

У адпаведнасці з паствулатамі ІУР, на фармаванне і эвалюцыю ментальнасці (дарэчы, як і на развіццё многіх іншых працэсаў і з'яў) істотна і неадназначна, прама ці ўскосна ўздзейнічае шэраг самых разнастайных фактараў. Сярод апошніх можна, напрыклад, назваць такія, як касмічныя, кармічныя, біязнергетычныя, прыродна-геаграфічныя, біялагічныя, этнагенетычныя, экалагічныя, папуляцыйна-дэмографічныя, вытворча-эканамічныя, грамадска-палітычныя, этнапсіхалагічныя, канфесійныя, этнокультурныя, полаўзроставыя, сямейна-бытавыя, ірацыянална-містычныя, метафізічныя і яшчэ многія іншыя, часам практычна невытлумачальныя з пазіцыі сучаснага мыслення.

Як бачна, у прыведзены пералік уключаны, так бы мовіць, як зневінія (непасрэдна не звязаныя з канкрэтным чалавекам або групай людзей) фактары, так і ўнутраныя, прама абумоўленыя псіхалагічнымі і фізіялагічнымі асаблівасцямі індыividau. Акрамя падобнага аднанакіраванага ўздзеяння, сама ментальнасць, наадварот, таксама аказвае адпаведны ўплыў на сацыяльна-эканамічнае, палітычнае, культурнае развіццё грамадства, у значайнай ступені прадвізыначае паўсядзённае жыццё кожнага чалавека. Іншымі словамі, ментальнасць і ўсе феномены грамадскага і асабістага жыцця ўвесь час знаходзяцца ў стане дынамічных узаемаўпłyvaў, суадносіны і хараектар якіх натуральна мяняюцца ў часе і просторы. Паколькі грунтоўна і падра бязна апісаць усе гэтыя з'явы і ўпływy ў адной невялічкай працы немагчыма, спынімся толькі на некалькіх істотных аспектах праблемы, выкарыстоўваючы для пацвярджэння зробленых высноў вядомыя факты і падзеі.

² Таямніцы народнай души. Мн., 1995.

У апошнія гады Беларусь, як і многія іншыя краіны былой савецкай імперыі, ахапіў сістэмны, татальны крызіс. Увогуле, ён з'яўляецца заканамерным вынікам непазбежнага распаду любой таталітарнай, імперскай дзяржавы. Пры гэтым нават і ў посттаталітарны перыяд звычайна яшчэ доўгі час для немалой часткі насельніцтва застаецца ўласцівай т.зв. саветызаваная ментальнасць. Ментальнасць “таталітарнага” савецкага чалавека вызначалася, як правіла, прамернай заідзялігізаціяй (часам, праўда, пераважна паказной), бяздумнай верай у сацыялістычна-камуністычныя ідэалы і міфы, ваяўнічым атэізмам, схільнасцю да ўсялякіх ксенафобій, непрыхільнасцю да іншадумцаў, веруючых, іншаземцаў і г.д. Шматгадовая штучная саветызацыя ментальнасці нашых грамадзян досыць прыкметна паспрыяла ўзмацненню сярод часткі апошніх нежадання і нават боязі радыкальных змен у грамадскім жыцці, непазбежных эканамічных і палітычных пераўтварэнняў.

Такім чынам, агульнавядомая “інерцыйнасць” ментальнасці за дзесяцігоддзі панавання бальшавіцкіх уладаў была яшчэ больш узмоцнена, пра што, дарэчы, могуць сведчыць і зусім нядаўнія падзеі Беларусі. Моцная кансерватыўнасць, інерцыйнасць менталітэту беларусаў, у значнай ступені “навязаная” савецкай ідэалогіяй у мінульым, зараз становіцца адным з істотных фактараў супраціўлення карысным інавацыям у розных сферах жыццядзейнасці грамадства.

Менавіта такое ідэалагізаванае, палітызаванае і адарванае ад сусветных цывілізаваных нормаў светабачанне многіх грамадзян, найперш прадстаўнікоў вышэйшай улады, шматлікага чыноўніцтва, у канчатковым выніку прывяло да няўхільнага нарастання сацыяльнай энтропіі (меры неўпаратдакаванасці), сведчаннем чаго сёння з'яўляюцца паглыбленне эканамічнага крызісу, палітычнай нестабільнасці, складанасці нацыянальна-культурнага развіцця. Можна небеспадстаўна лічыць, што менталітэт “homo soveticus” за многія гады не эвалюцыянуваў, ускладняўся, а, наадварот, рэгрэсаваў, спрашчаўся. Якраз таму цяпер немалая колькасць нашых суайчыннікаў аказалася не ў стане адекватна ўспрыняць новыя абставіны жыцця і знайсці прымальныя шляхі выхаду з крызіснага становішча.

Ва ўмовах хуткіх жыццёвых перамен і выпрабаванняў у пэўным сэнсе т.зв. люмпенская, сервілісцкая ментальнасць не дазваляе многім людзям эффектыўна, самастойна вырашыць свае ўласныя праблемы, паспяхова прыстасавацца да незвычайных умоваў (зразумела, тут не ідзе гаворка пра сумленных бізнесменаў, прадпрымальнікаў, а таксама пра розных спекулянтаў, злачынцаў і г.д.). Паўсюдны, татальны хаос і заняпад натуральна выклікаюць незадавальненне, узмакняюць грамадскую напружанасць, афектыўнасць паводзін людзей, якія, не могучы знайсці выйсця з падобнай сітуацыі, нярэдка выяўляюць настальгічныя пачуцці, жаданне вярнуцца да старога, зневесці больш спакойнага і стабільнага жыцця. Іншымі словамі, старадаўняя звычка беларусаў

жыць па традыцыі, па законах продкаў і “старыны не чапаць”, у сённяшні час яшчэ больш актуалізуецца ў сувязі з дэстабілізуючымі працэсамі.

Вышэйпрыведзеная высновы яскрава пацвярджаюцца і падзеямі некалькіх мінулых гадоў, асабліва зусім нядаўняга часу. Яшчэ два-тры гады таму назад незалежныя сацыялагічныя даследаванні і апытанні сведчылі, што ў жыхароў Беларусі ёсё ж вельмі моцныя кансерватыўныя, настальгічныя арыентацыі (асабліва сярод сельскіх жыхароў і людзей старога ўзросту), а демакратычныя каштоўнасці, ідэі адкрытага грамадства, рыначнай эканомікі ўспрымаюцца даволі слаба. Тэндэнцыя да паглыблення падобных ментальных установак відавочна праявілася і ў час майскіх 1995 г. выбараў дэпутатаў Вярхоўнага Савета Рэспублікі Беларусь. Згодна з іх вынікамі, новаабранымі парламентарыямі сталі пераважна прадстаўнікі “кансерватыўных” партый (Аграрнай і партыі камуністаў) і беспартыйныя, многія з якіх блізкія па сваіх перакананнях да камуністаў і аграрыяў³.

Прыкладна пра такія ж тэндэнцыі можа сведчыць і дынаміка рэйтынгаў палітычных партый і рухаў Беларусі за апошнія гады. Падтрымка людзьмі дзвюх вядучых палітычных партый — Беларускага Народнага Фронту (БНФ) і Партыі камуністаў Беларусі (ПКБ) — на працягу 1991–1995 гг. даволі прыкметна вагалася ў немалой залежнасці ад “пераломных” грамадскіх падзеяў. Дарэчы, варта адзначыць, што ў адпаведнасці з сацыялагічным апытаннем тысячы рэспандэнтаў у 55 населеных пунктах Беларусі (даследаванне ахоплівала ўсе асноўныя сацыяльна-дэмографічныя групы насельніцтва) рэйтынг БНФ быў найвышэйшым у верасні 1991 г. (12,1 працэнта), а ПКБ — у той жа час — самым ніzkім (1,1 працэнта), што відавочна было звязана з наступствамі жнівеньскага путчу. Аднак у далейшым рэйтынг ПКБ паступова ўзрастаў, дасягнуўшы свайго піку пасля першых презідэнцкіх выбараў у верасні 1994 г. (13,4 працэнта), у красавіку 1995 г. быў 8,8 працэнта, тады як адпаведныя лічбы для БНФ складалі 10,6 і 11,1 працэнта⁴.

Адносны поспех камуністаў на апошніх выбарах у парламент і мясцовыя Саветы з’яўляецца, відаць, сведчаннем некаторага ўздыму цікавасці да камуністычнай ідэалогіі сярод пэўнай часткі беларускага грамадства (гэтая тэндэнцыя, дарэчы, заўважаецца і ў асобых іншых краінах). Астатнія частка насельніцтва Беларусі або стабільна падтрымлівае партыі демакратычнага накірунку, або ўвогуле праяўляе грамадска-палітычную абыякавасць, індыферэнтнасць. Аб немалой распаўсюджанасці падобнага індыферэнтызму да падзеі грамадска-палітычнага жыцця можна зрабіць выснову на падставе аналізу ўдзелу насельніцтва краіны ў рэферэндуме і двух турах выбараў дэпутатаў Вярхоўнага Савета ў маі 1995 г. Згодна з афіцыйнымі дадзенымі, у рэспубліканскім рэферэндуме 14 мая 1995 г. зусім не прымала ўдзелу 35,2 пра-

³ Гл.: Звязда. 1995. 8 чэрв.

⁴ Звязда. 1995. 17 мая.

цэнта ад агульнай колькасці грамадзян, якія мелі права ў ім удзельнічаць. У першым туры выбараў не прыйшлі на выбарчыя ўчасткі 35,3 працэнта ад усіх выбаршчыкаў, а ў другім яшчэ больш — 43,4 працэнта. Прычым у сельскай мясцовасці людзі галасавалі больш актыўна, чым у гарадах (напрыклад, у сталіцы рэспублікі на другі тур выбараў прыйшлі ўсяго 38,45 працэнта, тады як у, бадай, самай “малаурбанізаванай” вобласці краіны — Магілёўскай — 61,6 працэнта выбаршчыкаў)⁵.

Прыведзеныя вышэй лічбы пераканаўча пацвярджаюць, што ў Беларусі ў сучасны перыяд існуе досыць шматлікі “пласт” апалітычных, сацыяльна пасіўных людзей (каля трэці ад колькасці ўсіх грамадзян). Відавочна, што гэтыя прыкладна 2,5–3 млн. “вагаючыхся” людзей у перспектыве (пад уплывам розных фактараў) могуць дакладна самавызначыцца і тым самым істотна змяніць ужо звычайны “расклад” палітычных сіл у Беларусі. У той жа час электарат дзвюх асноўных грамадска-палітычных плыніяў — нацыянальна-дэмакратычнай і камуністычнай — за апошнія гады ў цэлым ужо сфармаваўся і з’яўляецца даволі стабільным, устойлівым. Так, колькасць прыхільнікаў першай плыні складае прыблізна 12–20 працэнтаў, што пацвярджае ёца адпаведнымі вынікамі першага тура прэзідэнцкіх выбараў (чэрвень 1994г.) і ўжо згаданага рэспубліканскага рэферэндуму. Менавіта ў межах гэтых 12–20 працэнтаў “знаходзяцца” як колькасць прагаласаваўшых на прэзідэнцкіх выбарах за Пазняка і Шушкевіча, так і сказаўшых “супраць” па ўсіх чатырох пытаннях рэферэндуму⁶. Пры гэтым найбольш паслядоўнікаў нацыянальна-дэмакратычных пазіцый пражывае ў гарадах (найперш у Мінску і абласных цэнтрах) і адносіцца пераважна да творчай інтэлігенцыі, служачых, вучнёўскай моладзі. У той жа час прыкладна такая ж колькасць прыхільнікаў камуністычных ідэй (далучаючы сюды і значную частку падтрымліваючых “агранікаў”) ахоплівае ў асноўным вяскову і частку гараджан, прадстаўнікоў чыноўніцтва, пенсіянераў, ветэранаў і інш.

Дарэчы, асаблівасці полаўзроставага складу насельніцтва (згодна з канцепцыяй ІУР) таксама аказваюць прыкметны ўплыў на ментальнасць наших грамадзян. Так, пэўны ўздым папулярнасці камуністычна-сацыялагічных установак можна вытлумачыць (адначасова з іншымі прычынамі) і тым, што, у прыватнасці, у складзе насельніцтва Беларусі надзвычай вялікі працэнт людзей старога, пенсійнага ўзросту — каля 15 працэнтаў, якія найчасцей, як вядома з узроставай псіхалогіі, маюць схільнасць да вяртання мінулага, “спакойных” савецкіх часоў, насталыню па гадах сваёй маладосці. Акрамя таго, як сярод гэтых людзей, так і ўсяго насельніцтва рэспублікі колькасна пераважаюць жанчыны (каля 54 працэнтаў). Такім чынам, “агульная сума” менталь-

⁵ Падлічана па: Народн. газ. 1995. 26 мая; Народн. газ. 1995. 8 чэрв.

⁶ Гл.: Свабода. 1994. № 25; Народн. газ. 1995. 26 мая.

насцей сталых людзей становіцца яшчэ больш інерцыйнай, кансерватыўнай паводле свайго характару, бо жаночая ментальнасць звычайна заўсёды вызначаеца некалькі большай прыхільнасцю да мінуўшчыны, нежаданнем радыкальных жыццёвых перамен. І якраз менавіта людзі старэйшага ўзросту праяўляюць у Беларусі, бадай, найбольшую грамадска-палітычную актыўнасць, у той час як настроеная больш дэмакратычна моладзь (яна складае прыкладна 19,5 працэнта ад усяго насельніцтва) і людзі сярэдняга ўзросту часцей праяўляюць абсэнтэзм, г.зн. абыякавасць, індыферэнтнасць да палітычных падзеяў.

Да таго ж нельга не заўважыць, што сярод старых людзей (у парапінанні з больш маладымі) няўхільна ўзрастает агрэсіўнасць, нецярпімасць да іншадумства і ўсялякіх навацый, што пацвярджасцца спецыяльнымі псіхалагічнымі даследаваннямі. У нашым грамадстве нарастанию многіх адмоўных з'яў (у тым ліку і ў сферы ментальнасці) "спрыяюць", відаць, і асаблівасці рэлігійнай сітуацыі ў Беларусі. Дзесяцігоддзі ваяўнічай атэстычнай пропаганды прывялі да моцнага ўкаранення ў свядомасць немалой часткі насельніцтва адпаведных бязбожніцкіх ідэй, што ў свою чаргу прыводзіла да апраўдання нецярпімасці, варожасці да вернікаў, да ўсялякіх іншадумцаў і г.д. Сучасныя апытанні паказваюць, што, напрыклад, на Гомельшчыне і Магілёўшчыне каля 80 працэнтаў людзей лічаць рэлігію, царкву ня маючымі для іх амаль ніякага значэння⁷. У Мінску прыкладна 15–20 працэнтаў жыхароў яшчэ і зараз залічваюць сябе за атэістаў. Акрамя таго, апошнім часам відавочна ўзрасло супрацьстаянне паміж прадстаўнікамі розных канфесійных супольнасцей (паміж праваслаўнымі і католікамі, сектантамі і г.д.).

Безумоўна, што на ментальнасць грамадзян прыкметна ўздзейнічаюць і асаблівасці іх расселення, прафесійных заняткаў, узроўню адукаванасці і матэрывальнай забяспечанасці, асобныя дэмаграфічныя, экалагічныя паказчыкі і да т.п. Спецыялісты-дэмографы сёння з трывогай адзначаюць, што на Беларусі з 1993 г. смяротнасць ужо перавысіла нараджальнасць, што ў перспектыве (калі гэтая тэндэнцыя не зменіцца) прывядзе да па старэння насельніцтва і яго паступовага вымірання. Наступствамі гэтага працэсу могуць стаць, з аднаго боку, павелічэнне колькасці прыхільнікаў кансерватыўных ідэй, а з другога, агульнае памяншэнне ліку носябітаў беларускай "прагрэсіўнай" ментальнасці. Прыкладна таму ж "садзейнічае" і адносна вялікая (32 працэнты) у парапінанні з многімі цывілізаванымі краінамі колькасць сельскіх жыхароў сярод насельніцтва Беларусі, ментальнасць якіх вызначаеца звычайна некалькі большай інерцыйнасцю, чым у гараджан, бо дынамічнае гарадскіе жыццё вымушшае апошніх хутчэй прыстасоўвацца, адаптавацца да новых грамадскіх рэаліяў. Хаця ў той жа час нарастанне сацыяльнай энтропіі больш моцна адчуваеца ў гарад-

⁷ Гл.: Наша Ніва. 1995. № 5.

скай мясцовасці (рост беспрацоўя, неўладкаванасці, злачыннасці і інш.). Таму далейшая урбанізацыя насельніцтва, якая набыла даволі прыкметныя памеры ў апошня дзесяцігоддзі, можа прывесці да ўзмацнення незадаволенасці існуючай сітуацыі якраз гарадскага насельніцтва. 68 працэнтаў насельніцтва, што пра жываюць у гарадах і гарадскіх пасёлках, амаль палова якога занята ў “дэградуючай” прымеславасці, значная частка якога знаходзіцца на мяжы галечы, у перспектыве можа стаць галоўным “носьбітам” супраціўлення сучасным неэфектыўным і непрадуманым нібыта рыначным пераўтварэнням. Ва ўмовах зніжэння жыццёвага ўзроўню (калі ўжо 6–7 млн. чалавек у Беларусі жывуць у беднасці або на яе мяжы) за апошня год-два некалькі павялічылася колькаць людзей, якія лічаць, што сёняшні рынак у Беларусі — гэта “дрэнна”. У 1995 г. толькі 26 працэнтаў грамадзян рэспублікі цвярджалі, што рынак — гэта “добра”, а 53 працэнты — “дрэнна”, тады як адпаведныя лічбы ў Славакіі складаюць па 42 працэнты, а ў Румыніі — ажно 71 і 21 працэнт⁸.

У абставінах паглыблення эканамічнага крызісу, палітычнай нестабільнасці і культурнага занядобу відавочна паглыбляюцца працэсы люмпенізацыі і маргіналізацыі грамадства. Вядома, што за некалькі мінульых гадоў прыкметна павялічылася і зараз працягвае ўзрастаць колькасць стала або часова беспрацоўных (па афіцыйнай статыстыцы ў маі 1995 г. па Беларусі іх налічвалася 109 тыс. чал., але рэальная лічба, відаць, значна вышэйшая), жабракоў, людзей без акрэсленага месца жыхарства, усялякіх злачынцаў, бадзяг і інш. Паколькі колькасць люмпенаў і маргіналаў няўхільна павялічваецца, то адпаведна і ментальнасць немалой часткі нашых суграмадзян з'яўляеца люмпенскай, маргінальнай, што, у сваю чаргу, можа так ці інакш паўплываць на ўзмацненне дэстабілізуючых тэндэнций.

Вышэйсказанае непасрэдна спрычыняеца да істотнага сацыяльнага рассланення сучаснага грамадства. Зараз у нашай краіне існуе сапраўдная бездань паміж, з аднаго боку, невялікай купкай багатых і шматлікімі беднякамі, а з другога, паміж высока інтэлектуальнай элітай і слабаадукаванымі, малакультурнымі людзьмі. Падобнай палярызацыі соцыуму, бадай што, няма ні ў адной з большеменш развітых краін свету. Пры гэтым бедная большасць насельніцтва нярэдка непрыхільна ставіцца да заможнай меншасці, таксама як людзі з вельмі абменжаваным кругаглядам з падазронасцю глядзяць на высокаадукаваных інтэлігентаў-інтэлектуалаў, дарэчы, як і наадварот. У той жа час свядома або падсвядома плебес, як лічыў Ул.Бехцераў, па адмысловых законах пераймання “падстройваеца пад патрыцыяў у большай ступені, чым наадварот … сельскія жыхары — пад гарадскіх болей, чым гарадскія пад сельскіх”⁹. У выніку атрымоўваеца, што адносіны паміж названымі рознымі сацыяльнымі сферамі най-

⁸ Гл.: Свабода. 1995. 25 чэрв.

⁹ Бехтерев В.М. Коллективная рефлексология. Пг., 1921. С.115.

часцей з'яўляюцца амбівалентнымі (дваістымі), аднак усё ж, як можна меркаваць, з тэндэнцыяй да перавагі ўзаемнай недаверлівасці і непрыхільнасці. Прыкладна тое ж самае назіраецца і ва ўзаемаадносінах паміж прадстаўнікамі розных полаўэрставых, прафесійных, этнічных катэгорый насельніцтва, а таксама прыхільнікаў розных палітычных партый і рухаў, шматлікіх грамадскіх арганізацый, супольнасцей, аўяднанняў (ад зарэгістраваных, звычайных да “экзатычных”, неафіцыйных). Іншымі словамі, у сучасны перыяд паглыбляеца палярызацыя, “разарванасць” ментальнасці нашых грамадзян, тады як у мінульдзі дзесяцігоддзі менталітэт жыхароў савецкай Беларусі быў значна больш “маналітны” (ідэалагізаваная савецкая ментальнасць).

Неадназначны і прыкметны ўплыў на дынаміку ментальнасці оказваюць і т.зв. экалагічныя фактары. На жаль, практычна з кожным годам у Беларусі пагаршаецца экалагічная абстаноўка, што знаходзіцца адлюстраванне ў нарастаючай забруджанасці паветра і вады таксічнымі рэчывамі, хімізацыі сельскай гаспадаркі і прамысловасці, нітрызацыі прадуктаў харчавання і г.д. Аднак самыя цяжкія наступствы, безумоўна, мае найвялікшая экалагічная катастрофа сучаснасці — аварыя на Чарнобыльскай АЭС. Сёння прыкладна 2,5 млн. чалавек (з якіх каля 600 тыс. дзяцей) пражывае ў радыяцыйна забруджанай зоне, г.зн. кожны чацвёрты жыхар рэспублікі падвяргае сваё жыццё немалой рызыцы. У выніку ўздзеяння гэтых неспрыяльных фактараў значна павялічылася колькасць усялякіх хранічных захворванняў (асабліва сярод дзяцей), зніжаеца сярэдняя працягласць жыцця, агульны імунітэт арганізма няўхільна разбураеца, дэфармуеца ўвесь генетычны код, генафонд народа. Менавіта нарастаннем экалагічных проблем у спалучэнні з вышэйапісанымі грамадскімі складанасцямі ў значнай ступені абумоўлена, напрыклад, паступовае пашырэнне сярод часткі насельніцтва алкагалізму, наркаманіі, таксікаманіі, прастытуцыі, злачыннасці і іншых негатыўных з'яў.

Нацыянальны склад насельніцтва таксама накладвае пэўны адбітак на агульны “вектар” эвалюцыі ментальнасці. Што датычыцца Беларусі, то на працягу апошніх дзесяцігоддзяў у агульным складзе насельніцтва паступова скарачалася колькасць асноўнага карэннага жыхарства — беларусаў, павялічвалася небеларускага, іншаземнічнага. Напрыклад, працэнт беларусаў сярод усіх насельнікаў рэспублікі за 30 гадоў з 1959г. па 1989г. скараціўся на 3,24 працэнта (з 81,1 да 77,86), а прадстаўнікоў усіх іншаземнічных супольнасцей адпаведна на столькі ж павялічыўся. Прычым найбольш узрасла колькасць рускіх — прыкладна на 5 працэнтаў (найперш з-за іх міграцыі на Беларусь), у той час як колькасць, скажам, яўрэяў, палякаў нават некалькі скарацілася¹⁰. Такім чынам, з цягам часу ментальнасць грамадзян краіны

¹⁰ Гл.: Национальный состав населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. М., 1991. С.88; Раков А.А. Население БССР. Мин., 1969. С. 126.

становілася, так бы мовіць, усё больш небеларускай, чаму ў пэўнай ступені паспрыяла і ўзмацненне дэнацыяналізацыі, моўнай асіміляцыі беларусаў у савецкі час. Пры гэтым, як сведчаць гістарычныя крыніцы, міжнацыянальныя ўзаемаадносіны маглі “вагацца” ад талерантных, добразычлівых да нейтральных і нават непрыхільных, праўда, праявы яўнай міжэтнічнай напружанасці, узаемнай адасобленасці і непрыхільнасці сустракаліся на Беларусі адносна рэдка. Асноўнымі прычынамі міжнацыянальных спрэчак, непараразуменняў з’яўляліся найчасцей складанасці, супярэчлівасці эканамічнага, палітычнага, рэлігійнага і этнапсіхалагічнага характару¹¹, таму ў сучасны перыяд пры далейшым нарастанні негатыўных з’яў не выключана магчымасць некаторага авбастрэння міжэтнічных контактаў.

Немалую ролю ў жыццяздзейнасці як усяго грамадства, так і асобнага чалавека адыгрываюць і асаблівасці агульнага стану нашай біясфery і т.зв. псіхасфery. Відавочна, што ёсьць адпаведныя падставы казаць пра своеасаблівае “забруджванне” гэтых важных сфераў чалавечага існавання. Досыць моцная біялагічная энергетыка (біяннергетыка) нашых у многім атручаных, забруджаных лясоў, палёў, водаў, паветра і ўсёй прыроднай абалонкі па прынцыпе адваротнай сувязі (нібы ў адказ на неразумную дзеянасць чалавечства) яшчэ больш “забруджвае” і без таго ўжо прыкметна ачарсцвелья сэрцы і душы людзей. Відаць, у адпаведнасці з вядомым законам кармы, які праводугледжвае прямую залежнасць жыцця кожнага чалавека ад яго мінульых дзеянняў, думак і пачуццяў, усё нашае грамадства цяпер пакутуе, расплачваеца як за свае ўласныя грахі, так і за ўчынкі сваіх папярэднікаў. Так, у гісторыі нашага народа было надзвычай многа ўсялякіх неверагодных выпрабаванняў і пакут (мажліва, яны будуць і яшчэ), аднак, з другога боку, такі пакутніцкі, кръжовы шлях у рэшце рэшт павінен прымусіць многіх людзей устряпянуцца, ачысціць свае думкі і пачуцці, усю “забруджаную” ненавісцю, агрэсіўнасцю, бязбожніцтвам, заганнасцю псіхасферу і крочыць далей па шляху духоўнага самаўдасканалення і свабоднага самаразвіцця.

Такім чынам, у адпаведнасці з канцэнтрычнай ГУР ментальнасць (як і практычна ўсе іншыя з’явы) з’яўляецца шматфактарным феноменам, г.з.н. так ці інакш залежным ад адначасовага ўплыву многіх фактараў, частка якіх была вышэй апісана. Таму і надалей даследаваць ментальнасць заўсёды неабходна комплексна, улічваючы неадназначнасць дынамічнага ўздзеяння на яе шматлікіх дэтэрмінантаў. Такі сістэмны, інтэгральна-універсальны падыход да аналізу любой з’явы дазваляе пазбегнуць аднабаковасці, павяrhoўнасці, зразумець усю глыбіню і складанасць узаемаўплываў, разглядаць працэсы не

¹¹ Гл. напр. : Беларускі дзяржаўны архіў (БДА), ф. 701, вол. 1, спр. 74, арк. 12; спр. 78, арк. 37; спр. 92; арк. 193–194; ф. 782, вол. 1, спр. 2, арк. 28; спр. 6, арк. 31–32; Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (НАРБ), ф. 4, вол. 2, спр. 60, арх. 230, вол. 7, спр. 101, арк. 56, 139; спр. 282, арк. 19, 33; спр. 221, арк. 4, 12, 16; і інш.

ў статьцы, а ў дынаміцы, развіцці (улічваючы пры гэтым, што эвалюцыя часам можа змяняцца інвалізуючай і наадварот). Прапанаваная канцэпцыя ГУР арыентуе даследчыка на неабходнасць яго сапраўды універсальнай падрыхтоўкі, уважлівае вывучэнне апублікованых і архіўных крыніц, азнаямленне з рознымі іншымі філасофскімі эзатэрычнымі тэорыямі, іх адпаведнае асэнсаванне і творчае прымяненне. Іншымі словамі, згодна з канцэпцыяй ГУР як развіццё ўсяго Сусвету, так і грамадства, асобнага чалавека разглядаеца заўсёды цэласна, сістэмна, “дынамічна”, ва ўніверсальнай ўзаемазалежнасці, падкрэсліваючы пры гэтым і наяўнасць глыбінных, невытлумачальных таямніц быцця, да разгадкі якіх мы заўжды павінны імкнуцца, але якія ў той жа час, напэўна, ніколі не будуць разгаданы поўнасцю...

Райнер Лінднер (Цюбінген)

Нязменнасць і змены ў постсавецкай гісторыяграфіі Беларусі

Уводзіны

Беларусь стала прадметам даследаванняў многіх розных спецыялістаў свету. Цяпер прыйшоў спрыяльны час для абмеркавання гісторычных праблем. Святкаванне 50-гадовага юбілею Перамогі над фашизмам, здавалася б, закончыла пачаты яшчэ ў 1989 г. працэс, накіраваны на пераадоленне антаганізму Усход – Захад. У гэты дзень гісторыя ХХ ст. на нейкі момент стала жаданай тэмай дыскусіі амаль ва ўсёй Еўропе.

З нагоды 8-га мая, каб высветліць значэнне гэтага дня, адбылася сур’ёзная дыскусія гісторыкаў, публіцыстаў і палітыкаў Германіі. Гэта дыскусія, пачатая нацыянал-кансерватыўнымі коламі, мела на мэце па-новаму асэнсаваць падзеі вайны, прадыскутаваць “амбівалентнасць” 8-га мая, парыўнаны тэрміны “вызваленне” і “капітуляцыя”, перыяды дыктатуры фашизму і высылення нямецкага насельніцтва з Усходній Прусіі, Сілезіі і г.д. Але такім чынам пераблытаўся прычыны і наступствы вайны.

Маскоўскія палітыкі, накшталт міністра абароны, мелі свае мэты ў дзень юбілею. З аднаго боку, ім неабходна было рэабілітаваць страчаную ўладу; з другога, гэта з’явілася свайго рода саматэрапія імперыі, аслабленай унутранымі і зневнімі крызісамі. Патрабавалася стварыць адэकватную карціну гісторыі стагоддзя і пераканаць у яе праўдападабенстве не толькі сябе, але і цікаўную, асцярожную замежную публіку. Помнікі, узведзеныя да юбілею, падагравалі і ўзнаўлялі амбіцыйнасць у стварэнні новай гісторыі Расіі.

Таму тым больш прыцягальна ідэя вывучэння гісторыяграфіі і гісторычнага малюнка ўсходненеўрапейскіх краін, нашчадкаў былога Савецкага Саюза (БСС). Захаднія гісторычнае мысленне да гэтага часу “пакутуе” памыл-

ковасцю ўяўленняў пра нярускія нацыянальнасці, што ўваходзілі ў склад ССРУ. У нас пакуль даволі мала вядома пра Беларусь. Толькі з нядайнага часу пачаліся больш глыбокія даследаванні па яе гісторыі, паліталогіі і лінгвістыцы¹. Акрамя таго, ужо дзеянічаюць ініцыятывы, якія сістэматызуюць вынікі даследаванняў беларускіх вучоных².

У сваім дакладзе я хацеў бы спыніцца на пытаннях бесперапыннасці і зменлівасці ў беларускай гісторыяграфіі, у грамадскіх навуках. Я дазволіў сабе за-сяродзіцца на некаторых метадычных пытаннях і ў канцы зраблю кароткі па-раўнальны аналіз “Нарысаў гісторыі Беларусі”³. Асноўны тэзіс, які вынікае з па-раўнання дадзенай працы Інстытута гісторыі Акадэміі навук Беларусі і “Гісторыі БССР” 1961 г.⁴, заключаецца ў tym, што гісторыяграфія Беларусі, як і гісторыяграфія краін БСС, харктарызуеца нязменнасцю. Канец гісторыі Расійскай або Савецкай імперыі з'явіўся пачаткам сістэматызацыі нацыянальных проблем нярускіх нацыянальнасцей. Відавочна, раней напісанне гісторыі гэтых нацыянальнасцей і ў метадычным, і ў тэрміналагічным аспектах было ізаляваным і залежным. Што ж датычыцца сённяшняй сітуацыі ізаляванасці і залежнасці гісторыяграфіі, то яна яшчэ не пераадолена.

Гісторыя і палітыка

Ва ўсе часы і ў кожным грамадстве гісторыяграфія падпрадкоўваеца палітыцы. Змястоўнасць гісторычнага аналізу суадносіцца з дынамікай палітычнага развіцця дзяржавы, або, як заўважаеца з 1989 г. — і кантынента. Вялікія часіны гісторыяграфіі наступаюць у моманты распаду імперый, падобна ССРУ, ці ў моманты змен, што адбываліся ў Германіі, якая паводле польска-нямецкага дагавора аб межах 1991 г. існуе як дзяржава з прызнанымі межамі. Гэта — часы пераходу, калі паняцце гісторыяграфіі мае павышанае значэнне, калі аднолькава выяўляюцца кампетэнтны аналіз і прадузятае міфалагізаванне⁵.

¹ Пра тэмы дысертаций, якія пішуць цяпер у нямецкамоўнай прасторы па Беларусі гл.: Lindner R. Neue Forschungen zu Weissrussland // Zeitschrift für Geschichtswissenschaften. (1994) N.3. S. 257; Банькоўская М. Цюбінгенскі калекціум па беларусістыцы // Культура. 1994. 9 сак.

² Першая навуковая канферэнцыя па гісторыі Беларусі ў Германіі, у якой прымалі ўдзел дзесяць вучоных з Мінска, адбылася ў сакавіку 1995 г. у Кенігштайн/Тайнус, гл.: Henggi B. Weissrussland sucht seine Geschichte: Interpretationen im Dienste der Politik // Neue Zürcher Zeitung. 1995. 24 April. S. 3.

³ Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994–1995. Ч.1–2.

⁴ История БССР. Мн., 1961. Т. 1–2.

⁵ Brunn G. Historikal Consciousness and Historikal Myths // Kappeler (A). The Formation of National Elites. Aldershot; New-York, 1992. = Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940. Vol.6. P. 327–338. Аб праблеме “вынаходніцтва гісторыі” заходняй гісторыкі пісалі даволі многа: Anderson B. Imagined Communities. London, 1983; Gellner E. Nations and Nationalism. Oxford, 1983; Hobsbawm E.

Што датычыцца постсавецкіх утварэнняў, у тым ліку і Беларусі, неабходна прызнаць феномен, тыповы для постімперыяльных пошукаў. Своеасаблівасць гісторыі, непаўторны след народа вызначающа ex negativo. Назіраюцца “нацыяналізацыя”, адчужэнне ад гісторыі суседзяў — як вынік перманентнай інтэграцыі, якая асабліва ўласціва сучаснай гісторыі Беларусі і Украіны. Чым на-пружаней гісторыя залежнага ці асіміляванага народа, тым больш гісторыкі імкнуцца несвядома ствараць штучную бесперапыннасць гісторыі. У нешматлікіх метадалагічных разважаннях беларускіх гісторыкаў сёння ўпершыню падкрэсліваецца, што нацыянальная гісторыяграфія Беларусі развіваецца ў бок несвядомага ці свядомага “фармавання” нацыянальнай гісторыі⁶.

Беларускія гісторыкі, як і савецкія ўвогуле, чые даследчыцкія інтарэсы ўвесь час вызначаліся палітычнай сітуацыяй, стаяць сёння перад дылемай. Палітычнае развіццё дзяржавы, як і свядомасць большасці насельніцтва, пакуль немагчыма прывесці да кансенсуса з так званай нацыянальнай канцэпцыяй⁷. Палітычнае развіццё ажыццяўлялася, можна сказаць, анацыянальна. У Беларусі склалася пагрозлівая сітуацыя, калі палітыка і гісторыяграфія могуць пайсці асобнымі шляхамі, што не характэрна для Украіны і Рэспублікі. Такім чынам, у будучыні належыць чакаць цяжкасцей у публіцыстычнай транспарацый і ў фінансавай падтрымцы нацыянальнай гісторыяграфіі ў краіне.

Гісторыя і метад

Паток часопісаў, энцыклапедый, манаграфій і рэпринтных выданняў сведчыць пра адраджэнне нацыянальнай гісторыі. Але стала відавочным, што гісторычная навука пасля столькіх гадоў уніфікацыі не дужа імкнецца да развіцця новых канцэптуальных і метадалагічных інавацый. Хутчай, яна спрабуе адпавядаць патрабаванням рынку, перажыўшы гісторычнае асветніцтва, наплыў новай літаратуры і папулярных нарысаў па гісторыі.

Больш таго, развал Савецкага Саюза прывёў да дыскрэдытацыі марксісцкай гісторыяграфіі і ў Беларусі. У выніку давялося адмовіцца і ад былых тэма-

The Invention of Tradition, Cambridge, 1983; Hobsbawm E. Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality. Cambridge, 1990. Аб развіцці нацыянальнай самасвядомасці ў беларусаў у сувязі з гэтымі тэорыямі гл.: Osterrieder M. Von der Sakralgemeinschaft zur modernen Nation: Die Entstehung eines Nationalbewußtseins unter Russen, Ukrainern und Weißenruthenen im Lichte der Thesen Benedict Andersons // Schmidt Hartmann E. Formen des nationalen Bewußtseins im Lichte zeitgenössischer Nationalismustheorien. München, 1994. S. 197–232.

⁶ Сагановіч Г. Нацыянальнасць гісторыі як навукі // Беларускі гісторычны агляд. 1994. № 1. С. 11.

⁷ Lindner R. Nationsbildung durch Nationalgeschichte: Probleme der aktuellen Geschichtsdiskussion in Weißrussland // Osteuropa, (1994). N. 6. S. 578–590; Sahm A. Politische Konstruktionsversuche weissrussischer Identität: Zur Bedeutung des Rückgriffs auf Geschichte für die unabgeschlossene weissrussische Nationsbildung // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (JFGOE). 1994. N. 4. S. 541–561. (Пераклад гэтага артыкула гл.: Нёман, 1995. № 5).

тычных задач у даследаваннях, якія ставіла па-пазітывісцку трактаваная тэорыя фармацыі. Гісторыя рэвалюцыі і сацыялістычнага развіцця больш не вызначае, такім чынам, спектр навуковых проблем гісторыяграфіі. Яны вызначающе гісторыяй беларускай нацыі ці, дакладней, беларускага народа.

Такая падвойная пераарыентацыя — у метадычным і тэматычным аспектах — відаць, адпавядала палітычнай кан'юнктуры і кан'юнктуры нацыянальнага рынку апошніх гадоў. І тут, дарэчы, хаваецца памылка. Ні марксісцкі сацыяльна-навуковы аналіз, які выкарыстоўваючы на Захадзе да гэтага часу, ні гісторыяграфія рэвалюцыі і камуністычнай партыі не з'яўляюцца прычынай памылковага кіраўніцтва навукай. Галоўную ролю тут адыграла прэтэнзія на метадычную і тэматычную выключнасць, г.зн. монакультура савецкай гісторыяграфіі, ад якой гісторыкам давялося адмовіцца ў канцы XX ст.

Замена аджылай канцэпцыі не прывядзе да пашырэння “глебы” гісторычнага аналізу. Не дапаможа пераадолець крызіс гісторычнай навукі і ацэнка, якая падзяляе нацыянальнае мінулае на карыснае і бескарыснае. Калі гаварыць пра крызіс, найменшую ролю тут маюць колькасць публікаций і ўмовы рынку. У гэтай галіне беларускім гісторыкамі і выдавецтвамі, энцыклапедыстамі і арганізатарамі канферэнций за апошнія чатыры гады было дасягнута неверагодна многа. Гаворачы пра крызіс, неабходна мець на ўвазе крызіс метадычнага дыскурса.

Па-першае, гэта сведчыць, што гісторыі толькі ў выключных выпадках будуть вучыцца свайму рамяству нанава. Міжнародны даследчыцкі ландшафт, нягледзячы на наяўнасць адпаведных заходніх часопісаў, усур’ёз не ўспрымаецца. Недастаткова і гатоўнасці вывучаць еўрапейскія навуковыя мовы для стварэння агульнага поля дзейнасці.

Па-другое, у Беларусі, як і на Украіне⁸, мала ўспрымаюцца спробы заходніх спецыялістаў праводзіць розныя тыпы даследаванняў, напрыклад, квантыфікацыйныя метады, што выкарыстоўваюцца на Захадзе з 70-х гадоў з своеасаблівымі вынікамі. Адсутнічае парыўнальны падыход, які аб’ядноўваў бы блізкія тэматычныя вобласці і забяспечваў ўзаемазвязанасць. Побач з аналізам каранёй гісторыі мала праводзіліся інтэрдысцыплінарныя, сацыялінгвістычныя, псіхасацыяльныя, менталітэтныя даследаванні. Прадстаўнікі грамадскіх науک Германіі і Паўночнай Амерыкі вялі з гэтай нагоды доўгія дэбаты. Напісанне хаця б адной магістральнай працы на такую тэму прынесла б вялізную карысць, не дазволіла б паўтараць памылкі заходніх вучоных.

Гетэрагеннасць гісторыі беларускіх тэарэтыкаў патрабуе асаблівай разнастайнасці метадычных падыходаў. Акрамя таго, неабходна ўлічыць, што на

⁸ Пра сітуацыю ў украінскай гісторыяграфіі гл.: Subtelny O. Die gegenwärtige Situation der ukrainischen Historiographie: Ein Überblick // Hausmann G., Kappeler A. (Hrsg.). Ukraine: Gegenwart und Geschichte eines neuen Staates. Baden-Baden, 1993. S. 350–369.

гэтай тэрыторыі існавала і існуе не толькі гісторыя беларусаў. Таго ж патрабуе інтэрферэнцыя культур, рэлігій, нацыянальнасцей, моваў і ідэалогій. Супрацьстаянне мікра- і макраўзроўняў, этнічных, рэлігійных і культурна-сацыяльных унутраных аб'яднанняў у рамках вялікіх дзяржаўных саюзаў або імперый патрабуе параўнальнага вывучэння на мікраўзроўні. Асаблівую ўвагу належыць зварнуць на вывучэнне гістарычнага ўдзелу і ўплыву розных нацый — ці то яўрэі, ці то татары⁹. Правядзенне асобных даследаванняў, якія дапамогуць вызначыць адметнасць тэрыторыі як пераходнага ўтварэння, як культурнай прасторы, было б вельмі мэтазгодным.

“Нарысы гісторыі Беларусі” як прыклад

Названая праца ўяўляе сабой нарматыўнае даследаванне па гісторыі беларускага народа, прадстаўленае аўтарскім калектывам акадэмічнага Інстытута гісторыі, што ўвогуле адпавядае напрамку гістарычнага вывучэння. Не пакідае сумненняў, што аўтары засвоілі мноства новых крыніц і асэнсавалі вялікую колькасць матэрыялу. У аснову апісання была пакладзена новая ідэалагічная перспектыва. Назіраецца зусім новы падыход да ацэнкі некаторых слізкіх пытанняў гісторыі Беларусі. Дзякуючы сваёй змястоўнай насычанасці книга істотна дапамагае ў арыентаванні.

Аднак з пункту гледжання гістарыяграфіі і метадалогіі ў книзе няма нічога новага. Імкненне да аўтактыўнай ацэнкі гісторыі прывяло да развіцця новай “нацыянальнай канцэпцыі”, што можа прывесці да звужэння перспектывы (як раней — “марксісцка-ленінская канцэпцыя”). Параўноўваючы стары падыход у напісанні гісторыі Беларусі з новым, можна выдзеліць трох ключавых проблем.

Кампазіцыя. І ў дадзеным выданні, і ў “Істории БССР” (1961) 1917 г. з’явіўся кульмінацыйным пунктам у гісторыі, водападзелам эпохі старой і новай. Прывчым не прыведзены ніводны пераканаўчы аргумент, чаму ж была выбрана менавіта гэтая дата. Прычына краецица, хутчэй за ўсё, у наяўнасці багатых матэрыялаў па савецкім перыядзе, для выкладання якіх спатрэбілася б напісаць асобную книгу. Перыядызацыя книгі з’яўляецца вельмі важным сведчаннем пра падыходы гісторыкаў.

Тэрміналогія. У выкладанні аддаецца перавага традыцыйным паняццям. Тэорыі сацыялістычнай фармациі роднасныя, напрыклад, такія паняцці, як “феадалізм”, “класавае грамадства”, “масавы рух”, “барацьба за нацыянальнае вызваленне”, “гістарычнае заканамернасць”, “рэвалюцыйная сітуацыя”. У апісанні гістарычнага лёсу беларускага народа, яго “цяжкай” і “поўнай тра-

⁹ Упершыню ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі нядаўна быў выдадзены зборнік аб яўрэйскай культуре: Беларусіка = Albaruthenica: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі “Яўрэйская культура Беларусі і яе ўзаемадзеянне з беларускай і іншымі культурамі”. Мн., 1995. Кн. 4. С. 3–235.

гізму гісторыі” пераважаюць такія маралізатарскія паняцці, як “цяжкі лёс”, “мудрасць і гераізм” і г.д. З другога боку, атрымалася, што назвы станоўчых перыяду, як, напрыклад, новая эканамічная палітыка, пішуцца без двукосся, а тэрміны для абазначэння тых перыяду, да якіх гісторыкі ставяцца больш адмоўна, пішуцца, наадварот, у двукосі (напрыклад, “ваенны камунізм”). Тэрміналагічныя і графалагічныя асаблівасці, якія тут кідаюцца ў очы, наўрад ці могуць прыхаваць пэўную селектыўнасць уяўленняй.

Інтэрпрэтацыя. Можна адзначыць некалькі мадэлляў інтэрпрэтацыі, якія вар’іруюцца ў розных месцах і якія павінны адлюстраваць “нацыянальную канцэнцыю” за кошт, відаць, адмежавання ад гісторыі іншых народаў.

Ключавыя паняцці інтэрпрэтацыі наступныя: “Еўропа” (чатыры вызначэнні, што паказваюць на прыналежнасць Беларусі да Цэнтральнай Еўропы), “Дзяржайнасць” (найчасцей у сувязі з перавагай Беларусі і беларускай культуры ў Вялікім Княстве Літоўскім), “Беларуская нацыя” (працэ яе фармавання паказваеца як “заканамерны”). Гэта значыць, як раней савецкія даследчыкі стваралі гісторыі на аснове фармацыйнай тэорыі і рэвалюцыйнага руху, так сёння гісторыкі нацыянальнай канцэнцыі ствараюць гісторыі на аснове “заканамернасці” нацыянальнага развіцця.

Прыведзеныя прыклады даволі выразна дэманструюць, з якімі пытаннямі сутыкаецца ўважлівы чытач. Тым больш уражвае, што ў вас ніхто глыбока не ўспрымае заходняе даследаванні па гісторыі Беларусі, Літоўскай дзяржавы, Расійскай імперыі, Савецкага Саюза, сталінізму, нацыянальнай палітыкі і г.д.

Рэзюме

Развіццё гісторыографіі без сумнення мае гісторычныя і палітычныя перадумовы і абставіны. Амаль стогодовая беларуская гісторыографія нарадзілася ва ўмовах Расійскай імперыі. Яна не ўвабрала традыцый Асветніцтва і гісторычна-філософскія дыскурсы XIX ст. Яна развівалася на аснове данавуковых заняткай аматараў і патрыётаў. Як і гісторыографія ўсіх недамінуючых народаў, яна ў дасавецкі перыяд і, часткова, да канца 20-х гадоў была ў пошуках гісторычнай бесперапыннасці і нацыянальнай самайдэнтыфікацыі народа, які жыў на тэрыторыі тагачаснай Беларусі.

Пасля пачалася саветызацыя або русіфікацыя розных нацыянальных гісторый, у тым ліку і беларускай нацыянальнай гісторыі. Да развалу Савецкага Саюза не змяніліся змястоўныя, метадалагічныя і тэрміналагічныя мадэлі інтэрпрэтацыі. Нават праз пяць гадоў пасля змен большасць гісторыкаў працягваюць працаваць звычным спосабам, зразумела, пры жудасных матэрыяльных і адпаведна ментальных умовах.

Самае цікавае заключаеца, на мой погляд, у тым, што да гэтага часу існуе культурна-гісторычнае розніца паміж заходнімі і ўсходнімі відамі гісторыяграфіі. На тэрыторыі ўсходнеславянскай часткі СССР (Расія, Украіна, Беларусь) гісторыя

рыяграфія нараджалася з дзвюх крыніц: народнай філасофіі тыпу Гердэра і традыцый праваслаўя. Апошняе ўласціва народу як калектыўнаму індывідууму, што крочыць пакутніцкім шляхам Хрыста. Пакуль гэты цярністы шлях апісваецца падобна да рэлігійных тэкстаў маральнымі катэгорыямі, да тых часоў гісторыяграфія ў дадзеных краінах прадугледжвае апераванне паняццямі маралі і лёсу.

Маё супрацьпастаўленне дзвюх філасофій не нясе ў сабе ацэнкі. Менавіта як прадстаўнік нямецкай нацыі, якая не адзін раз азмрочвала гісторыю беларусаў, палякаў, яўрэяў, рускіх, я не карыстаюся ацэнкамі. Аднак як беларусіст-энтузіяст я хацеў бы зрабіць уклад у дыскусію пра будучыню сучаснай беларускай гісторыяграфіі.

(Пераклаў з расійскай мовы Эдуард Дубянецкі)

Павел Церашковіч (Мінск)

Палескі рэгіяналізм у святле сацыялогіі

Сацыялагічнае даследаванне, праведзеное ў жніўні-кастрычніку 1993 г. Беларускім інстытутам праблем культуры, істотна ўдакладняе ўяўленні пра этнічную самасвядомасць, этнакультурныя і этналінгвістычныя арыентацыі насельніцтва Палесся.

Даследаванне было задумана такім чынам, каб высветліць суадносіны афіцыйнай (пашпартнай) належнасці і рэальнай самасвядомасці жыхароў Палесся, прасачыць межы пашырэння і ступень актыўнасці агульнанацыянальнай (“беларускай”), рэгіянальнай (“палескай”), лакальнай (адміністрацыйна-тэрытарыяльнай) і мікралакальнай (вяскова-абшчыннай) самасвядомасці.

З 1568 апытаных паводле пашпартта аказалася 94,4 % беларусаў, 3,0 % рускіх, 1,8 % украінцаў, 0,7 % палякаў, 0,1 % прадстаўнікоў іншых этнасаў. Гэта прыкладна адпавядае этнічнай структуры насельніцтва Палесся.

Аналіз вынікаў даследавання дазваляе сцвярджаць, што дамінуючай формай этнічнай ментальнасці з’яўляецца агульнанацыянальная свядомасць (“беларусы”). Беларусамі сябе лічаць 89,7 % усіх рэспандэнтаў або 95,0 % “пашпартных” беларусаў. “Свядомых” рускіх крыху болей, чым “пашпартных” (адпаведна 3,1 і 3,0 %), а украінцаў (адпаведна 1,3 і 1,8 %) і палякаў (0,6 і 0,7 %) — наадварот, менш. Сярод “нітытульных” формаў самасвядомасці зафіксаваны “палешукі” (4,1 % апытаных) і “яцвягі” (0,06 % — 1 (адзін) чалавек!). Трэба адзначыць, што разыходжанне рэальнай самасвядомасці і пашпартнай прыналежнасці характэрна, перш за ўсё, для Заходняга Палесся. Ва Усходнім Палессі (Гомельская вobl.) “свядомых” беларусаў крыху болей, чым пашпартных (93,4 і 93,1 % адпаведна), а ў Заходнім Палессі (Брэсцкая вobl.) — наадварот (87,1 і 95,3 %).

Трэба канстатаваць, што “палеская” самасвядомасць як агульнарэгіянальная форма адсутнічае. Большасць выпадкаў атаясамлення рэспандэнтамі сябе з “палешукамі” прыпадае на Лунінецкі, Пінскі і Столінскі раёны (68,2 % усіх апытах “палешукоў”), у той час як рэспандэнты з гэтых раёнаў складаюць толькі 26,2 % ад выбарацнай сукупнасці. На астатнія тэрыторыі “палешукамі” лічаць сябе адзінкі, а ў некаторых раёнах яны ўвогуле не зафіксаваны (напрыклад, у Ельскім). Разам з тым нават на тэрыторыі найвышэйшай канцэнтрацыі “палешукоў” яны складаюць не больш 12 % рэспандэнтаў. Таму этнонім “палешукі” можна разглядаць толькі як вузкую рэгіянальную форму самасвядомасці, характэрную для невялікай часткі насельніцтва.

У сувязі са сказанным трэба падкрэсліць, што куды больш актуальнымі з’яўляюцца лакальныя (адміністрацыйна-тэрытарыяльныя) формы самасвядомасці (напрыклад, “пінчукі”, “лельчане”, “столінцы”, “петрыкоўцы”, “мазыране” і г.д.), веданне якіх засведчылі ад 34 да 37 % рэспандэнтаў. Іх існаванне трэба тлумачыць даўняй гістарычнай традыцыяй, а таксама сучасным адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам.

Гістарычныя формы свядомасці (напрыклад, “бужане”, “гідуны”, “загародцы” і інш.), якія не маюць дачынення да сучаснасці, ужо амаль што забытыя — іх ведае толькі ад 1,5 да 2 % рэспандэнтаў. Аналагічнае становішча складаецца з мікралакальными, вяскова-абшчынными называмі (“глушкаўчане”, “яноўцы”, “бухлічане”, “магдалінцы”, “дзімамерцы” і г.д.). Яшчэ радзей сустракаюцца рэшткі сацыяльна-саслоўнай этнанімі (“сяляне”, “шляхта”, “мяшчане”). Падкрэслім, што лакальныя і мікралакальныя формы свядомасці існуюць паралельна з агульнанацыянальной і не пярэчаць ёй.

Відавочна, што агульнанацыянальная форма самасвядомасці “беларусы” з’яўляецца адзінай, характэрнай для абсолютнай большасці насельніцтва Палесся формай самаідэнтыфікацыі. Колькі-небудзь значнага пашырэння рэгіянальной (групавой) свядомасці (“палескай” ці “яцвяжскай”) няма.

Спецыфіка палескага насельніцтва выяўляецца не ў сферы ментальнасці, а ў сферы мовы. У праграму даследавання былі закладзены пытанні пра пашырэнне беларускай, рускай і іншых моваў, а таксама мясцовага дыялекту ў хатніх і сяброўскіх зносінах, на работе, у сферы спажывання культуры, адукацыі, пра ідэнтыфікацыю з той ці іншай мовай у якасці роднай. Відавочна, што мясцовыя дыялекты яўна дамінуюць у хатнім ужытку (імі карыстаецца 68,9 % рэспандэнтаў) і ў зносінах з сябрамі (61,6 %). Трэба падкрэсліць, што пад мясцовымі дыялектамі апытаныя разумеюць перш за ўсё гаворку сваёй мясцовасці, вёскі. Уяўленне пра агульнапалескі, ці “заходнепалескі” дыялект на ўзору масавай свядомасці адсутнічае.

У сферы спажывання культуры пераважаюць беларуская і руская мовы. Пры гэтым іх пазіцыі амаль што аднолькавыя. Так, радыё і тэлебачанне слушаюць на беларускай мове 62,9 % рэспандэнтаў, на рускай — 64,9 %, чытаюць

газеты і часопісы — на беларускай мове 62,9 %, на рускай — 65,4 %, кнігі — адпаведна 46,4 і 62,4 %. Адзначым, што ў Заходнім Палесці пазіціі рускай мовы макнейшыя, чым ва Усходнім. Асабліва гэта харктэрна для Кобрынскага раёна.

Што ж тычыцца палескамоўных выданняў, то іх чытае 4,7 % рэспандэнтаў, перадачы па радыё слухае 7,1 %. Папулярнасць іх прыкладна адольковая з украінамоўнымі. Украінскія газеты чытае 4,3 % рэспандэнтаў, кнігі — 3,3 %, слухае радыё і глядзіць праграмы тэлебачання — 7,5 %. Асабліва заўважная гэта “ўкраінакіраваная” тэндэнцыя на Заходнім Палесці ў цэлым (5,9,4,3 і 9,6 %), прынамсі, у Кобрынскім (7,3, 5,7 і 15,4 %) і Маларыцкім (7,4, 8,5 і 17,6 %) раёнах.

Разам з тым у сферы адукацыі перавага яўна аддаецца беларускай мове. На ёй пажадалі вучыць дзяцей 65,8 % рэспандэнтаў (адпаведна 72,6 на Усходзе і 61,2 % на Захадзе), на рускай мове — 21 % (адпаведна 15,7 і 25,9 %), на мясцовым дыялекце — 3,2 % (2,6 і 3,5 %), на іншых мовах — 1,7 %.

Гэта асабліва паказальна на фоне адказаў пра ідэнтыфікацыю з той ці іншай мовай у якасці роднай. Так, беларускую мову лічаць роднай 65,8 % рэспандэнтаў (адпаведна 71,8 на Усходзе і 47,2 % на Захадзе), рускую — 11,6 % (адпаведна 9,7 і 12,9 %), украінскую — 1,0 % (0,7 і 1,2 %), мясцовы дыялект — 25,7 % (13,9 і 33 %). Такім чынам, трэба адзначыць, што мясцовыя дыялекты займаюць трывалае становішча ў паўсядзённым ужытку палескага насельніцтва, значная колькасць жыхароў ідэнтыфікуе сябе з імі як з роднай мовай. Гэта, аднак, як можна заўважыць, не перашкаджае развіццю беларусізацыі, пра што ў першую чаргу сведчаць чаканні ў сферы адукацыі.

У сувязі з пададзенымі матэрыяламі пытанне пра формы дзяржаўнай палітыкі на Палесці ў сферы культуры ўяўляеца дастаткова складаным. Зразумела, што яна павінна адпавядаць міжнародным стандартам. Апошнім часам Арганізацыя Аб'яднаных Нацый, Савет Еўропы прынялі шэраг дакументаў, згодна з якімі разнастайныя групы меншасцей павінны валодаць бенефітнымі (дадатковымі) правамі для захавання сваёй моўнай і культурнай ідэнтычнасці. Галоўнай цяжкасцю з'яўляеца вызначэнне бенефіцыянтаў. Спецыяльная дэкларацыя ААН вылучае нацыянальныя або этнічныя, а таксама рэлігійныя і лінгвістычныя меншасці¹.

Відавочна, што да рэлігійных меншасцей насельніцтва Палесся не адносіцца. Нельга лічыць яго і этнічнай (або нацыянальнай) меншасцю, як гэта робяць, напрыклад, лідэры аў'яднання “Поліссе”. Этнічную супольнасць вылучае перш за ўсё ўласная групавая самасвядомасць, якая выяўляеца ў этноніме і супрацьпастаўленні сябе іншым народам (у апазіцыі “мы — яны”). Як сведчаць матэрыялы даследавання, абсалютная большасць насельніцтва Палесся лічыць сябе беларусамі.

¹ Declaration on the rights of persons belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities // UN Document. Refi E/CN. 1992. N 4.

Праблематычнай з'яўляеца і атрыбуцыя насельніцтва Палесся ў якасці асобнай лінгвістычнай меншасці. Згодна з “Еўрапейскай хартыяй рэгіянальных моваў і моваў меншасцей”, да іх адносяцца мовы, якія “традыцыйна ўжываюцца ў межах пэўнай тэрыторыі грамадзянамі, што ўтвараюць групу, колькасна меншую за астатнія насельніцтва дзяржавы і якія адлюстроўваюцца ад афіцыйнай мовы(аў)”. Аднак гэтае палажэнне “не ўключае тыя ці іншыя дыялекты афіцыйнай мовы(аў) або мовы мігрантаў”². Пытанне пра тое, ці з'яўляюцца палескія гаворкі дыялектам беларускай мовы, ці самастойнай мовай, застаецца спрэчным, а дыскусіі на гэтую тэму, на наш погляд, нічога не далі.

Эксперты ў галіне правоў меншасцей рапортуюць у дадзеным выпадку арыентаваны на вонкавыя, а перш за ёсё на суб'ектыўныя элементы вызначэння. Тая ж “Хартыя ...” прадугледжвае вызначэнне тэрыторыі лінгвістычнай меншасці ў залежнасці ад таго, ці з'яўляеца гэта мова “сродкам выяўлення большасці народа, які прымаеца, згодна з прапанавамі Хартыі, у сферы адукацыі, СМІ, справаводства і г.д.”³ Сацыялагічныя дадзеныя сведчаць пра адваротнае. Таму трэба канстатаваць, што ні па аб'ектыўных, ні па суб'ектыўных крытэрыях насельніцтва Палесся не можа быць аднесена да якіх-небудзь вызначаных у міжнародных дакументах груп меншасцей і адпаведна не можа карыстацца асаблівымі бенефітнымі правамі. Гэта — частка беларускага этнасу з пэўнымі лінгвістычнымі і этнаграфічнымі асаблівасцямі.

Разам з тым нельга не заўважыць высокую ступень захаванасці палескіх гаворак, асэнсаванне іх у якасці роднай мовы значнай колькасцю насельніцтва. Культура насельніцтва Палесся з ўсёй яе спецыфікай з'яўляеца неад'емнай часткай культурнага багацця Беларусі і патрабуе спецыяльных мерапрыемстваў па захаванні і падтрымцы.

Ібрагім Канапацкі (Мінск)

Беларускія татары — пасрэднікі паміж мусульманскім Усходам і хрысціянскім Заходам

Татары-мусульмане жывуць на землях Беларусі і суседніх Літвы і Польшчы вось ужо хутка шэсць стагоддзяў. У 1997 г. спаўняеца 600 гадоў з дня зафіксаванага летапісамі і хронікамі афіцыйнага з'яўлення на землях Беларускага Літоўскага дзяржавы (або, як тады называлі, Вялікага Княства Літоўскага) першых пасяленняў татараў-мусульман.

Вітаўт Вялікі, які заклікаў татараў на ваенную службу, гарантаваў ім свабоду веравызнання, таму многа татараў з Залатой Арды, а пасля яе распаду з Крымскага ханства, Заволжскай Арды і іншых мясцін перасяліліся і аселі на

² European Charter for regional or minorities languages. Strasbourg, 1992. P. 2.

³ Тамсама. С. 3.

землях Беларуска-Літоўскай дзяржавы. Па звестках XV–XVIII стст., сярод татараў Беларусі, Літвы і Польшчы вылучаліся прадстаўнікі наступных племянных груп: найман, ялаір, кандрат (кунграт), юшын (уішын). Вядомы таксама прадстаўнікі буйных феадальных кланаў: барыны, мансуры і інш. Талерантнасць, якая панавала тады ў Беларуска-Літоўскай дзяржаве, дазваляла татарам на прадстаўленых ім землях будаваць мячэці, адчыняць мусульманскія школы — мектэбе.

У XVI ст. на тэрыторыі Рэчы Паспалітай пражывала каля 100 тыс. татараў-мусульман, якія мелі каля 400 мячэцяў (гэта значыць, што не меней чым 400 населеных пунктаў мела мусульманскае, татарскае насельніцтва). Татарскія пасяленцы доўга захоўвалі сваю сацыяльна-племянную арганізацыю, традыцыйныя звычаі, абрады, мусульманскую веру і адрозніваліся ад мясцовага насельніцтва асаблівасцямі матэрыяльнай культуры. Па сацыяльна-прававым становішчы большасць татараў у Беларуска-Літоўскай дзяржаве, а затым Рэчы Паспалітай былі вайскоўцамі, юрыдычна прыроўніваліся да шляхты. Яны атрымлівалі за службу зямлю, якая знаходзілася ў спадчынным карыстанні. Сярод вайскоўцаў вылучаліся саслоўна-родавыя вярхі — князі (бекі, мурзы) і ўланы, якія мелі сваіх слуг — сялян сваёй веры, путных і бронных (панцырных) барабану.

Татарскія прозвішчы па форме нагадваюць польскія і беларускія. Нават такі вялікі спецыяліст-усходазнавец, як Антон Мухлінскі, лічыў, што прозвішчы татары ўзялі ад прозвішчаў сваіх жонак-славянак, бо татарак-мусульманак было тут вельмі мала. Больш глыбокое даследаванне пра паходжанне прозвішчаў беларускіх татараў зрабіў гісторык Станіслаў Думін, які паказаў, што большасць татарскіх прозвішчаў маюць татарскае ці мусульманскае паходжанне: Кандратовічы — нашчадкі племя кунгратаў, Бараноўскія — нашчадкі племя Барын, Александровічы — дзеці Алі, Смольскія — дзеці Ісмаіла (Смолі), Хасяневічы — дзеці Хасеня, Шабановічы — ад імя Шаўбан, Якубоўскія — ад імя Якуб і г.д.

Пад уплывам навакольнага славянскага і літоўскага насельніцтва да сярэдзіны XVI ст. татары перайшлі на беларускую, польскую, месцамі і літоўскую мовы, збярогшы пры гэтым у сваім актыўным слоўніку некалькі соцен татарскіх слоў, у асноўным звязаных з рэлігіяй — ісламам. Некаторая віды ісламскай літаратуры яны пераклалі з арабскай мовы на беларускую і польскую. Разам з тым мовай багаслужбы, штодзённых і пятнічных малітваў заставалася арабская. Некаторая малітвы былі на старататарскай мове.

У пачатку XVII ст., у сувязі з наступлением каталіцкай контррэформацыі, пачаліся ганенні на пратэстантаў-хрысціян і мусульман. Многія татары, асабліва тыя, што жылі на паўднёвай ускраіне Рэчы Паспалітай (у межах сучаснай Украіны), выехалі з сем'ямі ў прычарнаморскія стэпы, пераважна ў Крымскае ханства. Некаторая частка татараў выхрысцілася. І толькі самыя стойкія вытрымалі, не выракліся сваёй веры.

Даволі хутка, праз некалькі дзесяцігоддзяў, адносіны да татараў-мусульман у Рэчы Паспалітай палепшыліся, але колькасць татараў зменшилася, а ў канцы XVII ст. іх налічвалася толькі 30 тыс. чалавек.

Мусульманскэе веравызнанне закрывала татарам шлях да дзяржаўных пасадаў. Адсутнасць у татараў-мусульман выбарчых правоў на шляхецкіх сейміках не давала ім магчымасці актыўна ўдзельнічаць у палітычным жыцці(яны дзейнічалі толькі праз дэпутатаў, выбранных хрысціянскай шляхтай). Але існавала адна сфера, дзе веравызнанне служыла татараў было не заганай, а, наадварот, вялікай годнасцю. Гэта дыпламатычная служба Беларуска-Літоўскай дзяржавы, а затым і Рэчы Паспалітай, тая яе сфера, што зайнічала зносінамі з татарскімі ханствамі, Крымам, а затым і Турцыяй. Беларускіх татараў бралі туды ў якасці талмачоў (нават слова “тлумачыць” татарскае), “пісараў татарскіх” (перакладчыкаў). Дзесяткі імёнаў беларускіх татараў захаваліся ў дакументах тых часоў з канца XV – пачатку XVI ст., калі яшчэ парашынальна многія татары ведалі сваю мову, а па-другое, не парывалі сувязі з суайчыннікамі і родзічамі, што выкарыстоўвалася ў інтарэсах новай радзімы. Існавалі цэльны “сямейныя дынастыі” татараў на дыпламатычнай службе.

Многіх княжацкіх дыпламатаў-татараў асабліва прыязна віталі пры ханскіх дварах, што дазваляла ім паспяхова спраўляцца з сваёй місіяй і ўмацоўвала іх пазіцыі ў ВКЛ. Многія з удзельнікаў пасольстваў затым атрымоўвалі званні харунжых, але працягвалі ездзіць з каралеўскім даручэннямі. Адной з найбольш яркіх фігураў літоўскай дыпламатыі пачатку XVI ст. з'яўляўся князь Абрагім Тымірчыч, маршалак і харунжы татараў Трокскага ваяводства, пісар канцылярыі Вялікага Княства пры каралах Аляксандры і Жыгімонце I. Ён карыстаўся вялікім даверам крымскага хана Менглі Гірэя, пра што сведчаць ханская пасланні, якія захаваліся ў Літоўскай метрыцы.

Добра арыентуючыся ва ўнутрыпалітычным становішчы Крымскага ханства, літоўскія татары звярталіся за дапамогай да сваіх родзічаў і сяброў, абапіраліся на даволі ўплывовую ў Крыме “літоўскую партыю”, якая процідзейнічала прыхільнікам Масквы. Дыпламатычная актыўнасць беларускіх татараў найбольш характэрна для першапачатковага перыяду пасялення іх на землях Беларусі, Літвы і Польшчы, калі былі яшчэ моцныя сувязі з Ардой і асобныя прадстаўнікі супольнасці маглі разлічваць на вяртанне ў свае ўлусы. Татарская знаць Беларуска-Літоўскай дзяржавы даражыла сваяцкімі адносінамі з ардынскай арыстакратыяй, падтрымоўвала з ёй контакты, аказвала дапамогу родзічам і іншым татарам, што трапілі ў палон або ўцяклі ў Літву.

З іншага боку, у ардынцаў даволі доўга захавалася традыцыя разглядаць Літву ў якасці магчымага прытулку ў час вялікай патрэбы. Але ўжо ў другой палове XVI ст. колькасць служыльных татараў-пісараў і талмачоў у канцыляри

ВКЛ рэзка скарацілася, што, відаць, было звязана з тым, што большасць выхадаў з Арды забылі сваю мову. Але і тады, і пазней, ужо ў XVII ст., некаторыя з іх захоўвалі традыцыю і па-ранейшаму ішлі на дыпламатычную службу. Напрыклад, карабельскі талмач Кульзіман служыў яшчэ пры Жыгімонце Аўгусце і атрымаў за гэта ў 1547 г. маёntак з сялянамі пад Радунню ў Лідскім павеце. Карабельскім “пісарам татарскім” і ўдзельнікам пасольства ў Крым быў і яго сын Алей Кульзімановіч. “Пісарам татарскім” карабельскай канцылярыі працаваў пры Жыгімонце III і Уладзіславе IV уладальнік часткі вёскі Сорак Татар у Трокскім павеце Сулейман Рубай, а пры Яне Казіміры — яго сын Казімір, які таксама ездзіў ганцом у Крым. Выпадкі накшталт згаданых вядомы і пазней. Беларускія татары не раз выступалі пасрэднікамі паміж Вялікім Княствам і сваімі колішнімі суплеменікамі і адзінаверцамі. І, у рэшце рэшт, самі яны, стаўшы сынамі Беларуска-Літоўскай дзяржавы, былі ў ёй паўнамоцнымі прадстаўнікамі ўсходняй культуры, традыцыі і элементы якой захоўваюцца і сёння.

Татары адыгралі немалую ролю ў жыцці нарава прыдбанай радзімы. Пасяліўшыся ў месцах, дзе ўсё было незвычайнім, яны на працягу 600 гадоў захоўвалі не толькі свае нацыянальныя адрозненні, але і прынеслі нямала карысці гасцінным гаспадарам зямлі — беларусам, літоўцам і палякам. Татары былі на баку гэтых народаў у бітве пад Грунвальдам (1410). Пра ўдзел у ёй татараў усе тыя, хто вывучаў гісторыю ў школе і нават на гістарычным факультэце, ні ў лекцыях, ні ў падручніках не знойдуть колькі-небудзь аб'ектаў інфармацыі. У падручніках, якімі нядаўна карысталіся вучні і студэнты, пра Грунвальдскую бітву сказана, як мужна змагаліся з крыжакамі трох смаленскіх палкі — маўляў, толькі дзякуючы іх стойкасці і ўдалося пазбегнуць разгрому войску Вітаўта і Ягайлы (гэта сцверджанне падмацоўваецца цытатай з гістарычнай працы Яна Дlugаша). Але пра тое, што ў той час Смаленск быў у складзе Беларуска-Літоўскай дзяржавы, што з трох смаленскіх палкоў два палкі былі беларускія, не згадваецца. Пра тое, што Васіль Дэмітрыевіч, князь Вялікага Маскоўскага Княства, быў зяцем Вітаўта Вялікага, што Москва не прыслала дапамогі для вайны супраць крыжакоў, таксама не ўпомінаецца.

І толькі з даследаванняў беларускіх гісторыкаў Канстанціна Тарасава і Станіслава Цярохіна чытач можа даведацца, якую ролю ў бітве пад Грунвальдам адыгралі воіны-татары Джэлал эд-Дзіна — сына Тахтамыша і гаспадарскія воіны-татары, якія пасяліліся ў Беларуска-Літоўскай дзяржаве ў 1397 г. і ішлі ў бой пад гаспадарскім (вялікакняжацкім) сцягам. А каб паказаць, што пад княжацкім бел-чырвона-белым сцягам ваююць татары, на чырвоную паласу быў нанесены срэбны паўмесец і зорачка. Дlugаш, які нарадзіўся пасля Грунвальдской бітвы, падае звесткі, што татараў там было няшмат — каля 300. На самай жа справе іх было некалькі тысяч, а 300 чалавек — гэта, магчыма, толькі

гаспадарскія татары. Звесткі пра колькасць татараў—удзельнікаў вайны моцна адрозніваюцца ад тых, што падаюць нямецкія храністы, называючы дзесяткі тысяч. Адной, ледзь не галоўнай прычынай разгрому рыцараў пад Грунвальдам нямецкія гісторыкі лічылі тое, што на баку Вітаўта і Ягайлы было вельмі многа няверных, мусульманаў.

Аднак нашы даследчыкі, як правіла, не чытаюць нямецкія хронікі, верылі таму, што пісаў Длугаш. Каля ён сказаў, што татараў у бітве было 300, то лічылася, што столькі іх і было.

Татары прымалі актыўны ўдзел і ў іншых войнах, якія вяла Рэч Паспалітая з бліzkімі і далёкімі краінамі. Вядомыя сваімі подзвігамі і ўмельствам у баях як шэрраговыя воіны, так і камандзіры — такія, як генерал Юсуф Беляк, генерал Якуб Ясінскі, які загінуў у прадмесці Варшавы — Празе.

Перад Першай сусветнай вайной на тэрыторыі Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі жыло каля 14 тыс. татараў-мусульман. Іслам быў адзінай апорай, якая абараняла іх культуру ад асіміляцыі. Татары-мусульмане, жывучы па суседству з прадстаўнікамі іншых канфесій, асабліва пануючым праваслаўем, здолелі зберагчы сваю веру, звычаі, культуру, бо жылі мусульманскія абшчыны, дзеянічалі мячэці. Да сярэдзіны XIX ст. у заходніх губернях Расіі была 21 мячэць. Вялікі крымска-татарскі асветнік Ісмаіл Гаспринскі, які ў 1880 г. наведаў Літву і Беларусь, каб вывучыць упłyў еўрапейскай культуры на “азіятаў”, у сваёй брашуры “Рускае мусульманства” (1881) адзначаў: “На першы погляд, літоўскія мусульмане зусім не падобныя на такіх у іншых краінах. Абсалютная большасць з іх больш ці менш адукаваныя і вельмі многія служаць на ваенай і цывільной службе [...] Мне давялося наведаць адну татарскую вёску поблізу Вільні, дзе ўсе жыхары маюць той ці іншы ордэн і ўсе — маёры або паручыкі і губернскія сакратары ў адстаяць. Увогуле літоўскія татары — найлепшыя татары Расіі і стаяць на чале мусульманства па культуры і адукаванасці. Было б вельмі пажадана далучыць іх да дзеянасці сярод астатніх мусульман у Расіі. На службе ім можна б даць некаторыя ільготы, каб аблегчыць гэта, і я думаю, іх культурнае жыццё з’явілася б прыкладам для многіх іншых мусульман”¹.

Пасля Першай сусветнай вайны частка татараў-мусульман засталася на тэрыторыі Расіі, дзе з 1915 г. яны былі ў эвакуацыі (пераважна ў Казанскай, Уфімскай і Таўрыческай губернях). Большая частка татараў (каля 6 тыс. чалавек) аказалася ў межах адроджанай Рэчы Паспалітай, частка (прыкладна 1,5 тыс. чалавек) — у Літве, астатнія — у Савецкай Беларусі.

У 1925 г. у Вільні татары-мусульмане ўтварылі муфціят, абвясцілі аўтакефалію ісламскіх джаміятаў (прыходаў) у Польшчы. Да гэтага духоўным жыццём татараў апекаваўся муфцій Таўрыческай губерні з Сімферопала.

¹ Гаспринский Исмаил бей (Гаспаралы). Из наследия. Симферополь, 1991. С. 40–41.

У Польшчы ў міжваенны перыяд (1918–1939 гг.) вялася вялікая работа па адраджэнні гісторыі і культуры татарскага народа. Былі створаны Мусульманскія рэлігійнае задзіночанне (1925), Культурна-асветніцкае задзіночанне татараў Польшчы (1926). Выдаваліся “Татарскі штогоднік”, часопісы “Татарскае жыццё”, “Ісламскі веснік”, мусульманскія календары, падручнікі для татарскіх дзяцей, асобныя суры (раздзелы) з Кур’ана на арабскай і польскай мовах. Друкаваліся шматлікія артыкулы аб татарах у польскіх навуковых і навукова-папулярных выданнях. Важнай па-дзеяй у жыцці татараў быў выхад у свет “Гербоўніка татарскіх сем’яў у Польшчы”, які склаў у 1929 г. Станіслаў Дзедулевіч. У месцах кампактнага пражывання татараў-мусульман дзеци вывучалі іслам у школах, для чаго ў раскладзе агульнаадукацыйных школ былі спецыяльна прадугледжаны ўрокі, а дзяржава плаціла настаўнікам плацу. Найбольш старанныя і здольныя татарскія юнакі пасылаліся на вучобу ў мусульманскія краіны ў медрэз і ўніверсітэты (Сараева, Каір).

Адраджэнне мусульманскай веры і татарскай культуры ў Польшчы было перапынена Другой сусветнай вайной. Шмат татараў загінула на франтах, у партызанскіх атрадах, у барацьбе з фашизмам; німала іх было адпраўлена таталітарным рэжымам у Сібір і Казахстан. Многія татары-мусульмане, баючыся, што іх можа напаткаць лёс крымскіх татараў, каб не аказацца ў Сібіры, самі пакінулі родныя мясціны — як былыя грамадзяне Польшчы яны атрымалі магчымасць выехаць на захад, а ўжо адтуль некаторыя эмігравалі ў ЗША (там беларускія татары пасяліліся яшчэ да Першай сусветнай вайны), Аўстралію і іншыя краіны.

Мусульманская культура татараў Беларусі, Літвы і Польшчы, якая зберагалася на працягу стагоддзяў, за гады савецкай улады прыйшла ў занядаб. Зачыняліся, руйнаваліся мячэці, забываліся традыцыі. Пасля Другой сусветнай вайны на тэрыторыі Польшчы зберагліся дзве мячэці — у Крушынях і Багоніках, на Літве — тры (у Каўнасе з дапамогай дзяржавы ў 1930 г. пабудавана прыгожая мураваная мячэць у памяць таго, што татары-мусульмане былі мужнімі абаронцамі Вялікага Княства Літоўскага). У Беларусі дзеянічае адна мячэць — у мястэчку Іёе Гродзенскай вобласці.

У канцы 80-х гадоў, калі пачаўся працэс нацыянальнага адраджэння народаў, актыўныя прадстаўнікі татараў аб'ядналіся і ўтварылі ў Літве і Беларусі грамадска-культурныя ісламскія згуртаванні. У Польшчы адноўленае мусульманскія культурна-асветніцкае задзіночанне дзеянічае з 1945 г.

У Рэспубліцы Беларусь паводле перапісу 1989 г. пражывае 12,5 тыс. татараў-мусульман. Пераважна гэта нашчадкі тых татараў, якія былі запрошаны на службу Вітаўтам і якія размаўляюць на роднай ім беларускай мове, хоць ведаюць і іншыя славянскія мовы. На тэрыторыі Беларусі яны расселены дысперсна. Найбольшыя абшчыны знаходзяцца ў Мінску і Мінскім раёне (3033 чалавекі), Гродненскім раёне (745), Віцебску і Віцебскім раёне (464),

Магілёве і Магілёўскім раёне (412), Навагрудку і Навагрудскім раёне Гродзенскай вобласці (339), Брэсце і Брэсцкім раёне (321), Чэрвеньскім раёне Мінскай вобласці (317 чалавек).

Усю работу па адраджэнні і захаванні самабытнага (паводле вызначэння ЮНЕСКО, рэліктавага) татарскага народа каардынуе і накіроўвае створанае ў 1989 г. Беларускае згуртаванне татараў-мусульман “Аль-Кітаб” і Мусульманскае рэлігійнае аб’яднанне (1994), якія аб’ядноўваюць 25 абшчын татараў-мусульман. На пачатку 1992 г. на канферэнцыі ў Мінску была зроблена спроба стварыць уму (аб’яднанне) татараў-мусульман Беларусі, Літвы і Польшчы. Праводзіцца разнастайная работа па падрыхтоўцы да агульнанацыянальнага свята — 600-годдзя пасялення татараў на землях Беларусі, Літвы і Польшчы.

Іна Карпук (Гродна)

Лейб Найдус — сын гарадзенскай зямлі¹

У старой, разбуранай частцы Гродна, на беразе ракуі Гараднічанкі, ёсьць невялічкая вуліца імя Лейба Найдуса, якая ў пачатку стагоддзя звалася Пясчанай. Нават не кожны з старожылаў горада адкажа сёння, хто ж гэты чалавек, чым імем названа вуліца. А між тым эта імя вядомага ў свеце яўрэйскага паэта, які нарадзіўся, жыв, памёр у нашым горадзе. Яго называюць “віртуозам яўрэйскай паэзіі”. Гавораць, што ў Парыжы, на яўрэйскіх могілках, ёсьць помнік, паставлены Гродзенскім зямляцтвам, прысвечаны знішчаным у гады гітлераўскай навалы гродзенцам. На цокальнай частцы помніка высечаны барэльеф маладога паэта Л.Найдуса. Праўда, ён памёр не ў другую, а пасля Першай сусветнай вайны. Але былыя гродзенцы яго шануюць, таму што ён увасабляе для іх вечныя каштоўнасці народа. У Варшаве таксама нядайна паставлены яму помнік. Парадаксальна: тое, што выспявала і стваралася тут, на нашай зямлі, успрынята і служыць духоўную службу недзе далёка... А тут, на радзіме паэта, яго творчасць амаль зусім невядомая. Праўда, у 1994 г. некалькі вершаў Найдуса (сярод іх меладычны, як спеў жаўрука, “Сонца і дождж”) і ўрыўкі з паэм пераклаў на беларускую мову Максім Танк. Вось гэты пераклад (публікуецца па рукапісе):

Дождж і сонца, дождж і сонца,
Краплі ў залатых праменнях
У сваім палёце ззяюць,
Быццам злучаныя іскры.

¹ Матэрыялы для гэтай працы ўзяты з архіва майго нябожчыка мужа, пісьменніка Аляксея Карпuka.

Дождж і сонца, дождж і сонца.
Аж калышуцца ўсе кветкі
Пад ласкавым цёплым ветрам,
У слязах смяюцца дзеци.
Дождж і сонца, дождж і сонца.
Рэчка ў берагах гайдае,
Звонка кроплі толькі б'юцца,
Іх кругі нясуцца ў далеч.
Дождж і сонца, дождж і сонца.
Адбіаецца на небе
Каляровы мост блакітны,
Шчасця вечнага дарога.

Лейб Найдус, сын Ісаака і Рахілі, нарадзіўся 6 лістапада 1890 г. у Гродне. Гродзенскі край у пачатку ХХ ст. быў густа населены людзьмі розных нацыянальнасцей, традыцый, перакананняў, культуры, якія перапляталіся, узаемапранікалі. У той жа час кожны з гэтых народаў захоўваў свой спосаб жыцця. Рэальна ж дамінавала тая культура, якую падтримоўвала ўлада... Вядома, у яўрэйскага насельніцтва, якое тут, “на крэсах”, хаця і складала тады вялікі працэнт жыхароў Гродна (у “Памятной книге Гродненской губернии за 1911 год” гаворыцца, што яўрэйскае насельніцтва складала 59,3 працэнта), дзяржаўная абарона была ілюзорнай: у горадзе было мала яўрэйскіх школ, газет, выдавецтваў. Гэта была ціхая, дрымотная правінцыя. Але на яе сацыяльным фоне якраз і разгортваўся паэтычны талент Лейба Найдуса.

Дзяяціства будучага паэта прайшло ў невялікай бацькоўскай сядзібе Кусцін, у трох кіламетрах ад вядомай нам Кузніцы (Беластроцкай). Ён рос сярод добра дагледжаных рукамі дзеда і бацькі, дробных землеўладальнікаў (гэта было сярод яўрэйў рэдкасцю), агародаў, рыбных ставоў, зялёных сенажацій, лясоў з суніцамі, чарніцамі, дзікімі малінамі. Тут ён спазнаў і адгэтуль панёс у жыццё, у сваю творчасць нейкую вельмі інтывінную сувязь з прыродай, тонкае адчуванне яе і смутак “аб зялёнім каралеўстве Пана”. Да дома праз палі і лес вяла дарога, па якой ён неаднойчы прыязджаяў у Кусцін.

У доме, вакол якога раслі густыя кусты бэзу, барбарысу (можа, таму і сядзіба звалася Кусцін), пачаснае месца займалі кнігі, піяніна. Бацькі марылі, каб сямёра іх дзяцей, вядома і Лейб, сталі адукаванымі і працавітымі, любілі кнігі, прыроду, музыку, казкі. Бацька Лейба, добразычлівы, інтэлігентны чалавек, вучыў дзяцей паважаць яўрэйскія, беларускія, польскія традыцыі наваколля. І наогул усе жыхары гэтай мясцовасці жылі ў згодзе, сцвярджалі, што яны “тутэйшыя”. Іх аб'ядноўвалі праца на зямлі і спецыфічная мясцовая гаворка. Адрознівалі іх храмы: царква, касцёл, сінагога, куды ішлі гэтыя людзі ў святочныя дні. Трох дачок бацька аддаў у гімназію. Сыноў жа хацеў падрыхтаваць да жыцця практичнага: старэйшы сын застаўся пры бацьку, двух сяродніх

аддалі вучыцца да правізара (у далейшым яны абаранілі ў Пецярбургу дысертацыі па хіміі). Малодшага, Лейба, бацька меркаваў вучыць у камерцыйным вучылішчы. Таму, скончыўши ў Гродне пачатковую школу, той паехаў у такое вучылішча ў Радаме. Але купецкая кар'ера не выклікала цікавасці ў Лейба. Таму бацька перавёў яго ў Беластоцкае рэальнае вучылішча. У 1905 г. адтоль яго выключылі за ўдзел у рэвалюцыйным руху, за сацыялістычныя погляды. З Ковенскага вучылішча яго таксама і па той жа прычыне выключылі ў 1907 г. А з 1908 да 1911 г. ён вучыўся ў Віленскай сярэдняй рэальнай школе.

У Вільні Л.Найдус пачаў пісаць вершы на польскай, рускай і яўрэйскай мовах. Пасля вучобы вярнуўся ў Гродна і стаў супрацоўніцаць з яўрэйскім часопісамі. Рускія вершы Л.Найдуса былі надрукаваны ў часопісе “Полевое панно” і ў іншых рускіх выданнях, якія выходзілі ў Гродне і Вільні. У 1907 г. у варшаўскім часопісе “Романцайтунг” ён надрукаваў свой першы верш на яўрэйскай мове. З той пары свядома пісаў на мове бацькоў, а яго імя часта сустракалася на старонках яўрэйскага друку Вільні і Варшавы. У той час ён знаходзіўся пад уплывам сваёй нарачонай Ніны Табачнік, якая любіла і ведала яўрэйскую літаратуру, але рана памерла, што стала асабістай трагедыйай для паэта.

Першая кніга вершаў Лейба Найдуса “Лірыка” была надрукавана ў 1915 г. у Вільні. У 1918 г. у Гродне выйшла другая кніга яго вершаў — “Флейта Пана”. У гэтым жа годзе ён падрыхтаваў да выдання зборнік “Інтymныя песні”, але, на жаль, выдалі яго толькі пасля смерці паэта (1919).

Вершы Л.Найдуса былі папулярныя, асабліва сярод моладзі, хаяцца для працвінцыяльнага яўрэйскага вуха яны і здаваліся нязначнымі: новыя тэмы, сучасныя рытмы і рыфмы. Традыцыйнымі тэмамі яўрэйскай літаратуры былі боязь пагромаў, цяжкія пакуты прыгнечаных людзей, густа засяроджаных у рамках так званай мяжы аселасці, асуджаных на жабрацкае існаванне. Яны вечна задавалі пытанне: “Божа! Чаму Ты пакінуў нас?” У вершах жа Найдуса — захапленне прыродай, цесна знітаванай з чалавекам, меладычнасць, напеўнасць — усё тое, чаго так не хапала яўрэйскай літаратуры наогул. “Тут ўсё цвіце: узгорак, стаў і нават на каменнях могілак — усё жыве...” Або: “На золата я не змяняю мой стары дом вясковы, лясоў зялённых шум, туман малочны над лугамі і цішыню ставоў...”

Творы Л.Найдуса сатканы менавіта з такіх вобразаў і таму займаюць адметнае месца ў сусветнай яўрэйскай літаратуры. Гэта быў сінтэз традыцыйнага, народнага пачатку і новых пошукаў еўрапейскай літаратуры, рамантызму і чулай уражлівасці яўрэйскага хлопца, чыя псіхіка, светапогляд фармаваліся сярод прыроды, простых людзей Наднямоння.

Вершы Л.Найдуса ўвайшлі ў школьнай падручнікі, іх спявалі ў вучнёўскіх хорах. Паэт імкнуўся данесці да людзей хараштво паэзіі, таму ездзіў па мястэчках, сустракаўся з настаўнікамі, яўрэйскай інтэлігенцыяй, выступаў перад імі

з дакладамі, знаёміў з сваімі вершамі. Ён адкрываў яўрэям паэтаў свету: пераклаў вершы Бадлера, Верлена, Растана, Мюсэ, Гейнэ, Гётэ, Шэлі, пазнаёміў чытачоў з творчасцю Пушкіна, Лермантава. Смерць перапыніла яго працу над перакладам “Яўгенія Анегіна”.

Напружана жыццё, цяжкая праца душы падарвалі здароўе паэта. Да таго ж ужо не было добра ўладкаванай гаспадаркі ў Кусціне: Першая сусветная вайна прынесла сюды разбуранні, рабункі. Не стала ні коней, ні кароў, ні хлеба, ні малака з бацькоўскай сядзібы. Упершыню, мабыць, у яго вершах прагучалі жаль, нейкія горкія ноты, калі ён у 1917 г. пабываў у разбураным вайной Кусціне.

Вяртаючыся ў перапоўненым цягніку з выступленняў, Найдус заразіўся дыфтерыяй, захварэў і 28 снежня 1918 г. памёр у Гродне ва ўзросце ўсяго 28 гадоў. На могілкі яго праводзіў натоўп людзей. У 1923 г. гродзенцы зноў прыйшли сюды, каб адзначыць пятую гадавіну смерці паэта, адкрыць помнік, які зрабіў вядомы варшаўскі скульптар А.Астжэга. Апушчаныя, надломленыя белыя крылы, якімі прыкрыты твар анёла... Потым у гарадскім тэатры была вечарына ўспамінаў. Са сцэны чыталі вершы Л.Найдуса, хор співаў яго песні.

У 20-я гады ў Варшаве быў створаны Камітэт і Фонд паэта. Іх стараннямі з'явілася ў Гродне вуліца Найдуса. Галоўнае ж — у 1927–1928 гг. у Варшаве выдадзены пяць тамоў яго паэтычных твораў: “Кніга паэм”, “Лірыка”, “Літоўскія арабескі”, “Свет Парнаса”, “Руская паэзія”. Як сцвярджаюць вучоныя, слова “Літва” і “літоўскі” Л.Найдус, які ведаў і любіў паэзію А.Міцкевіча, разумеў па-міцкевічаўску — як тэрыторыю былога Вялікага Княства Літоўскага.

Рукапісы, што засталіся пасля смерці, падрыхтавалі да выдання сардэчны сябра паэта А.Зак і сястра Рахіль. На жаль, выдаць іх не змаглі, толькі передалі ў Яўрэйскі навуковы інстытут (IWO) у Вільні. Усе яны былі знішчаны, як і сам інстытут, у гады нацысцкай акупацыі.

Амаль усе родзічы Л.Найдуса таксама загінулі ў гады Другой сусветнай вайны. Кусцінская сядзіба была разбурана нямецкай бомбай — на гэты раз канчаткова. Праўда, сёня ў Варшаве жывуць дзве яго пляменніцы: адна — прафесар Польскай Акадэміі навук гісторык Валянціна Найдус, другая — мікрабіёлаг Алена Найдус. Іх дзяяцтва таксама прайшло ў Кусціне.

На жаль, трагічны лёс напаткаў гродзенскі помнік паэта. Ён перажыў гітлераўскую акупацыю, але ў 50-я гады могілкі нечакана разбурылі (на іх месцы пабудавалі стадыён “Чырвоны сцяг”). Няма ўжо магілы паэта, які апіваў красу наднёманскай прыроды.

Прайшоў час. Абудзілася ініцыятыва гродзенскага грамадства, дарэчы, не толькі яўрэйскага. Было створана яўрэйская культурна-асветніцкае таварыства імя паэта Лейба (Леана) Найдуса. Хацелася б спадзявацца, што пачаўся новы этап жыцця паэта, жыцця на Бацькаўшчыне.

Святлана Сяльверстава (Гродна) Паміж Польшчай і Расійей: Моўная сітуацыя ў Беларусі ў канцы XVIII—XIX ст.

У канцы XVIII—XIX ст. у Беларусі склалася унікальная моўная сітуацыя. Яна заключалася не толькі ў полілінгвізме і залежнасці ўжывання той ці іншай мовы ад сацыяльнага і канфесійнага статуса асобы. У гэты час мова становіща адным з пытанняў, вакол якога ідзе палітычная барацьба, і адначасова адным з сродкаў такої барацьбы. Галоўны канфлікт у тагачаснай моўнай сітуацыі ў Беларусі — супрацьстаянне рускай і польскай моваў. Барацьба паміж імі самым непасрэдным чынам упłyvala на стан мовы карэннай нацыянальнасці — беларусаў, а таксама на статус моваў малых этнічных супольнасцей рэгіёна — яўрэяў, татараў, літоўцаў, латышоў.

На час першага падзелу Рэчы Паспалітай у Беларусі найбольш распаўсюджанымі былі тры мовы — польская, беларуская і яўрэйская. Першая, мова пануючых саслоўяў, мова справаводства і катарапікага касцёла, была адначасова мовай міжнацыянальных стасункаў. Беларуская мова, якой карысталіся ніжэйшыя саслоўі, не была чужой і шляхце, якая ўжывала яе ў хатнім побыце. Ідыш і ўрыйт ужываліся амаль выключна яўрэямі і былі мовай гарадскога і mestachkovага насельніцтва.

У Беларусі гучала таксама французская мова, якая з канца XVIII ст. была мовай паразумення єўрапейскага дваранства, не забывалася латынь — мова навукі і касцёла. Старажытнаславянская мова заставалася мовай праваслаўнай царквы, на ўскраінах рэгіёна гучалі літоўская, латышская, украінская мовы.

Першы падзел Рэчы Паспалітай унёс карэктывы ў гэтую дастаткова складаную сітуацыю. Ужо ў першых “наказах” Кацярыны II расійскай мове надаваўся дзяржаўны статус: “Дела вы имеете производить на российском языке...” — загадала імператрыца ў Наказе генерал-губернатарам Пскоўскай і Магілёўскай губерняў 28 мая 1772 г.¹ Праз год імператрыца ўдакладніла, што частка справаводства, якая датычыць маёмасных пытанняў і якая раней разглядалася земскімі і падкаморскімі судамі, можа весціся на польскай мове².

Тады ж ствараўся падмурак для рускамоўнай школы ў Беларусі. Першымі, хто паспрабаваў весці выкладанне на рускай мове, былі езуіты. Робячы рэверанс у бок уладаў, яны пачалі выкладаць гэтую мову ў езуіцкім калегіуме ў Полацку. Але такая “аддзялка” Кацярыне II за захаванне ордэна не адыграла значнай ролі ў русіфікацыі, паколькі руская мова выкладалася тут як замеж-

¹ Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1961. Т. 3. С. 26.

² Таксама. С. 37.

ная, а колькасць гадзін, адведзеных на яе, была нязначнай³. У 1776 г. каталіцкі біскуп С.Богуш-Сестранцэвіч у сваёй магілёўскай друкарні ўводзіць рускае друкаванне “гражданкай”⁴.

Але найбольш значную ролю ў ператварэнні сістэмы адукцыі ў сродак русіфікацыі павінны былі адыграць народныя вучылішчы, адкрытыя паводле рэформы 1785 г. Пра мэты гэтых вучылішчаў красамоўна гаворыць прэмбула да “Устава народным училищам”, дзе абвяшчаюцца тры галоўныя “слупы” веры расійскага падданага (Бог, Цар, “любовь к Отечеству”), а мовай выкладання — руская мова⁵. Галоўныя народныя вучылішчы ствараюцца ў Магілёве і Палацку, малая народная вучылішчы — у Мсціславе, Веліжы, Невелі, Оршы, Копысі, Чэрныкаве і Чавусах⁶. Гэтыя вучылішчы мелі агульна-саслоўныя характеристыкі — тут маглі вучыцца дзеці шляхты, мяшчан, чыноўнікаў, нават дзяржаўных сялян. Але шляхта арыентавалася тады галоўным чынам на каталіцкія навучальныя ўстановы і не вельмі хацела пакідаць сваіх дзяцей у адным асяроддзі з падатковымі саслоўямі. Такім чынам рускамоўныя народныя вучылішчы становіліся сродкамі русіфікацыі пераважна беларускага мяшчанства, праваслаўнай і уніяцкай шляхты, чыноўнікаў.

Нават пасля стварэння Віленскай навучальнай акругі народныя вучылішчы заставаліся своеасаблівым “аазісам” рускай мовы ў польскамоўным моры навучальных установ ў акругі. Існаванне рускамоўнай школы дазволіла ўладам у 1824 г. уключыць Віцебскую і Магілёўскую губерні ў склад Пецярбургскай навучальнай акругі, выводзячы іх такім чынам з-пад уплыvu Віленскага ўніверсітэта. Віцебшчына і Магілёўшчына з часу стварэння там рускай школы становіліся свайго роду фарпостам, адкуль ішло распаўсюджанне рускай мовы. У 1834 г. Віцебск стаў месцам падрыхтоўкі рускамоўных настаўнікаў для ўсёй Беларусі — у гэтым найбольш русіфікованым горадзе рэгіёна была адкрыта настаўніцкая семінарыя⁷.

Пасля далучэння да імперіі цэнтральнай і заходній Беларусі моўная проблема тут паўстала значна вастрэй, чым на усходзе. Заходнія і цэнтральнай часткі Беларусі былі больш спаланізаваныя, шмат хто з шляхты — а менавіта з ёй лічылася царская адміністрацыя — дрэнна разумеў па-руску. Руская мова, аднак, не была цалкам невядомай насельніцтву цэнтральнай і заходній Беларусі. Вельмі красамоўныя аргументы прывёў у доказ гэтаму мінскі губернатар Няплюеў у 1793 г. Да яго звярнуліся судовыя чыноўнікі, просічы даць для судоў перакладчыкаў з рускай мовы на польскую. Губернатар адмаўля-

³ Beauvois D. Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich. 1803–1832. Rzym; Lublin, 1991. T. 2. S. 361.

⁴ Тамсама. С. 128.

⁵ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Т. 20. № 14894.

⁶ Доўнтар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. Мн., 1994. С. 255.

⁷ Нарысы гісторыі асветы і педагогічнай думкі Беларусі. Мн., 1968. С. 147.

ючы, зазначыў, што ў губерні многія ведаюць расійскую мову. Але, бадай, найцікавейшым яго аргументам быў такі: “Во истечение прошедшего столетия в польской области все акты были писаны российским диалектом, а не природным польским, и сии памятники совершенно изобличают всех тех, коим надлежит вникать в познание прав ...”⁸ Такім чынам, старабеларуская мова колішняга справаводства стварала падмурак для выкарыстання рускай мовы ў якасці афіцыйнай. Як і большасць расійскіх чыноўнікаў, Няплюеў не бачыў самабытнасці беларускай мовы, разглядаў яе як дыялект рускай.

Але, нягледзячы на аргументы Няплюева, праблема заставалася. Таму, уводзячы ў справаводства рускую мову, Кацярына II стварае ва ўстановах для апрацоўкі і перакладу дакументаў пасады “экспедытараў”⁹. Дасылаць у дзяржаўныя ўстановы прашэнні і іншыя паданні на польской мове не забаранялася. Многія рускія чыноўнікі, якія пасыпаліся ў Беларусь, імкнуліся вывучыць польскую мову, а некаторыя добра яе ведалі¹⁰.

Усю першую чвэрць XIX ст. рускай мове ў Беларусі адвоздзілася даволі скіпляе месца ў дзяржаўных установах і школе. У навучальных установах, падпарадкованых Віленскай навучальнай акрузе, за выключэннем народных вучылішчаў, вывучэнне рускай мовы было неабязвязковым. Паводле звестак, якія прыводзіць Д.Бавуа, на пачатку стагоддзя руская мова ў 25 школах Беларусі наогул не выкладалася, а там, дзе выкладалася, яе вывучалі адзінкі¹¹. Кіраўніцтва Віленскай навучальнай акругі праводзіла свядомую палітыку пашырэння польской мовы. Нават атрыманая ў Віленскім універсітэце вышэйшая адукацыя не давала гарантый, што яго выпускнік ведае рускую мову¹².

Друк, тэатр, прыватная перапіска, аб'явы, шыльды, афішы — усё ў гэты час у Беларусі заставалася польскамоўным. Інтэнсіўная паланізацыя Беларусі, якая з'яўлялася ў той час формай і вынікам польскага нацыянальна-вызваленчага руху, не пакідала асаблівага месца для развіцця беларускай літаратурнай мовы. Усе “нішы” ў гэты час былі запоўнены. Беларусам заставаўся фальклор, травесційны жанр у паэзіі. Паланізацыя не толькі закрываала шлях для станаў-

⁸ Сборник документов, касающихся административного устройства Северо-Западного края при императрице Екатерине II (1792–1796). Вильна, 1903. С. 172.

⁹ Тамсама. С. 25, 27.

¹⁰ У прыватнасці, М.Галінішчаў-Кутузав нават уласнаручна правіў нумары “Кур’ера Літоўскага”, пра што паведамляе К.Скібінскі. (Skibiński K. Pamiętnik aktora. Wilno, 1912. S. 45). С. Мараўскі таксама ўспамінае, што ў той час расійскія чыноўнікі дзеля ветлівасці імкнуліся гаварыць па-польску. (Morawski S. Kilka lat młodości mojej w Wilnie. (1818–1825). Warszawa, 1924. S. 403).

¹¹ Beauvois D. Szkolnictwo polskie ... S. 361.

¹² У запісцы “О пользе преподавания всеобщей истории на российском языке”, напісанай у 1824 г., Навасільцаў адзначаў, што “обучающееся в Виленском университете юношество весьма небрежно занимается российским языком ... многие кончившие полный курс учения в университете студенты едва понятие имеют о российской грамматике” (РДГА, ф. 733, вop. 62, 1824, спр. 696, арк. 3).

лення беларускай літаратурнай мовы, але нават звужала сферу яе ўжывання там, дзе яна заўсёды захоўвалася, — сярод сялянства.

Яшчэ ў 1801 г., калі Павел I дабіўся ад папы рымскага фармальнаага прызнання езуітаў у Расіі, адной з умоваў існавання ордэна было выкладанне у калегіумах па-руску¹³. Праўда, гэтае патрабаванне так і не было здзейснена. У 1810 г. пытанне пра наведанне рускай мовы ў школах паставіў віленскі цывільны губернатар Брусялau. Але прапанаваныя міністрам асветы меры, накіраваныя на перадоленне такога становішча, не былі прыняты Сенатам з прычыны напружанай сітуацыі ў “памежным” рэгіёне¹⁴.

Змены ў моўнай сітуацыі пачынаюць адчувацца ў апошнія гады панавання Аляксандра I. Гэта найбольш адчувальна адбілася на сістэме адукцыі. У час рэформы Віленскага універсітэта і Віленскай навучальнай акругі, якую праводзіў Навасільцаў у 1823–1824 гг., руская мова становіцца абавязковай для справаводства ў навучальных установах акругі¹⁵. У гэтых ж час у гімназіях уводзіцца выкладанне ўсеагульнай гісторыі на рускай мове¹⁶. Ва ўсходній частцы Беларусі пазіцыі дзяржаўнай мовы павінны былі ўзмацніцца дзякуючы перадачы, услед за Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай губерні ў склад Пецярбургскай навучальнай акругі¹⁷.

Статус рускай мовы асабліва пачаў умацоўвацца пры Мікалаі I. Гэта датычылася не толькі ўскрайнім імперыі, але і франкамоўнага пецярбургскага двара. “Бумаги русскому царю должны писаться на русском языке”, — зауважыў неяк цар аднаму з чыноўнікаў, які падаваў напісаную па-французску справа-здачу па Міністэрству фінансаў¹⁸.

Умацаванне пазіцыі рускай мовы становіцца з гэтага часу адной з важных задач царскай адміністрацыі ў Беларусі. У Пецярбургу цяпер ужо больш зацікаўлена ставяцца да прапаноў мясцовых чыноўнікаў у гэтым кірунку. Так было, напрыклад, з праектам Віцебскага генерал-губернатора Хавансага ў 1827 г. Ён пропанаваў рэфармаваць вучылішчы пры каталіцкіх кляштарах, указваючы, як на адзін з недахопаў, на дрэннае выкладанне ў іх рускай мовы¹⁹.

У гэтых час прадпрымаецца вельмі значная акцыя супраць ужывання беларускай мовы, якая засталася пакуль што незадаважанай даследчыкамі.

¹³ Батошков П.Н. Белоруссия и Литва: Исторические судьбы Северо-Западного края. СПб., 1890. С. 326.

¹⁴ Beauvois D. Szkolnictwo polskie ... S. 361.

¹⁵ Bieliński I. Uniwersytet Wileński. Kraków, 1899–1900. Т. 3. S. 546.

¹⁶ РДГА, ф. 733, вол. 62, 1824, спр. 696, арк. 1–8.

¹⁷ Тамсама, 1831, спр. 1082, арк. 55–56.

¹⁸ Андреев В. Представители власти в России после Петра I. СПб., 1871. С. 377.

¹⁹ У адпаведнасці з загадам цара была праведзена рэвізія навучальных установ, у выніку якой Палацкае вучылішча піяраў (былая Акадэмія) ператворана ў кадэцкі корпус. Гл.: НАРБ, ф. 1297, вол. 1, спр. 1848, арк. 1–5, 24.

Паводле царскага загаду ад 9 кастрычніка 1827 г. набажэнствы ва уніяцкай царкве павінны былі адбывацца толькі на царкоўнаславянскай мове²⁰.

Змены ў моўнай сітуацыі ў Беларусі становяцца асабліва адчувальнымі пасля паўстання 1830–1831 гг. У першае дзесяцігоддзе пасля паўстання ідзе прымусоvae ўвядзенне рускай мовы ва ўсе сферы жыцця. Адначасова звужаецца сфера выкарыстання польскай мовы. З 10 лютага 1831 г. было забаронена ўжыванц польскую мову ў афіцыйным справаводстве²¹, ва ўстановах шляхецкага самакіравання²². Асабліва інтэнсіўна руская мова ўкаранялася ў школах. На яе было пераведзена выкладанне ўсіх прадметаў. Настаўнікі рускай мовы і літаратуры, якія ў час паўстання часта памагалі ўладам, цяпер атрымалі пасады старшых настаўнікаў з павышаным акладам²³. Паводле загаду ад 14 лістапада 1833 г. чын 14-га класа пры выпуску з гімназіі атрымоўвалі толькі тыя, хто, акрамя поспехаў у асноўных навуках, выявіў добрае веданне рускай мовы і літаратуры²⁴. Настаўнікі, якія не хацелі або не маглі выкладаць па-руску, былі адхілены ад працы, іх месца занялі выхаванцы Галоўнага педагогічнага інстытута, дзе ў паскораным тэмпе рыхтаваліся настаўніцкія кадры для Беларусі, а таксама Віцебскай настаўніцкай семінарыі, якая дзейнічала да 1839 г. У 1835 г. у гімназіях і вучылішчах Віцебскай і Магілёўскай губерні ў выкладанне польскай мовы было цалкам забаронена — нават як факультатыўнага прадмета²⁵. Праводзячы гэтую акцыю, чыноўнікі спасыяліся на хуткае распаўсюджванне рускай мовы, якая зрабілася тут мовай “штодзённага карыстання”.

Руская мова паступова заваяўвала пазіцыі і ў іншых галінах культуры. Выданне “Губернских ведомостей”, распачатае ў другой палове 30-х гадоў у губернскіх цэнтрах, паклала пачатак мясцоваму рускамоўнаму перыядычнаму друку. Адначасова пачынаюць засноўвацца грамадскія бібліятэкі, адной з задач якіх была пропаганда рускай кнігі²⁶. На дзвюх мовах — па-руску і па-польsku — павінны былі друкавацца аўтары і афіши.

Але патрэбна была яшчэ доўгая настойлівая праца па ўкараненні новай мовы. Рэпрэсіўныя меры часам давалі адмоўны вынік. У Мінскай гімназіі, напрыклад, пасля забароны выкладання на польскай мове і звальнення настаўнікаў-палякаў знізілася якасць выкладання. У хуткім часе ўлады вымушаны были вярнуць былых настаўнікаў, узяўшы з іх абязцанне, што яны бу-

²⁰ Батюшков П.Н. Белоруссия и Литва. С. 350.

²¹ ДГА Літвы, ф. 378, аг. аддз., 1831, спр. 146, арк. 1.

²² БДГА ў Гродне, ф. 1, вол. 10, спр. 814, арк. 1–4.

²³ ПСЗРИ. Т. 9. Ч. 1. № 6699.

²⁴ Тамсама. Т. 8. Ч. 2. № 6568.

²⁵ Тамсама. Т. 10. Ч. 2. № 8527.

²⁶ Белоруссия в эпоху феодализма. Мн., 1979, Т. 4. С. 347–350.

дуць выкладаць па-руську. Вярнуўшыся ў гімназію, гэтыя настаўнікі пачалі “ламаць” рускую мову на занятках²⁷.

Такім чынам, моўная сітуацыя, што складалася ў Беларусі ў 40–50-я гады XIX ст., значна адрознівалася ад таго, што мы назіралі ў першыя дзесяцігоддзі пасля падзелаў Рэчы Паспалітай. У канцы XVIII ст. дамінуючае месца ў культуры і палітычным жыцці зымала польская мова. Цяпер жа ўтвараецца своеасаблівы “парытэт” дзвюх моваў: рускай і польскай, з якіх першая мела за сабой моцнае апірышча ў выглядзе самаўладдзя і рэакцыйных імперскіх плыняў расійскага грамадства; другая — падтрымку мясцовага прапольскага і ўласна польскага дваранства, каталіцкага святарства, а таксама польскага і мясцовага рэвалюцыйнага руху. У першым лагеры часам аказваліся і прагрэсіўныя дзеячы рускай культуры, якія, аднак, не бачылі самабытнасці беларускай мовы, лічылі русіфікацыю вяртаннем “исконно рускай народности”. Так пісаў, напрыклад, В.Бялінскі, які хадайнічаў пра месца выкладчыка рускай мовы і літаратуры ў Беларусі ў 1833 г.²⁸ 40–50-я гады вырашалі, які з этых лагераў пераможа ў барацьбе за мову.

Моўная сітуацыя ў 40–50-я гады была настолькі няпэўнай, а колькасць моваў на тэрыторыі Беларусі настолькі вялікай, што гэта прыводзіла да унікальных з’яў. Адна з іх — афіцыйнае справаводства. У 1848 г., калі Міністэрства юстыцыі ўдакладняла штаты судовых установ, высветлілася, што ў Беларусі многія з іх патрабуюць перакладчыкаў-паляглотаў. Так, у Гродзенскай губерні ў судовых спраўах фігуравалі дакументы не толькі на рускай, але і на польскай, старабеларускай, лацінскай, нямецкай мовах, якія былі тут колішнімі мовамі афіцыйнага справаводства, нямецкая — да 1807 г. на Беласточчыне. У сярэдзіне 40-х гадоў гэтыя мовы выкарыстоўваліся і ў судах Віцебшчыны, дзе па-німецку некалі пісаліся гродскія кнігі Дынабурга, Невеля і Веліжа. У канцы 40-х гадоў антрэпрэнёр Клакоцкі некаторы час утрымліваў тэатр, у якім ігралі адну і ту ю ж п’есу на працягу аднаго дня “па-маскоўску, па-маларуску, па-яўрэйску і па-польску”²⁹.

Хісткая раўнавага, якая складалася ў 40–50-я гады паміж рускай і польскай моўнымі плынямі, дала магчымасць акрыяць першым парасткам новай беларускай літаратурнай мовы. Хваля беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння, якая пачалася ў 30–40-я гады XIX ст., мела акрамя этнасациальных, глабальных і суб’ектыўных прычын, сярод якіх не апошніяе месца займалі спыненая паланізацыя і не даведзеная да канца русіфікацыя Беларусі³⁰.

У 1837–1850 гг. у друку пачынаюць з’яўляцца першыя творы на беларускай мове, напісаныя лацінкай: фальклорна-літаратурныя зборнікі Яна Чачо-

²⁷ Kowalewska Z. Obrazki Mińskie: 1850–1863. Wilno, 1912. S. 14.

²⁸ НАРБ, ф. 3157, вол. 1, спр. 43, арк. 217.

²⁹ Deryng E. Z pamiętników // Pamiętnik Teatralny. 1986. Z. 2–3. S. 375.

³⁰ Кісялёў Г.В. Героі і музы. Мн., 1982. С. 31.

та, “Ідylія” Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. Беларускія вершы пішуць Ул. Сыракомля, Я. Баршчэўскі, Адэля з Устроні. Адначасова робяцца спробы ўжывання для перадачы беларускага тэкста “гражданки”. Адна з першых — публікацыя “Энеіды навыварат” у 1845 г. у пецярбургскім часопісе “Маяк”. Беларуская мова пачынае гучаць на сцэне. “Ідylія” Дуніна-Марцінкевіча, дазволеная для публікацыі ў 1846 г. нягледзячы на забарону мясцовага губернатора, з поспехам ішла ў Мінску і яго ваколіцах на прыватных сцэнах.

Беларуская мова пачынае, няхай пакуль што нелегальна, гучаць у школе. Дарэчы, да гэтага, як ні дзіўна, прычынілася русіфікацыя, праведзеная ў польскамоўнай школе. Асабліва моцнай была гэтая з’ява на Віцебшчыне. У 1854 г. выконваючы абавязкі Віцебскага губернатора звярнуўся у Камітэт міністраў з скаргай на тое, што ва ўсіх навучальных установах губерні, акрамя Полацкага кадэцкага корпуса, у тым ліку і ў гімназіях, руская мова дрэнна выкладаецца, у сувязі з гэтым “поступающие на службу молодые люди из белорусских уроженцев по окончании курса наук [...] почти все говорят и пишут на местном наречии”³¹, а не на рускай мове. У сувязі з гэтым узнікла блытаніна ў справаводстве. Губернатар далей адзначаў, што галоўная прычына тут — мясцовыя настаўнікі, якія выкладаюць рускую мову “па-мясцовому”. Дарэчы, гэта быў не адзінкавы выпадак. У мінскай гімназіі адзін настаўнік, матэматык Грынкевіч, выкладаў на “змешанай польска-рускай”, г.зн. верагодна на беларускай мове.

У адказ на рапарт Віцебскага губернатора была зроблена сенатарская пра-верка ўсёй справы. Сенатар Ахлестышаў, наведаўшы іспыты па рускай славеснасці, гісторыі і Закону Божаму, пісаў, што “ответы учеников были более или менее удовлетворительны кроме самого выговора, который неизбежно представляет собою оттенок местного белорусского наречия”. Галоўную прычыну абеларушвання рускай мовы ў школе Ахлестышаў бачыў у беларускамоўным асяроддзі, у якім вучні знаходзяцца па-за школай. У вучылішчы і гімназіі, пісаў ён, “стекаются дети из всех сословий, которые притом находятся в заведениях только в продолжение классных занятий, а прочее время остаются у родителей под влиянием того же неправильного выговора”³². Аднак прапанава Ахлестышава ператварыць усе навучальныя ўстановы ў закрытыя карпусы накшталт кадэцкіх не была прынята. Сенат загадаў пакінуць “все как есть”.

Кіраўніцтва адноўленай Віленскай навучальнай акругі, асабліва яе папячыцель Шырынскі-Шыхматаў, нават рыхтавалі планы афіцыйнага дазволу на беларускую мову ў школе, няхай і абмежаванага, толькі для сялян: “Преподавание Закона Божия католического исповедания производить на местном языке: в Жмуди — на жмудском, в белорусских губерниях — на белорусском, но

³¹ НАРБ, ф. 1297, вол. 1, спр. 24628, арк. 1.

³² Тамсама, арк. 1, 10.

отнюдь не на польском”, — пісаў Шырынскі-Шыхматаў пра ўладкаванне народных школ у 1862 г. міністру асветы Галіцыну³³.

Існаванне беларускай мовы як рэаліі моўнай сітуацыі ў Беларусі нельга было ўжо не заўважаць нават самаму заўзятаму русіфікатару. Напярэдадні паўстання 1863 г. яна магла быць выкарыстана і выкарыстоўвалася як адзін з сродкаў выцяснення польскай мовы з розных сфераў ужытку. Нездарма менавіта з гэтых пазіцый яе разглядаў Шырынскі-Шыхматаў. Але такая магчымасць дрэнна рэалізоўвалася. Меры, прынятые царскімі ўладамі ў канцы 50-х гадоў, прывялі да забароны друкавання па-беларуску лацінкай, перапынілі натуральны ход фармавання беларускай літаратурнай мовы, звузілі сферу яе ўжывання. Неабходна заўважыць, што беларуская мова не была тады забаронена царскім урадам. Не было толькі дазволу на друкаванне беларускіх тэкстаў лацінкай. У 1867 г. наогул забаранілі друкаванне лацінскімі літарамі на тэрыторыі Беларусі і Літвы — нават па-літоўску і па-польску³⁴. Адначасова пачынаецца друкаванне па-беларуску кірыліцай, пераважна фальклорных зборнікаў.

Пасля паўстання 1863 г. адбываецца рэзкае, гвалтоўнае выдаленне польскай мовы амаль з усіх сфераў ужывання. 9 верасня 1863 г. Мураўёў паштэрдзіў забарону ўжывання польскай мовы ў справаводстве і афіцыйнай перапісцы³⁵. Цыркулярам Віленскага генерал-губернатара Патапава ад 22 сакавіка 1868 г. польскую мову было забаронена ўжываць у публічных месцах, у тым ліку “в присутственных местах, у начальствующих лиц, вообще по делам службы, в церквях, театрах, клубах и других собраниях, а также на улицах при стечении народа...” У дадатак у ліпені таго ж года забарона распаўся здзілася на гасцініцы, рэстараны, піцейныя дамы, друкарні і наогул на ўсе месцы, куды “публика имеет право входить, как в места публичные и общественные, а также и в частных случаях, за исключением разговора в домашнем и семейном быту”³⁶. За парушэнне загаду накладваўся штраф. Аднак нават і на апошнія сфери — сям’ю і касцёл, дзе яшчэ гучала польская мова, пачалося наступленне. Па звестках сакратара Мураўёва А.Масолова, мясцовая святарства на з’ездзе праваслаўных “благочинных” у Мінску рашыла адмовіцца ад ужывання польскай мовы, якая была распаўся здзіжана сярод іх вернікаў — былых уніятаў³⁷.

Пасля першых кроکаў па распаўся здзіжанні рускай мовы сярод беларускага яўрэйства, зробленых у 40-я гады, урад зноў вяртаецца да гэтай справы. У 60-я гады актыўна працуе яўрэйскія школы рускай пісьменнасці, якія рыхтавалі

³³ Корнилов И.П. Русское дело в Северо-Западном крае: Материалы для истории Виленского учебного округа преимущественно в Муравьевскую эпоху. СПб., 1901. С. 18.

³⁴ Корнилов И.П. Русское дело в Северо-Западном крае. С. 379–380.

³⁵ НАРБ, ф. 1430, вол. 1, спр. 52286, арк. 2, 31.

³⁶ Тамсама, спр. 5287, арк. 1 д.

³⁷ Мосолов А.Н. Виленские очерки. 1863–1865. СПб., 1898. С. 170.

хлопчыкаў да вучобы ў агульных сярэдніх навучальных установах. У 1867 г. папячыцель Віленскай навучальнай акругі І. Карнілаў адзначаў, што “еврейскіе школы рускай грамоты уже сделали свое дело для распространения русского языка” і што яўрэйскія дзецы могуць вучыцца ў вучылішчах і гімназіях навучальнай акругі³⁸.

Такім чынам, у другой палове 60-х гадоў моўная сітуацыя цалкам змяняецца на карысць Расіі і застаецца такай да пачатку ХХ ст. Дамінуюча месца ў Беларусі цяпер займае руская мова як мова афіцыйнага спрадаводства, друку, школы, тэатральнага мастацтва і г.д. Усе астатнія мовы знаходзіліся на паўлегальным становішчы. Беларуская ж заставалася мовай ніжэйшых саслоўяў. Польская мова па-ранейшаму гучала ў сем'ях шляхты, сілкавалася друкаваным словам з-за мяжы. Дзякуючы касцёлу, тайнім школам яна вытрымала як адна з асноўных моваў. У лепшых умовах знаходзілася яўрэйская мова — ідыш і іўрыт, бо яны былі дапушчаны ў школы, часткова — у друк і ў набажэнства. Аднак і тут былі абмежаванні (напрыклад, у галіне тэатральнага мастацтва).

За сто гадоў пасля далучэння Беларусі да Расійскай імперыі руская мова стала тут мовай штодзённага ўжытку. Да гэтага прычыніўся натуральны працэс пранікнення мовы суседняга народа на сумежныя землі, але галоўную ролю адыграла палітыка царызму.

Арест Ткачэнка (Кіеў) Моўнае самасцвярджэнне беларусаў у святле гістарычнага вопыту народаў свету

Гісторыя сведчыць, што фармаванне народа ў нацыю абавязкова супрадаваджаецца моўным самасцвярджэннем, знаходзячы свой канчатковы вынік таксама ў стварэнні ўласнай дзяржавы. Мова народа, што прайшоў этап моўнага самасцвярджэння, ёсьць (1) агульнанацыянальная, (2) агульнадзяржаўная, (3) універсальная, (4) усталяваная ў сваёй самабытнасці.

Моўнае самасцвярджэнне заўсёды выцясняе з жыцця народа пануючу датуль мову, чужую (французскую ў англічан), сваю, але застарэлую (стараіпонскую ў японцаў). Найпрацей моўнае самасцвярджэнне адбываецца ў народаў дзяржаўных (расійцаў, немцаў), бо гэтаму спрыяле дзяржава. Наадварот, яно сустракаецца з перашкодамі ў народаў на той час недзяржаўных (чэхаў, эстонцаў), бо ў з'яўленні новай мовы, якая сцвярджаецца, дзяржаўныя ўлады бачаць крыніцу сепаратызму. У найгоршым становішчы аказваюцца пры гэтым народы моўнароднасныя з народам, якому (юрыдычна ці фактычна) належыць дзяржава: мову або абвішчаюць дыялектам мовы дзяржаўной

³⁸ Корнілов И.П. Русское дело в Северо-Западном крае. С. 161.

(фрыульская¹ адносна італьянской), або пачынаюць “збліжацца” з ёй (славацкая і чэшская), тым самым рыхтуочы яе ліквідацыю. Дадатковай неспрыяльней акалічнасцю з’яўляецца абсалютыскі харктар дзяржавы (царская Расія) або яе таталітарнасць (СССР, гітлераўская Германія).

Усе гэтая бядоты на шляху моўнага самасцярдження зазналі беларусы — народ, здаўна падзелены між моўнароднаснымі Польшчай і Расіяй, уключаны потым у склад Расіі і яе спадкаемца СССР, да таго ж ахвяра гітлераўскай агресіі і акупацыі (1941–1944). Вось чаму стан моўнага самасцярдження ў беларусаў, калі не лічыць лужыцкіх сербаў, найгоршы сярод усіх славянскіх народаў.

Шукаючы лекі на такую хваробу, мусім звярнуцца да гістарычнага вопыту іншых народаў свету.

Душа кожнай дзяржавы — нацыя. Народ, раз’яднаны моўна, яшчэ нацыяй не з’яўляецца. Тым самым знішчаецца ў сваіх асновах сама рацыя існавання дзяржавы. Невядома, для каго і для чаго яна створана. Таму, калі дзяржава хоча існаваць, востраактуальным робіцца пытанне моўнага самасцярдження народа, які яе заснаваў, што відаць на прыкладзе самых развітых народаў свету.

Для моўнага самасцярдження народа яго мова мае стаць перш за ўсё *агульнацыянальной*, уласцівай усім яго сацыяльным пластам — як у ўсцы, так і ў горадзе. Для гэтага патрэбна наяўнасць уласнай нацыянальнай эліты. Там, дзе яе няма, дзе народ “сялянскі”, а горад чужамоўны (так было ў чэхаў, славакаў, славенцаў, літоўцаў, фінаў), яе ствараюць. Узнікнуўшы, нацыянальная эліта робіцца ўзорам наследавання для рэшты народа. У выніку гэтага гарады і ўсьесь народ наогул вяртаюцца да сваёй нацыянальнай мовы, і гэты працэс набывае незваротны харктар. Для стварэння эліты патрэбна нацыянальная мовай і духам адкукаць ў найшырэйшым сэнсе. Таму, каб узнікла нацыянальная эліта, перш-наперш павінны з’явіцца яе стваральнікі, выхавальнікі народа — нацыянальны пісьменнік, святар, настаўнік, афіцэр, суддзя. Калі большасць інтэлігенцыі, якая мае ўзначаліць нацыянальную эліту, дэнацыяналізаваная, вытлумачыць ёй патрэбу звароту да сваёй мовы можна, толькі прышчапліўшы ёй нацыянальную свядомасць. І найпрастей спачатку гэта зрабіць на мове асіміляцыі, якую яна найлепш разумее (на англійскай для англізаваных ірландцаў, шведскай для шведызаваных фінаў, нямецкай для ангемечаных чэхаў і г.д.). Так павінны быті б паступаць і беларусы, скарыстаўшы расійскую мову для ўсведамлення русіфікаваных беларусаў. Калі з дапамогай расійскай мовы яны пачнуць адчуваць і думаць па-беларуску, яны натуральна і загавораць па-беларуску, паколькі беларуская мова найболыш адэкватна ад-

¹ Фрыульская — рэтараманская мова Італіі; у сувязі з яе своеасаблівасцю назіраеца ў наўуцы тэндэнцыя разглядаць яе як асобную мову, адметную ад рэтараманская у Швейцарыі (колькасць носябітаў каля 700 тыс.).

люструе іх беларускае светаадчуванне. А наймацнейшай асновай для замацавання беларускай мовы як агульнанацыянальнай стане аб'яднанне ўсіх беларусаў вакол таго, што маюць усе сапраўдныя нацыі: вакол сваіх найвялікшых гістарычных асоб, вакол сукупнасці нацыянальных святыній (своеасаблівай нацыянальнай рэлігіі), якую ўяўляюць сабой нацыянальная традыцыя і культ продкаў, непарыўна з'яднаныя з моўнай традыцыяй.

Мове народа, якая набыла агульнанацыянальныя харктар, паразаўальная лёгка стаць і мовай *агульнадзяржаўной*. У сувязі з гэтым дзяржава зацікаўлена, каб агульнадзяржаўную мову ведалі, хай у абмежаваным аб'ёме, прадстаўнікі ўсіх яе нацыянальных меншасцей. У Эстоніі, напрыклад, прадугледжана шэсць ступеняў валодання эстонскай мовай адпаведна пасадзе: чым вышэйшая пасада, tym вышэйшымі павінны быць моўныя веды. Гэта стымулюе імкненне да авалодання мовай, для чаго ствараюцца і адпаведныя курсы. Агульнанацыянальная мова пашыраецца дзяякуючы не толькі падтрымцы дзяржавай мовы, але і культуры, якая на гэтай мове ствараецца. Чым вышэйшая культура, прадстаўленая мовай, tym большая цікаўасць да мовы, яе пашырэння. У выпадку ж заняпаду мовы культура, створаная на ёй (літаратура, кіно, тэатр, радыё, тэлебачанне, эстрада), мае быць прадметам асаблівай руплівасці дзяржавы, што відаць на прыкладзе Ірландыі, дзе свядомае спрыянне ірландскамоўнай літаратуры паступова ўваскращае мёртвую ірландскую мову.

Замацаванню агульнадзяржаўной мовы спрыяе таксама ўлік моўна-нацыянальных інтэрэсаў нацыянальных меншасцей. Прывклад Славеніі, дзе побач з славенскай як агульнадзяржаўной у месцах сканцэнтравання італьянцаў і венграў ужываюцца як афіцыйныя італьянская і венгерская мовы, вельмі актуальны для Беларусі, дзе такімі мовамі маглі быць расійская, польская, украінская і літоўская. У месцах дысперснага расселення было б магчымым усталяванне культурнай аўтаноміі (школ, прэзы, бібліятэк і г.д. з адпаведнай мовай), прынцып якой ажыццяўляеца ў многіх дзяржавах Еўропы, у ЗША і Аўстраліі. Адмоўна, аднак, трэба ацаніць прапанову ўвядзення расійской мовы як другой, а па сутнасці, першай агульнадзяржаўной мовы Беларусі. Рабіць гэта нельга таму, што (1) расійцы не ўяўляюць сабой нацыянальной большасці, а толькі адну з нацыянальных меншасцей Беларусі; (2) гэта прывяло б да далейшага заняпаду беларускай мовы; (3) паставіла б у яшчэ горшыя становішча мовы іншых (апрача расійской) нацыянальных меншасцей; (4) пагоршыла б узаемаадносіны Беларусі з дзяржавамі, дзе адпаведныя меншасці з'яўляюцца іх асноўнымі народамі, г.зн. з Польшчай, Літвой і Украінай.

Робячыся агульнанацыянальный, а затым і агульнадзяржаўный, мова набывае харктар *універсальнай*, ужывальнай ва ўсіх галінах чалавечай дзейнасці, ва ўсіх прафесіях і занятках. Узнікае шмат надзённых пытанняў, для вырашэння якіх патрэбна цесная сувязь паміж мовазнаўцамі і найшырэйшымі коламі носьбітаў мовы. Ажыццяўляеца такая сувязь, як сведчыць сусветны в-

пыт, з дапамогай таварыстваў прыхільнікаў адпаведнай мовы і іхніх органаў, часопісай. З'ява гэта — тыповая для ўсіх цывілізаваных краін свету — ад Англіі да Японіі. Можна было б назваць дзесяткі падобных таварыстваў і часопісаў. Хопіць, аднак, прывесці толькі прыклад Польшчы з яе Таварыствам аматараў польскай мовы, да кала выданняў якога належала часопісы “Польская мова” (“Język polski”), “Моўны дарадчык” (“Poradnik językowy”) і “Паланістыка” (“Polonistyka”), не лічачы неперыйдыхных навукова-папулярных выданняў (кніг і брашураў) названага Таварыства. Гэты прыклад, бяспречна, варта наследаваць Беларусі, каб ў ёй з'явілася імкненне да культуры і дасканаласці беларускай мовы.

Суверэннасць дзяржавы і нацыі адлюстроўвае суверэннасць яе мовы. Для гэтага мова павінна быць усталяванай у сваёй самабытнасці. Як адзначалася, набыццё мовай агульнацыйнальнага характару прадугледжвае развіццё нацыянальнай свядомасці, якая абапіраецца на нацыянальную традыцыю. Ненад'емнай часткай нацыянальнай традыцыі, аднак, з'яўляеца традыцыя моўная, найбольш адлюстраваная ў найлепшых творах фальклору і нацыянальнай літаратуры. Калі гэта традыцыя была перапынена заняпадам мовы, трэба звярнуцца да мовы перыяду, што папярэднічаў часам заняпаду. Так зрабілі чэхі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст., адкінуўшы народна-гутарковую мову, засмечаную германізмамі, і звярнуўшыся да ўзорнай чэшскай мовы Краліцкай Бібліі XVI ст.

Як вядома, беларуская мова, зыходзячы з сваёй нацыянальнай самабытнасці, развівалася нармальная да пачатку 30-х гадоў XX ст., пасля чаго яе пачалі “збліжаць” з расійскай мовай. Ёсць усе падставы беларусам вярнуцца да перапыненай моўнай традыцыі папярэдняга часу — тым больш, што яе аддзяляюць ад сучаснасці не два стагоддзі, як у чэхаў, а ўсяго толькі некалькі дзесяцігоддзяў, і гэта традыцыя да таго ж ніколі не перапынілася ў мове беларускіх пісьменнікаў замежжа (Н.Арсеневіч, А.Салавей і інш.). Трэба аднавіць усё лепшае, самабытнае з беларускай мовы часу “расстралянага Адраджэння”, рэпрэзентаванае ў творах найлепшых пісьменнікаў таго часу (Я.Купала, Я.Колас, А.Гарун, М.Чарот, У.Дубоўка і многія іншыя), зыходзячы, вядома, не з іх пазнейшых, сапсованых русіфікаторскім “рэдагаваннем” выданняў, а з першапачатковых, арыгінальных варыянтаў. Практыка пазнейшага часу была згубнай, бо побач са звужэннем сферы карыстання беларускай мовай яна кіравалася заганай “тэорыяй” патрэбы “збліжэння” беларускай мовы з расійскай, што ў перспектыве магло прывесці толькі да поўнай ліквідацыі беларускай мовы.

Да чаго падобнае “збліжэнне” можа прывесці, нельга не заўважыць на прыкладзе гісторыі самой беларускай мовы. Пад канец старабеларускага перыяду беларуская мова настолькі зблізілася з польскай, што беларускі тэкст нярэдка пакідаў уражанне польскага, толькі пісанага кірыліцай. Таму скасаванне

правіла пісаць дакументы па-беларуску ў Вялікім Княстве Літоўскім і поўны пераход на польскую мову (у XVII ст.) выглядалі цалкам натуральна: прырода не церпіц падобнага залішняга “дубляжу”. Наўрад ці варта паўтараць гэты сумны вопыт у дачыненні да мовы расійскай, каб у канцы прыйсці да патрэбы... новага скасавання беларускай мовы. Беларускасць беларускай мовы павінна поўнасцю аднавіцца на ўсіх яе ўзроўнях — фанетычным, граматычным, лексічным, фразеалагічным, анамастычным. Калі б дазваліў час, можна было бы прывесці безліч такіх прыкладаў “адбеларушвання” беларускай мовы, якія вымагаюць сваёй “рэбеларусізацыі”. Але лічу, што ў гэтым няма асаблівай патрэбы. Кожны беларусазнавец, які параўноўваў беларускія тэксты 20-х гадоў з сучаснымі, — а тут, напэўна, няма такога, які б гэта (нават міжвольна) не рабіў, — мог у гэтым не аднойчы пераканацца.

Каб беларуская мова стала цалкам суверэнай і самабытнай, набыўшы пры гэтым адзнакі высокаразвітай і багатай мовы, трэба скрыстаць вопыт найразвіццейшых моваў свету, якія, апрача лексічных запазычанняў (у той меры, у якой яны былі мэтазгоднымі), максімальна звязталіся да ўнутраных рэурсаў — багаццяў дыялектаў, папярэдніх перыядоў развіцця мовы, калькавання, стварэння новых слоў сродкамі ўласнага словаутварэння і словаскладання.

Такімі, як здаецца, маюць быць галоўныя прынцыпы моўнага самасцвярджэння беларусаў у святле гісторычнага вопыту народаў свету.

Міадраг Сібінавіч (Бялград)

Нацыянальнае, рэгіональнае і ёўрапейскае як элементы літаратурнага працэсу: На матэрыйле беларускай, сербскай, харвацкай, украінскай і рускай літаратур

Аналіз шэрагу звязаных з названай тэмай з'яў беларускай, сербскай, харвацкай, украінскай і рускай літаратур дае нам падставы пазнаёміць шаноўных калег з назірannямі і меркаваннямі, якія маюць прынцыповае значэнне.

У рэчышчы працяглай дыскусіі другой паловы XX ст. пра канцэпцыю сучаснай славістыкі знаходзілася тэндэнцыя сцвярджэння і міжнароднага прызнання вартасцей, вынікаў развіцця нацыянальных культур асобных славянскіх народаў. Гэтая цалкам заканамерная і пазітыўная тэндэнцыя выяўлялася ў розных выглядах найперш як супрацьпастаўленне агульнаславянскай трактоўцы нацыянальных падыходаў, арыентаваных на вывучэнне літаратуры як самабытнай з'явы і працэсу, абумоўленага найперш асаблівасцямі духоўнага жыцця і гісторычнага лёсу таго ці іншага народа.

Як вядома, на IV Міжнародным з'ездзе славістаў (Масква, 1958) С.Кальбушэўскі выступіў з дакладам, прысвечаным паняццю “славянская літаратура” ў навуцы XIX і XX стст., дзе сцвярджаў, што Ё.Добраўскі, П.Ша-

фарык і Я.Колар стварылі міф пра адзінства славян, навязалі яго Еўропе і пабудавалі на гэтым міфе разуменне славянскіх літаратур як адпаведнага адзінства. На з'ездзе яму “далі адпор” Ю.Доланскі і К.Крэйчы, а потым у друку адказаў Ф.Вольман. І ўсё ж, нягледзячы на пярэчанні згаданых апанентаў, а таксама і на імклівае развіццё славяназнаўства ў наступныя дзесяцігоддзі, канцепцыя Кальбушэўскага не засталася без прыхільнікаў і пасля 1958 г. між імі суптракающа і несумненна значныя навукоўцы.

Вядомы югаслаўскі і харвацкі славіст А.Флакер на дзесяцігоддзе пазней у сваёй кнізе “Літаратурныя супастаўленні” сцвярджаў, быццам не патрэбна і даказваць, што няма ніякіх сапраўды навуковых перадумоваў, каб вывучаць славянскія літаратуры як нейкую асобную навуковую дысцыпліну. А таму трэба паляпшаць і развіваць вывучэнне сувязей нашых літаратур з асобнымі славянскімі літаратурамі, аднак заўсёды асвятляючы гэтыя сувязі ў рамках цэласнага ёўрапейскага і сусветнага літаратурнага працэсу. Маўляў, працягваў А.Флакер, мы цяпер жывем не ў эпоху ілірызму, каб падкрэсліваць сваю належнасць да вялікага славянства, а разам з тым у нас няма і ніякіх прычын заплюшчваць вочы на ўклад асобных славянскіх літаратур, калі ўжо гаворым пра ўклад французскай, англійскай, італьянскай ці германскай літаратур у фармаванні нашых літаратурных стыляў і поглядаў.

У нас, пзўна, сапраўды, няма ніякіх навуковых перадумоваў не згаджаща з прафесарам А.Флакерам наконт таго, што славянскія нацыянальныя літаратуры, іх узаемасувязі трэба даследаваць з улікам больш агульных, ёўрапейскіх і сусветных ідэй, памкненняў, плыніяў у культуры наогул. Адзінае, што магло б насцярожыць нас, — гэта залішне катэгарычнае адмаўленне ў любым выглядзе хоць нейкіх асобных элементаў сваяцкасці славянскіх літаратур, асновай чаго з’яўляецца, прынамсі, блізкасць славянскіх моваў, аднолькавыя ці падобныя гістарычныя лёсы і этнічнае акружэнне славянскіх народаў і г.д. Варта заўважыць, што ў час, калі пісалася кніга А.Флакера, такія крайнасці ўспрымаліся пераважна як своеасаблівая страхоўка ад сапраўды непримальнага ўплыву савецкай ідэалогіі. Аднак вопыт падзей, што адбыліся ў самым канцы XX ст., дазваляе ўзняць і некаторыя іншыя пытанні.

Дзеля паўнайшага асвятлення кожнай ідзі трэба заўсёды мець на ўвазе ўмовы і вынікі ўспрымання, развіцця і выкарыстання яе ў рэальным жыцці. Таму ў якасці ілюстрацыйнага прыкладу мы возьмем тое, як праблема нацыянальнага, рэгіянальнага і ёўрапейскага трактуеща сёння пры разглядзе паўднёваславянскіх літаратур адным з вучняў А.Флакера прафесарам З.Ковачам.

У зборніку, выдадзеным сумесна Інстытутам славяназнаўства і балканістыкі РАН і Славацкай АН да XI Міжнароднага з'езда славістаў (Браціслава, 1993), змешчаны артыкул З.Ковача, які, выкарыстоўваючы, паводле яго слоў, “шырэйшыя культуралагічныя” і “вузейшыя філалагічныя” параметры, разка размяжкоўвае паўднёваславянскія літаратуры на паўднёва-ўсходнія і паўднёва-

заходня. Першыя з іх ён прыпісвае да ўсходнеславянскага, а другія — да заходнеславянскага “культурных арэалаў”. Пры гэтым аўтар вызначае і характарызуе гэтыя дзве культурныя і літаратурныя “стандартныя супольнасці” наступным чынам. Усходнеславянскі, г.зн. усходненеўрапейскі, культурны арэал, межы якога супадаюць з межамі выкарыстання “кірыліцы”, павінен, разам з астатнім часткам славянскага свету, зноў вызначыць сваё месца ў інтэграцыйных працэсах аб’яднанай і канфедэральнай Еўропы. Пры гэтым руская літаратура як самая вялікая і важная, а таксама сербская літаратура як самая адкрытая сярэдненеўрапейскаму і заходненеўрапейскому свету павінны адыграць важную ролю. Ды ўсё ж пакуль невядома, ці не перашкодзяць ім у гэтым сярэдневяковыміфічнай і камуністычнай-ваяёнічай іх перадгісторыя.

З другога боку, працягвае З.Ковач, заходнеславянскі, г.зн. сярэдненеўрапейскі, культурны арэал, межы якога можна правесці па лініі ўжытку лацінскага алфавіта, сярод славянскіх і вялікіх заходненеўрапейскіх культур выконвае ролю актыўнага чынніка як асяродак рэальнага абмену культурных каштоўнасцей. Пры гэтым харвацкая літаратура як адна з самых старых заходнеславянскіх літаратур з’яўляецца адначасова адкрытай усходнеславянскому свету — нават да рубяжу страты ўласнай самабытнасці. Пасля стабілізацыі свайго культурнага жыцця, а таксама і ў межах паўднёваславянскага міжлітаратурнага супольніцтва менавіта гэтая культура магла б даць адказы на пытанні пра тое, як трэба ладзіць адносіны паміж малымі, узаемна адрознымі культурнымі супольнасцямі ў будучым еўрапейскім рэгіёне.

У дачыненні да такіх і ім падобных, цяпер даволі папулярных выказванняў, не лішне было б задумацца прынамсі над наступнымі літаратуразнаўчымі пытаннямі.

Першае. Калі паўднёва-ўсходнеславянскія і паўднёва-заходнеславянскія літаратуры сапраўды настолькі ўзаемна адрозныя, прычым адны з іх ужо сталі паўнавартаснай часткай еўрапейскай, а другія могуць ёй стаць толькі пры ўмове адрачэння ад сваёй традыцыі (“сярэдневяковаміфічнай”), то ці азначае гэта, што іх фальклорную спадчыну (вусную народную творчасць як агуль-напрызаны фактар самабытнасці сучасных і сербскай, і харвацкай літаратур) так выразна можна падзяліць на прыналежную да пісьменства “кірыламяфодзіеўскага” і да пісьменства “лацінскага”?!! Ці азначае гэта, што язычніцкая аснова лепшых твораў паўднёваславянскага і ўвогуле славянскага фальклору, якія леглі ў падмурок сучасных славянскіх літаратур, у працэсе хрысціянізацыі сапраўды так выразна падзяліліся на каталіцкую і праваслаўную?! Ці азначае гэта, што творчасць Льва Талстога і Фёдара Дастаеўскага як некаталіцкіх пісьменнікаў не належыць да агульнаеўрапейскай літаратуры, а лепшыя іх творы не з’яўляюцца крытэрыямі (праявамі) вартасці, прыкладамі самых высокіх мастацкіх дасягненняў для заходненеўрапейскай або якой-небудзь асобнай сярэдненеўрапейской літаратуры?! Ці азначае гэта, што бела-

руская літаратура, будучы пісанай не лацінкай, не можа быць прызнана без адрачэння яе ад уласнай традыцыі як паўнавартасная частка еўрапейскай літаратуры??!

Другое. Пры вельмі высокай ступені моўнага і фальклорнага святаства сербскай і харвацкай культур якія менавіта чыннікі робяць іх настолькі адрознымі паміж сабой, каб адна з іх была ахарактэрывана як цалкам еўрапейская, а другая — нееўрапейская? Фактар канфесійной належнасці? І ў імя чаго? Каб супрацьпаставіць нацыянальнае агульнаславянскаму? У імя якіх нацыянальных інтарэсаў агульнаславянскае замяшчаецца канфесійным, а этнічнае — рэгіональным?

Трэцяе. У чым заключаецца сіла паўднёва-ўсходнеславянскага рамана сербской і чарнагорскай літаратур другой паловы XX ст., калі, у адрозненне ад празаіку паўднёва-заходнеславянскіх літаратур, творы сербскіх пісьменнікаў І.Андрыха, М.Булатавіча, Д.Чосіча, Д.Кіша, М.Павіча і інш. перакладаюцца і карыстаюцца поспехам не толькі ў той самай Заходній Еўропе, але і ў шэрагу іншых краін свету? Чаму сербскі раман стаў для заходненеўрапейскай культурнай грамадскасці больш цікавым, чым паўднёва-заходнеславянскі? І ці ўказвае гэты факт на іншы, можа быць, больш мэтазгодны і рэальны шлях славянскага ўключэння ў агульную еўрапейскую культуру: замест намаганняў зліцца з вартаснымі, але ўжо вядомымі мадэлямі заходненеўрапейскай культуры, выступаць з плёнам уласнай самабытнай нацыянальнай культурнай традыцыі і сучаснай рэчаіннасці, якія маюць агульналюдскае, універсальнае значэнне?

Сапраўды гуманная ідэя “адкрытага грамадства” грунтуеца на багацці мультыкультурнай сусветнай супольнасці раўнапраўных людзей і народаў. Тому любая ідэалагізацыя і аднабаковая трактоўка паняцця “адкрытыасці” ў выкарыстанні гэтай ідэі з’яўляеца яе адмаўленнем.

(Пераклаў з сербахарвацкай мовы *Іван Чарота*)

Генадзь Праневіч (Брэст)

Беларусь: мадэлі нацыянальна-духоўнага быцця ў літаратуры

Літаратура, якая ў мастацкім пазнанні рэчаіннасці абапіраеца не толькі на ўвесь даступны багаж ведаў, інфармацыі, але і на магчымасці інтуіцыі, усёй сферы падсвядомага, якой у значна большай ступені, чым іншым відам мастацкай творчасці, падуладны таямнічы код нацыянальнай ментальнасці, найбольш глыбока і поўна адлюстроўвае духоўныя намаганні народа спасцігнуць сэнс і мэту ўласнага быцця, выпрацаваць аптымальную філасофію жыцця і паводзін.

Калі грамадска-палітычныя канцэпцыі і мадэлі спрагнаваны галоўным чынам на дасягненне канкрэтных, прагматычных (вельмі часта кан'юнктурных) мэтаў, дык створаныя мастакамі мадэлі рэчаіснасці ахопліваюць значна шырэйшы жыццёвы і часавы абсяг, працууюць на большую гістарычную перспектыву, паколькі сінтэзуюць у сабе назапашаны народам за вякі духоўна-культурны вопыт, ствараюца паводле законаў праўды і харастра.

Пачатак XX стагоддзя, калі на хвалі рэвалюцыйнага ўздыму ў беларускую літаратуру прыйшла выдатная плеяда творцаў на чале з Янкам Купалам, Якубам Коласам, Максімам Багдановічам, якраз і харектарызуеца з'яўленнем універсальных мадэліяў нацыянальна-духоўнага быцця, спробамі акрэсліць найбольш сутнасныя, светапоглядна-быцтвінныя пачаткі, рысы духоўнага аблічча маладой нацыі, вызначыць магістральныя шляхі яе адраджэння і развіцця.

У 1921 г. арыгінальны паэт і мысліцель Ігнат Канчэўскі пасправдаваў вызначыць асноўную жыццёвую ідэю і адначасна дылему беларускага нацыянальнага быцця як “адвечны шлях” паміж Усходам і Захадам¹. Гэтай выразнай і лаканічнай формуле папярэднічалі, аднак, “дзве душы” М.Гарэцкага, адкрыты “еўрапеізм” М.Багдановіча, нацыянальны эгацэнтрызм філасофіі і творчасці Я.Купалы і Я.Коласа, што выяўлялі ўсю шматфарбную палітуру духоўных пошукаў і памкненняў маладой нацыі. Узрастала ж гэтае разгалінаванае дрэва нацыянальнай філасофіі жыцця на плодным грунце палітычных ідэй К.Каліноўскага аб палітычным самавызначэнні краю, на падслуханай Ф.Багушэвічам у сялянскіх хатах і ўведзенай ім у літаратурны ўжытак ідэі “тутэйшасці”, што пачыналі адлік свядомага нацыянальнага жыцця беларусаў у новым часе.

Якраз першасная самаідэнтыфікацыя лірычнага героя паэзіі Ф.Багушэвіча, паводле якой ён не “маскаль” і не “паляк”, а проста “тутэйшы” чалавек², не толькі дала магутны штуршок і пачатак філасофіі нацыянальнага эгацэнтрызму, але і паклала пачатак новаму ідэалагічнаму размежаванню і напаўненню вядомых літаратуры Беларусі яшчэ з часоў Скарыны і Гусоўскага паняцця Усход і Захад.

Янка Купала

Услед за Ф. Багушэвічам, які ў прадмове да “Дудкі беларускай” упершыню акрэсліў этнічна-тэрытарыяльныя і духоўныя межы Беларусі, непасрэдна звязваючы яе нацыянальна-дзяржаўны радавод з Вялікім Княствам Літоўскім, у якім яна была, “як ядро ў гарэху”³, Купала таксама імкнела замацаваць у

¹ Абdziralowіч I. Адвечным шляхам: Дасьледзіны беларускага съветагляду. Мн., 1993. С. 8–18.

² Багушэвіч Ф. Творы. Мн., 1991. С. 37.

³ Тамсама. С. 17.

свядомасці жыхароў краю геаграфічную і духоўна-гістарычную прастору радзімы, але цяпер ужо пераважна як прастору паміж Усходам і Захадам:

Прыйдуць людзі з Усходу,
Прыйдуць з Захаду людзі
І спытающа нас:
“Скуль, якога вы роду?
Дзе зямля ваша будзе,
Дзе айчына ў вас?”⁴

У адказ паэту “забранага краю” імкненца ўзбагаціць і пашырыць духоўную прастору радзімы за кошт гістарычных рэмінісценций-згадак пра той час, калі яго народ “жыў... панаваў у краі родным, // Сцярог ад чужака й законы ўкладаў”⁵, нагадаць падупалым духам суайчыннікам:

... як гэтыя байніцы
Край сцераглі на заход і на ўсход,
Як з поўначы разбойны чужаніца
Не мог замчыскавых скрышыць варот.⁶

А ў вершы “Над Нёманам” аўтар падбадзёрае зацікаўленага чытача згадкамі пра славную мінуўшчыну свайго краю, перад якім схілялі галовы або прасілі дапамогі і Захад і Поўнач:

Так, так, мой дружка, іначай бывала,—
Не называўся забытым мой край;
“Поўнач” не раз у ім схову шукала,
“Захад” знаў сілу яго неўнарай.⁷

Усход і Захад для Купалы — паняцці хутчэй ідэалагічныя, чым геаграфічныя. З імі часцей за ўсё суадносяцца або атаясамляюцца размешчаныя па восі гэтых геаграфічных каардынат бліжэйшыя суседзі — Расійская імперыя і Польшча, якія часцей за ўсё фігуруюць у паэта як “ворагі беларушчыны”, “панове” (“Ворагам Беларушчыны”) або “прыблуды з-пад Нівы крылавай” (“Перад вісельняй”).

Калі Усход для паэта — гэта чарнасоцэнная Расія Дубровіных, Пурышкевічаў, Саланевічаў, Іліядораў, дзе свішча нагайка і бізун, дзе “братній кроўю ап’янелі”⁸, дзе “шалеюць вечна мяцеліцы страшнай

⁴ Купала Я. Зб.тв.: У 7 т. Мн., 1973. Т. 3. С. 67.

⁵ Купала Я. Жыве Беларусь: Вершы, артыкулы. Мн., 1993. С. 227.

⁶ Тамсама.

⁷ Тамсама. С. 180.

⁸ Тамсама. С. 101.

Сібіры”⁹, дык Захад — там, дзе звыкла і спрактыкавана гандлююць душой беларуса, хітра накідваючы на яго аброцы чужой культуры, мовы, рэлігіі.

Нездарма нацыянальны эгацэнтрызм Купалы (сцверджанне ім “тутэйшасці” свайго лірычнага героя, яго права быць гаспадаром у сваім краі, перавагі роднай мовы над “найбагатшай чужой” і інш.) выяўляеца найперш як рэакцыя на знявагу радзімы і народа з боку чужынцаў і сваіх адшчапенцаў, а таксама як своеасаблівая прышчэпка супраць шавіністичных дамаганняў шматлікіх няпрошаных апекунуў і дабрадзеяў з ліку “истинно русских” и “истинно польских” людзей, якія пазней, у “Тутэйшых”, атрымаюць сваё класічнае ўвасабленне ў вобразах Заходняга і Усходняга вучоных, іншых сатырычных тыпах камедыі.

Існуючы ў магутным неспрыяльным сілавым полі Усходу і Захаду, уваходзячы ў сутыкненне і ўзаемадзеянне з імі, будучы “забраным краем”, Купала-ва Беларусь не належыць, аднак, ні Усходу, ні Захаду, а ёсьць “рэч у сабе”, скарб, каштоўны сваёй прыроднай і духоўна-гістарычнай самавітасцю.

Паводле Купалы, Беларусь адраджаеца і ўваскрасае ў сваім народзе праз пакаянне і вяртанне сваіх аблудных і абманутых Усходам або Захадам сыноў і дачок да яе мацярынскіх традыцый і запаветаў (“Маладая Беларусь”).

Крыніцай веры і аптымізму гэтай абуджанай да новага жыцця (маладой) Беларусі выступае сам народ, яго творчы дух і жыццёвая, вітальная сіла, адраджальная аснову якіх складаюць тры спрадвечныя богапрыродныя пачаткі

якія сімвалізуюць аседлую, земляробчу прыроду (Сонца), воінскі дух (Слава) і мастацкі (містычны) склад душы (Слова) славян.

Якраз з такога менталітэту і яго вобразна-міфалагічных кодавых знакаў і зыходзіць Купала ў сваёй канцэпцыі нацыянальна-духоўнага быцця. На думку паэта, адраджэнне Беларусі-дзяржавы і яе заняпалага народа, іх памкненні “стаць раёнёю і сілай // Іншым народам”¹⁰ магчымы ажыццяўіць праз захаванне, раскрыццё або аднаўленне ў народзе яго прыроджаных славянскіх пачаткаў: прыроднай сувязі з зямлёй, герайчнага рыцарскага духу, веры ў дзеяснастваральнью, магічную сілу мастацтва і роднай песні. Гэтыя канцэптуальныя ўяўленні ліяцаць у аснове дзвюх узаемазвязаных купалаўскіх мадэляў быцця і адраджэння Беларусі: міфалагічнай і сацыяльна-гістарычнай.

Паводле першай з іх, Беларусь — з’ява прыродная, боская. Яна сілкуеца як зневіні, касмічнай энергіяй Сонца, так і з унутраных, да пары прыхава-

⁹ Купала Я. Зб. тв. Т. 1. С. 195.

¹⁰ Купала Я. Жыве Беларусь. С. 223.

ных крыніц, якімі з'яўляюцца колішняя рыцарская слава народа і вітальная энергія роднага слова, з якіх яна чэрпае сілу для адраджэння і жыцця:

Як у свята купальскае, сонца ,
Свой жывы абнаўляеш паглёд,
Аднаві славу нашай старонцы,
Аднаві яе сумны народ!¹¹

Выступаючы пасрэднікам паміж Сонцем і роднай зямлёй і асэнсоўваючы та-кім чынам фундаментальная светапоглядна-быццінная асновы беларусаў як на-рода славянскага, паэт не толькі дадае ў традыцыйны рамантычна-этымалагічны ланцужок (славяне — ад славы, слова) новы родавы сэнсавы сімвал сонца (знак народа земляробчага, слянскага), але парадкуе і трансфармуе вылучаную ім трывяду вобразаў у цэласную ўзаемазвязаную сістэму рэалістычных і алегарычна-сімвалічных адпаведнікаў. Сярод іх асаблівую ўвагу прыцягвае праекцыя-суаднясенне з вобразамі Мужыка, Воіна і Паэта-Песняра, якія маюць непасрэднае дачыненне да Купалавай сацыяльна-гістарычнай канцепцыі адраджэння радзімы. Узіраючыся ў мінулае, паэт прыходзіў да высьновы, што наш спрадвечна земляробчы народ некалі быў слайны і герайчны, але ў бітвах з дужэйшымі ворагамі страціў сваю былую моц і сілу, а цяпер, каб адрадзіцца нанова, здабыць славу і забраную чужынцамі радзіму, яму трэба выявіць герайчныя рысы свайго характару і духу, стаць народам-воінам і змагаром. Але, каб дасягнуць гэтага, сцвярджжае паэт-пратрок, патрэбна, каб “люд маю песню запеў // І пазнаў, аб чым песня пяе!”¹²

Паводле Купалы, калі дзеясней, матэрыяльная сілай адраджэння з'яўляецца мужык у шырокім сэнсе, народ, дык носьбітам духоўна-творчай сілы, крыніцай і пачаткам адраджэнцкіх ідэй, прарочага “духу-яснацвету” з'яўляеца сам паэт, свабодны дух якога “далей, к высотам, шлях свой праложа; // Далей, дзе ўшчэ беларуская думка // Зоркай сягнуці часу не мела”¹³.

Якраз у кантэксле гэтых адраджальных памненніёў Беларусі Усход і Захад выступаюць як сілы чужыя, варожыя, разбуральныя; як сілы “циамрычнай ласкі”, якія імкнушыца атуманіць, прыглушыць ці адабраць зусім свято сонца, сілу песні, звон дзедаўскай славы.

Нездарма ў паэме “На куццю” тройчы гучыць гнеўнае народнае патрабаванне:

Аддайце сонца (славу, песню. — Г.П.) наша нам!
Нашто схавалі-расхапалі?¹⁴

¹¹ Купала Я. Жыве Беларусь. С. 124.

¹² Купала Я. Зб. тв. Т. 1. С. 23.

¹³ Тамсама. Т. 3. С. 57.

¹⁴ Купала Я. Паэмы. Драматычныя творы. Мн., 1989. С. 61–62.

У вершы ж “Папросту” паэт пераходзіць ад эзопавай мовы алегорый і сімваламаў да адкрытага назову крыўдзіцеляў і гвалтаўнікоў народнай свабоды:

Проста жывём мы, як доля лучыць,
І кривадушыць не прабавалі...
Просім папросту: кіньце нас мучыць,
Ляхі, маскалі!¹⁵

Асаблівы пратэст і ўзрушэнне выклікае ў Купалы цынічная палітыка падзелу Беларусі на сфery ўплываў. У вершы “Годзе!..” паэт выкryвае цынізм і кривадушша “апекуной”, дае гнёўную водпаведзь сілам “цямычнай ласкі”.

Зрэшты, купалаўская філасофія нацыянальнага эгацэнтрызму далёка не вычэрпваеца простай формуляй абароны Беларусі ад шавіністычных дамаганняў Усходу і Захаду і супраціўлення ім як дзвюм варожым сілам, паколькі і Усход і Захад адначасна ўсведамляліся паэтам і як дзве інастасі, дзве рухомыя, перацякальнія адна ў адну сутнасці яе ўласнай натуры, здольнай адгучыцца і адэкватна рэагаваць на реаліі сучаснага свету.

Пра карыненасць кампрамісаў і неабходнасць цеснага супрацоўніцтва наўроці, што змагаюцца за свабоду і ў роўнай ступені церпяць ад вялікадзяржайнага суседа, паэт нагадаў у байцы “Лякарства” павучальны прытчай пра Ліцвіна і Ляха, што не хацелі саступіць адзін аднаму на вузенькай надречнай кладцы цераз Нёман, пакуль ажылы ценъ Мураўёва не ацвярэзіў амбітных герояў халоднай вадой.

Дылема трагедынага існавання роднага краю паміж Усходам і Захадам, “дзе ўжо лет сотні Москва і Варшава // Торг грубановы вядуць між сабой”¹⁶, прывяла паэта да дзвюх фундаментальных высноў адносна лёсу і будучыні Беларусі, якімі канцептуальна завастралася яго эгацэнтрычная мадэль нацыянальна-духоўнага быцця. Прайлюстраваць іх можна вытрымкамі з твораў паэта: “Павер сіле, толькі сілай // Збудзешся ўсіх мук” (“Не чакай”); “... толькі адна поўная дзяржайная незалежнасць можа даць і праўдзівую свабоду, і бацьтатае існаванне, і добрую славу нашаму народу” (артыкул “Незалежнасць”).

Якуб Колас

Коласава канцепцыя нацыянальна-духоўнага быцця і адраджэння Беларусі таксама носіць выразны эгацэнтрычны характар. Аднак, у адрозненне ад Купалы, зневіні свет, палітычныя і ідэалагічныя вектары Усходу–Захаду не з'ўляюцца для яго вызначальнымі, апорнымі. Пісьменнік засяроджвае, канцептруе сваю ўвагу амаль выключна на ўнутраных асновах, унутранай прыродзе нацыянальнага характеристу і ментальнасці беларусаў як народа земляробчага, славянскага.

¹⁵ Купала Я. Жыве Беларусь. С. 223.

¹⁶ Тамсама. С. 180–181.

Ментальнае поле, на якім Колас разгортвае сваю канцэпцыю нацыянальна-духоўнага быцця, прадстаўлена ў яго творчасці двумя кодавымі знакамі:

Лёгка пераканацца, што матывы славы, воінскага, рыцарскага змагання выяўлены ў Коласа слаба, не маюць таго яскравага канцэптуальна завершнага вобразнага ўвасаблення ў цэльнім характары-тыпе лірычнага ці эпічнага героя, што ў Купалы. Ды і філасофія нацыянальнага эгацэнтрызму мае ў яго крыху іншыя, чым у Купалы, падставы і акцэнты. Калі ў Купалы яна жывіцца галоўным чынам з гістарычна-рамантычнай і палітычнай ідэалагізацыі Усходу і Захаду як спрадвечных “ворагаў беларушчыны”, дык Колас непасрэдна зыходзіць найперш з натурфіласофіі народнага светаўяўлення, з адвечных прыроджаных чалавечых і боскіх законаў жыцця.

Паводле той жа натурфіласофіі раскрываецца ў “Казках жыцця” трагедыя бязроднай Хмаркі, якая лёгкадумна прамяніля “поле з пясчанымі схіламі ўзгоркаў, зялёныя лугі з пакручастымі стужкамі бліскучай вады, ад вечнай лясы-бараў, — адным словам, усе тыя з’явы, якія першымі кінуліся ў очы нованароджанай Хмарцы”¹⁷, на прыгожа-халодныя малюнкі і краявіды чужых краёў.

Прыярытэт натурфіласофскіх пачаткаў і асноў чалавечага і нацыянальнага жыцця сцвярджаецца пісьменнікам і ў казцы “Адзінокае дрэва”, у змесце якой угадваецца сюжэтна-вобразны архетып міфалагічных уяўленняў пра Сусветнае дрэва¹⁸. На думку Коласа, свабодна-суб’ектыўныя парыванні чалавечага духу (Вечер) не павінны пярэчыць аб’ектыўнай натуральнай прыродзе самога чалавека, нішчыць яго асновы (Дрэва). Аўтарскі імператыв адзначана выяўлены тут у парадах, што даюць Дрэву, напалоханаму спробамі Ветру вырваць яго з карэннем з роднай глебы, іншыя героі казкі. Так, Ручаёк даводзіць Дрэву, што “нам трэба моцна трymацца адно другога, бо мы — дзеці зямлі...”¹⁹ Крумкач таксама раіць яму “пусціць глыбей карэнні ў зямлю”²⁰.

У справядлівай, дэмакратычнай сацыялізацыі ў сучасным грамадскім жыцці натуральнага прынцыпу прыроднай сувязі чалавека (селяніна) з зямлём бачыў Колас адзін з шляхоў адраджэння і захавання нацыянальнай самабытнасці, тоеснасці беларусаў. На ім گрунтаваў ён і своеасаблівы запавет “новай зямлі”, у якім філасофія нацыянальнага эгацэнтрызму і самазахавання актыўна ядналася з ідэямі сацыяльнай і нацыянальна-вызваленчай барацьбы:

¹⁷ Колас Я. Казкі жыцця. Мн., 1960. С. 20.

¹⁸ Гл.: Мифы народов мира: Энциклопедия: В 2 т. М., 1987. Т. 1. С. 398–405.

¹⁹ Колас Я. Казкі жыцця. С. 7.

²⁰ Тамсама. С. 9.

А дзе той выхад? дзе збавенне
З няволі цяжкай, з паланення?
Адзін ёсьць: зямля, зямля,
Свой пзўны кут, свая ралля:
То — наймацнейшая аснова
І жыцця першая ўмова.
Зямля не зменіць і не здрадзіць,
Зямля паможа і дарадзіць,
Зямля дасць волі, дасць і сілы,
Зямля паслужыць да магілы,
Зямля дзяцей тваіх не кіне,
Зямля — аснова ўсёй айчыне.²¹

Паводле ўяўленняў Я.Коласа, менавіта прырода, родная зямля і праца на ёй спараджаюць і твораць духоўны свет беларуса, вызначаюць, замацоўваюць і ўзнаўляюць архетып нацыянальнага светадчування, характеристу і паводзін, фармуюць адметную філасофію жыцця. Парушэнне гэтай прыроднай сувязі, адрыў ад зямлі, на яго думку, назначаюць разбурэнне айчыны, маральную дэградацыю і гібель нацыі.

Праз прызму той жа філасофіі (як натуральнае права чалавека і народа жыць і тварыць на роднай зямлі паводле ўласных, Богам дадзеных прыроды і разумення) разглядае Колас у паэме “Сымон-музыка” спробы суседзяў з Захаду і Усходу “мілы край наш зваваць”, з дапамогай царквы і касцёла “зішчыць нашы ўсе сляды”, каб з маскоўскай ці, як піша паэт, “варшаўскае майстэрні // Беларусу сышыць халат”²².

Як і ў Купалы, значнае месца ў Коласавай канцэпцыі займаюць вобразы, створаныя пад кодавым знакам Слова. У фінале паэмы Ганна, як вядома, абуджаеца да жыцця менавіта пад уздзеяннем пранікнёной, чароўнай ігры на скрыпцы Сымона-музыкі (Слова). А ў трэлогіі “На ростанях” духоўна-творчы пачатак нацыі прадстаўлены магутнай асветніцкай постасцю Андрэя Лабановіча.

Аднак вядучая адраджэнцкая дамінанта сканцэнтравана ў Коласа ў кодавым знаку Сонца (сімвал народа земляробчага) і ключавой фразе “Новай зямлі”: “Зямля — аснова ўсёй айчыне”²³.

Максім Багдановіч

Філасофія нацыянальнага эгацэнтрызму Купалы і Коласа неўзабаве была дапоўнена М.Багдановічам канцэпцыяй самабытнага єўрапейскага шляху беларускага народа і яго культуры. Апошнюю ён разглядаў як “глубоко жизненное явление, находящееся в русле общеевропейского прогресса”²⁴, нармаль-

²¹ Колас Я. Новая зямля. Сымон-музыка: Паэмы. Мн., 1986. С. 210.

²² Тамсама. С. 334–335.

²³ Тамсама. С. 210.

²⁴ Багдановіч М. Поўн. зб. тв. Мн., 1993. Т. 2. С. 259.

нае развіццё якой было дэфармавана, перапынена спачатку паланізацыяй, а потым гвалтоўнай русіфікацыяй народа, калі пачалося яго “нівелірованне” і “подгонка под общерусский ранжир”²⁵.

Зазначым тут, што праблема ўзаемадачыненняў з Усходам і Захадам разглядаецца М.Багдановічам амаль выключна як культуралагічная, паколькі і ў сваёй канцэпцыі нацыяльна-духоўнага быцця паэт выяўляў найперш ментальна-родавы знак славянства, звязаны з астральна-містычным культам слова, мастацтва, музыкі:

СЛАВЯНЕ
|
СЛОВА

Не выпадкова ключавыя вобразы творчасці Багдановіча — музыкі, летапісцы, кніжнікі, іконнікі, залатары, а нацыянальна-патрыятычная, адраджэнцкая ідэя найбольш яскрава выяўляеца ў самаахвярным служэнні народу праз развіццё яго мастацтва і культуры. Прычым, у адрозненне ад Купалы і Коласа, герой Багдановіча не стаяць перад дылемай: служыць Уходу ці Захаду? Па версіі Багдановіча, Беларусь, паводле свайго паходжання і тыпу культурнага развіцця, адназначна належыць культуры єўрапейскага Захаду. Нездарма калыскай беларускай культуры ён называе “торговый город европейского типа, город, организованный на основах магдебургского права. Он сделал белорусскую культуру более красочной, многогранной, ввел ее в оборот западноевропейской жизни и стал, таким образом, передовым форпостом Западной Европы на востоке”²⁶.

Паказальна, што М.Багдановіч цалкам адмаўляе русацэнтрычную канцэпцыю этнагенезу і культурнага развіцця беларусаў, грунтуючы свае перакананні на навуковых сведчаннях Я.Карскага пра тое, што ўжо да канца ХІІІ ст. беларуская народнасць сфармавалася ў сваіх асноўных рысах, “опередив в этом отношении народность великорусскую, которая, таким образом, не могла влиять на процесс возникновения ее”²⁷.

У артыкуле “Кароткая гісторыя беларускай пісьменнасці да XVI стацецца” М.Багдановіч не толькі ўзмацняе гэту пазіцыю, выводзячы этнагенез беларусаў непасрэдна з родава-племянных аб'яднанняў крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў, дuleбіаў, але і робіць прынцыпова важны вывод пра тое, што ў адrozненне ад “вырабляўшагася тады з славян ды фінаў велікарусакага народа, яшчэ не меўшага моцных каранёў у засялённым ім краю, страціўшы амаль не ўсе звязкі з мацирынскай кіеўскай культурай ...”, беларускі народ, “цалкам увайшоўшы ў Літоўскае гасударства, развіваўся, як і раней, на старым корані,

²⁵ Багдановіч М. Пойн. зб. тв. Мн., 1993. Т. 2. Тамсама. С. 265.

²⁶ Тамсама. С. 261.

²⁷ Тамсама. С. 259.

вытвараючы такім парадкам культуру, незалежную ад культуры велікарусакай і з самага ж пачатку адражняўшуюся ад яе”²⁸.

Як адзін з ідэолагаў нацыянальна-адраджэнцкага руху пачатку ХХ ст. Багдановіч звязаў будучыню свайго народа з патрыятычнай, па-еўрапейску адукаванай нацыянальнай культурнай элітай, з выхаваннем асобы рэнесансага, гуманістычнага тыпу, правобраз якой бачыў у апосталах-падзвіжніках і дзеяцах нацыянальнага Рэнесансу, падобных да Францішка Скарыны — аднаго з лепшых прадстаўнікоў тагачаснай беларускай інтэлігэнцыі²⁹. Сімваліка гэтай духоўнай сувязі яскрава выяўлена паэтам у вершы “Безнадзейнасць”, дзе “пан земскі пісар хворы” прыме келіх з лекавым адваром з рук Францішка Скарыны³⁰.

Сам жа паэт бачыў у мастацтве і традыцыях нацыянальнага Рэнесансу не менш дзейсны лекавы сродак, каб праз развіццё і ўзбагачэнне духоўнай культуры і мастацтва, пашырэнне гуманістычнай асветы, выхаванне гарманічна развітай, патрыятычнай асобы адрадзіць свой народ з пылу гістарычнай няпамяці, сцвердзіць яго ў свеце як народ свабодны, асвечаны, годны. Гэтыя рэнесансныя прыярытэты, што збліжаюць беларускую культуру з культурамі заходненеўрапейскага тыпу, знайшлі яскравае адлюстраванне ў створаных паэтам вобразах Францішка Скарыны, Сальватора Розы і полацкіх майстроў, мадоннаў, Хрыста, іконніка і залатара, Літоўскай Пагоні.

Створаныя класікамі нацыянальнай літаратуры ва ўмовах глабальных сацыяльных і ваенных катаклізмаў пачатку стагоддзя мадэлі нацыянальна-духоўнага быцця з’явіліся не толькі адлюстраваннем ідэалогіі сацыяльной і нацыянальна-вызваленчай барацьбы, але і падсумаваннем унікальнай філософіі спрадвечнага жыцця і змагання народа за сваё існаванне паміж Усходам і Захадам.

Руносукэ Курода (Токіо)

Беларусь вачыма японцаў: Спраба гістарычнага погляду

Да набыцця Беларуссю ў 1991 г. дзяржаўнай незалежнасці мы, японцы, амаль нічога не ведалі пра гэтую краіну. Была толькі некаторая інфармацыя пра Чарнобыльскую трагедыю. Апошнім часам ледзь пачынаецца эканамічны абмен паміж нашымі краінамі, а што датычыць культурнага, дык ён яшчэ вельмі нязначны.

Але ўсё ж у нас існуе пэўная літаратура, якую японцы прысвяцілі Беларусі. Дык я хацеў бы выкладзіць цяперашнюю ситуацыю ў японскім беларусазнаўстве, асабліва з пункту гледжання філолага.

²⁸ Багдановіч М. Поўн. зб. тв. Т. 2. С. 201.

²⁹ Тамсама. С. 261.

³⁰ Тамсама. Т. 1. С. 91.

Па-першае, пра назву краіны. Да гэтага часу японцы называлі Беларусь па-рознаму. Самая пашыраная яе назва — гэта “Хаку-росія” або “Хаку-росія”. “Хаку” абазначае “белы” і перадаецца адным іерогліфам. Такое вымаўленне “Хаку” паходзіць са старажытнай тайскай мовы. Дарэчы, некаторыя японскія іерогліфы маюць некалькі варыянтаў чытання, г.зн. адзін іерогліф мае некалькі вымаўленняў. Адпаведны іерогліф, што абазначае “белы”, мы вымаўляем “Хаку” або “Сіра”. “Сіра” — гэта японскае вымаўленне. Так раней мы называлі Беларусь: “Сіра-росія” або “Сіра-росія”. У японскай энцыклапедыі 1935 г. ёсць артыкул пра Беларусь пад тытулам “Сіра-росія”. Акрамя гэтых назваў, існуюць яшчэ і іншыя: “Бера-росія” або “Бера-русь”. Цяпер, з 19 верасня 1991 г., пасля перайменавання, у японскіх газетах і часопісах пішуць “Бера-русь”. 28 снежня 1991 г. Міністэрства замежных спраў Японіі афіцыйна прызнала незалежнасць Беларусі і змяніла назvu “Хаку-росія-кёвакоку” на “Бера-русь-кёвакоку”.

Які дакумент пра Беларусь найстарэйшы ў нас, які японец першым апісаў Беларусь — невядома. Да Другой сусветнай вайны ў японскіх энцыклапедыях ужо былі звесткі пра Беларусь, але, здаецца, гэта быў пррамы пераклад з англійскай мовы. Па-моіму, найстарэйшай у Японіі згадкай пра Беларусь з’яўляецца дыпламатычны дакумент, які захоўваецца ў бібліятэцы МЗС. Гэты дакумент, “Нарыс Беларусі”, напісаны 27 лютага 1940 г. намеснікам японскага консула ў Каўнасе Ціунэ Сугіхарам. Апошнім часам ён у нас стаў вядомы тым, што выдаў шмат транзітных візаў яўрэям дзеля таго, каб выратаваць іх жыцці ад гітлераўскіх фашыстаў. Уесь дакумент складаецца з 19 параграфаў, 47 стронак. У ім апісваецца тагачаснае становішча Беларусі, асабліва яе заходнія часткі. У “Нарысе Беларусі” закрануты наступныя аспекты: тэрыторыя, гісторыя, географія, клімат, транспарт, прамысловасць. Звесткі пра іх заснаваны на дадзеных польскага ўрада. У канцы прыведзена статыстычная інфармацыя з 34 табліцамі ад 24 красавіка таго ж года. У цэлым — гэта даволі падрабязны і каштоўны дакумент.

Для шырокага чытача была выдадзена кніга “Славянскія народы” Сіра Ханаока¹. Гэта першае абагульненне апісанне славянскіх народаў японскім аўтарам. Тут падрабязна сказана нават пра маленькія народнасці. На жаль, у кнізе некалькі памылак, але, калі зыходзіць з тагачаснай сітуацыі, гэтая кніга з’яўляецца даволі добрай крыніцай звестак пра славянскія народы. Аўтар быў дарадцам пасольства ў Літве, але болей пра яго нічога невядома.

У кнізе ёсць раздзел “Жыццё беларускага народа”, дзе апісаны тэрыторыя краіны, насельніцтва і нацыянальныя характеристыкі. У другой палове гэтай часткі чытвецца пераклад нарыса “Беларусы і палякі”, выдадзенага ў Каўнасе ў 1919 г. Японскі чытак даведваўся з кнігі, што беларускі народ даў-

¹ Ханаока С. Славянскія народы. Токіо, 1942. С. 139–143. Усе спасылкі дадзены ў перакладзе з японскай мовы на беларускую.

но меў контакты з візантыйскай культурой і прыняў праваслаўе. Але пад упрыгожваннем Польшчы беларуская шляхта перайшла ў каталіцызм, і толькі сяляне захоўвалі нацыянальныя традыцыі. Пасля падзелу Рэчы Паспалітай у 1772 г. беларуская народнасць аднавілася і пашырылася, а пасля 1917 г. была ўтворана Беларуская рэспубліка.

Адным з самых першых беларусаў, што прыязджалі ў Японію, быў Іосіф Антонавіч Гашкевіч. З прычыны таго, што неўзабаве будучы праводзіца прысвеченая яму чытанні, я тут не буду падрабязна спыняцца на яго асобе. У нас таксама высока ацэнваюць яго ўклад у вывучэнне японска-расійскіх дачыненняў, асабліва — яго “Японска-расійскі слоўнік”, створаны разам з Тацібанам Касай, які мае велізарную каштоўнасць з філаграфічнага пункту гледжання.

А што датычыць вывучэння беларускай мовы ў Японії, дык у нас німа амаль нічога — ні падручнікаў, ні граматыкі, ні слоўнікаў. Гэта для нас самая неадкладная задача.

У трэцім томе “Вялікай лінгвістычнай энцыклапедыі”² надрукаваны нарысы пра беларускую мову пад назвай “Хаку-росія-го”. Гэта — самае дэталёвае апісанне беларускай мовы па-японску; тут вельмі падрабязна аналізуецца яе характар — належнасць да моўнай групы, літары, правапіс, фанетыка, марфалогія, сінтаксіс, лексіка, дыялекты, гісторыя, звесткі пра слоўнікі. Але аўтар артыкуула спадар Ахіра не з'яўляецца спецыялістам па беларускай мове, ён напісаў яго на падставе энцыклапедыі “Мовы народаў СССР” (тому 1) і граматыкі “Беларуская мова для небеларусаў” А.Крывіцкага.

У “Малой энцыклапедыі моваў свету”³ змешчаны артыкуул пра беларускую мову, напісаны прафесарам Дзюн’ іці Сата. Гэта — цэлы даведнік для замежнага чытача; тут тлумачыцца правапісанне літараў і іх вымаўленне, рэаліі і культура 128 моваў. Параграф, прысвячаны культуры беларускай мовы, добра сведчыць пра выбарачны погляд японцаў на Беларусь. У артыкуле выдзелены:

- фільм “Дзікае паляванне каралаля Стаха”,
- фільм “Ідзі і глядзі”,
- Марк Шагал,
- Музычная драма “Скрыпач на даху”,
- Гашкевіч І.А.,
- Грамыка А.А.,
- Чарнобыльская трагедыя.

У нас лічаць, што некаторыя з пералічаных тут з'яў маюць ускоснае дачыненне да Беларусі.

Акрамя таго, у кнізе “Мовы свету” ёсць артыкулы аб розных мовах. Професар Сата даў звесткі пра беларускую мову пад загалоўкам “Кладоўка казак і народных песняў”.

² Вялікая лінгвістычнай энцыклапедыя. Токіо, 1992. Т. 3. С. 118–123.

³ Сібата Т. (рэд.). Малая энцыклапедыя моваў свету. Токіо, 1993. С. 406–409.

Пра Францішку Скарыну я напісаў у 1991 г. маленькі артыкул у часопісе “Мадо” (“Акно”)⁴. Каб пазнаёміць японцаў з гэтым імем, я расказаў пра беларускага першадрукара, асаблівасці яго мовы і пра скарыназнаўства. Мне хадзелася там падкрэсліць значэнне вядомага асветніка Беларусі.

Што ж датычыць беларускай літаратуры, дык у нас з яе твораў амаль нічога не перакладзена.

Самы папулярны беларускі пісьменнік у Японіі — Васіль Быкаў. Ён у нас вядомы як савецкі пісьменнік, а яго раман “Мёртвым не баліць” перакладзены з рускай мовы ў 1967 г.

Адзін з нумараў “Савецкай літаратуры” (1969, № 26) быў прысвечаны апавяданням Украіны, Беларусі і Малдовы. З беларускай літаратуры перакладзены з рускай мовы апавяданні “Дзед Яўсей і Палашка” Міхася Лынькова, “Апоўначы” Янкі Брыля, “Дзеци настаўніцы” Івана Шамякіна, “На возеры” Васіля Быкава.

На жаль, у нас не перакладзены творы Янкі Купалы і Якуба Коласа. Мы паўінны паступова запоўніць гэты прагал. У японскім перакладзе “Нарыса сучаснай савецкай літаратуры” М.Трыфанаў (Токіо, 1934), у раздзеле “Літаратура народаў СССР” адзін параграф (с. 303–311) прысвечаны беларускай літаратуры. Артыкул знаёміць чытача з наступнымі беларускімі пісьменнікамі і іх творамі:

- Янка Купала — “А хто там ідзе?”, “Над магілай”, “Пойдзем”(урывак),
- Якуб Колас — “У Палескай глушы”, “На прасторах жыцця”,
- Цішка Гартны,
- Андрэй Александровіч — “Песня”,
- Міхася Чарот — “Босья на вогнішчы”,
- Платон Галавач,
- Кузьма Чорны,
- Міхася Лынкоў.

У 1995 г. будзе перавыдавацца “Вялікая энцыклапедыя сусветнай літаратуры”. Чытач у ёй знайдзе артыкул пра беларускую літаратуру, напісаны прафесарам Сата.

У кнізе “Славянскія прыказкі”⁵ аналізујуцца прыказкі ўсіх славянскіх народаў, класіфікуюцца па тэмах з пункту гледжання фалькларыстыкі. Сюды ўключаны 33 беларускія прыказкі.

Крыху пра дарожныя нататкі. Раней многія японскія пісьменнікі і карэспандэнты безумоўна наведвалі Савецкі Саюз, але іх нарысаў пра Мінск або пра Беларусь я не змог знайсці.

Зусім нядаўна, у 1993 г. быў выдадзены нарыс вядомай японскай актрысы Кэйка Kici⁶, дзе крыху сказана пра яе ўражанні ад паездкі цягніком у Гродна.

⁴ Курода Р. Францыск Скарына // Мадо (Токіо). 1991. № 78. С. 26–32.

⁵ Курыхара С. Славянскія прыказкі. Токіо, 1989.

Яе кніга называецца “Беларускі яблык”. Гэта адзіны ў Японіі твор, які мае ў сваёй назве слова “Беларусь”. Адразу ж пасля выдання кніга была ўзнагароджана прэміяй “Японскага клуба эсэісташт”⁶. Да гэтага часу прададзена 100 тысяч экземпляраў — г.зн. яна стала бестселерам. Здаецца, слова “Беларусь” цяпер у некаторых японцаў выклікае асацыяцыі якраз з гэтай кнігай.

У цэлым кніга Кэйка Kici ўяўляе сабой нарыс пра краіны Блізкага Усходу, Прыбалтыкі і Японіі. Пісала ж японская актрыса ў Парыжы. Паходжанне назвы гэтай кнігі такое: каб паехаць у Літву, актрыса чакала цягніка на варшаўскім Цэнтральным вакзале. Там яна сустрэлася з адной 78-гадовай кабетай з Беларусі. Тая ела маленькі яблык лыжкай, і гэта пакінула ў актрысы моцнае ўражанне. Асабіста я не разумею сэнсу ўсяго эпізоду, але, здаецца, аўтар заўважыла тут розніцу паміж японскім і ўсходненізрапейскім жыццём.

У раздзеле “Суцэльнае ашуканства ў Гродне” гаворыцца пра непрыемны выпадак — японцам, аказалася, неабходна атрымаць беларускую візу нават для транзітнага праезду ў Вільнюс. Але паколькі актрыса не ведала гэтага, то ўзніклі проблемы... Калі такая кніга карыстаецца вялікай папулярнасцю ў Японіі і з’яўляецца там самай вядомай кнігай пра Беларусь, то мне толькі застаецца выказаць шкадаванне.

Да сказанага вышэй я хацеў бы дадаць яшчэ некалькі фактаў.

У прэфектуры Акіта, якая знаходзіцца ў паўночна-ўсходній частцы Японіі, арганізавана “Таварыства дружбы Акіта—Беларусь”. Гэтае таварыства створана на аснове “Акіцкага аддзела ЮНІСЕФ” і групы “Хюман-клуб”. 3 лютага 1991 г. гэтая арганізацыя пачала дзеянасць у “Камісіі па дапамозе Беларусі”, а ў канцы таго ж месяца, пасля наведвання Акіты беларускім прэм’ер-міністрам В.Кебічам увесь рух стаў хутка развівацца. 29 ліпеня 1991 г. арганізацыя была перайменаваная ў “Таварыства дружбы Акіта — Беларусь”. Лік членаў таварыства — каля 80, яно ўжо дзесяць разоў пасылала дэлегацыі ў Беларусь. Галоўная сфера дзеянасці таварыства — прыём дактараў-стажараў у Акіту, медыцынская дапамога, правядзенне фотавыстаўкі пра Беларусь і Чарнобыль. У 1993 г. Акіту наведаў рэктар Мінскага медыцынскага інстытута сп.Кубалка і прафесар англійскай мовы сп.Бжоска. Пра іх візіт надрукаваны вялікія артыкулы ў мясцовых газетах. Пры дапамозе таварыства ў Доме студэнтаў Мінскага медыцынскага інстытута адчыніўся культурны цэнтр Акіты, дзе экспануюцца фотаздымкі аб гэтай прэфектуры.

Вось так сёння выглядаюць зносіны паміж Японіяй і Беларуссю. З філалагічнага пункту погляду нашая задача наступная: скласці для японцаў падручнік і слоўнік-мінімум беларускай мовы, перакласці найбольш значныя творы беларускіх пісьменнікаў на японскую мову. Што датычыць слоўніка-мінімума, дык я ўжо пачаў яго складаць.

(Пераклада з рускай мовы Святлана Сачанка)

⁶ Kici K. Беларускі яблык. Токіо, 1993. С. 169–197.